

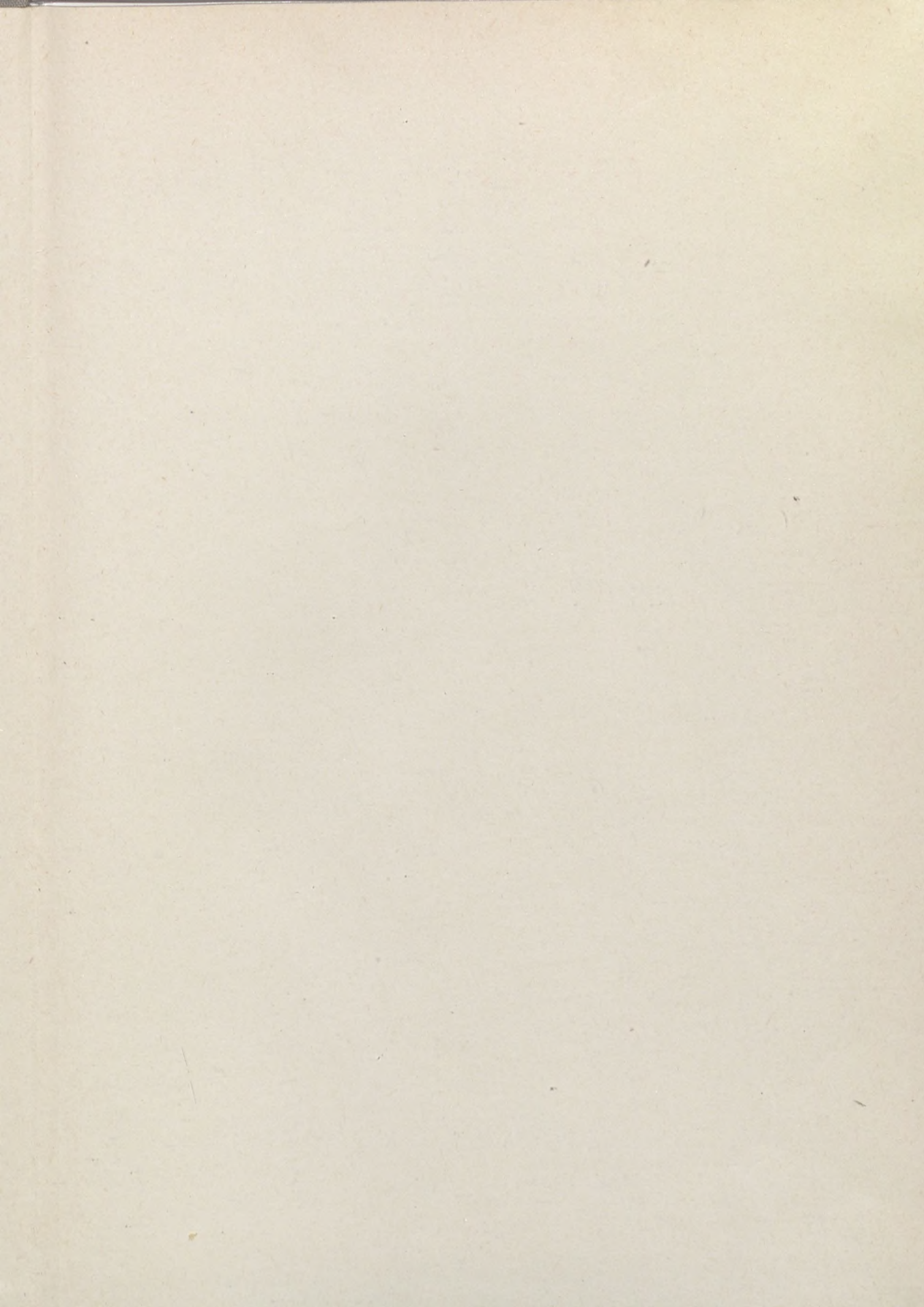
304 868

36
1785

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XXXVI





FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXXVI

1985
MŰZSÁK KÖZMŰVELŐDÉSI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság
FODOR ISTVÁN
KEMENCZEI TIBOR
L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő
LOSITS FERENC

Fényképek
DABASI ANDRÁS
D. ERDŐKÜRTI ZSUZSANNA
MURÁNYI ISTVÁN
TIHANYI BENCE

Rajzok
DÉKÁNY ÁGOSTON
PISCH ILDIKÓ
RITOÓK ÁGNES
V. SZILÁGYI ÉVA

ISSN 0133 – 2023

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

TARTALOM—INDEX

Viola T. DOBOSI: Jewelry, musical instruments and exotic objects from the Hungarian Paleolithic	7
Ékszerek, hangszerek, különös tárgyak a magyarországi őskőkorban	30
<i>Appendix I.</i> Ildikó SOPRONI: The reconstruction of the Istállóskő flute	33
Az istállóskői fuvola rekonstrukciója	37
<i>Appendix II.</i> Mária FÖLDLÁRI: Analysis of an amber bead from Pilismarót—Pálrét	39
Pilismarót—Pálrét, borostyángyöngy elemzése	41
Tibor KEMENCZEI: Mitteleisenzeitliche Trensens von ost-mitteuropäischem Typ im Alföld	43
Kelet-középeurópai típusú középső vaskori zablák az Alföldön	67
BEZECZKY Tamás: P. Iturius S. amphorája Vetus Salinában	69
P. Iturius Sabinus' amphora from Vetus Salina	74
V. KOCZTUR Éva: Adalék Solymár római kori történetéhez	75
Angaben zur römerzeitlichen Geschichte der Gemeinde Solymár	83
Endre TÓTH: Die ptolemäische Bestimmung der gemeinsamen Grenze von Pannonia Superior und Inferior	85
Pannonia Superior és Inferior közös határának ptolemaiosi meghatározása	99
VIRÁGH Dénes: Római villa első ásatási térképünkön	101
Roman villa on our first excavation-map	105
Ilona KOVRIG: Das Diadem von Csorna	107
<i>Anhang</i> Bruno VORSATZ: Analytische Untersuchungen archäologischer Goldfunde	146
A csornai diadém	148
MESTERHÁZY Károly: Népvándorlás kori cserépüstök	149
Völkerwanderungszeitliche Tonkessel	162

JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
KSIA	= Kratkie Soobščenija Instituta Archeologii
MAAR	= Memoirs of the American Academy in Rome
MAI	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MEFRA	= Mélanges De L'École Française de Rome Antiquité
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MIA	= Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
OAK	= Otčety Arheologičeskoj Komissii
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
Rad VM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RF	= Régészeti Füzetek
SA	= Sovetskaja Arheologija
SAI	= Svod Arheologičeskih Istočnikov
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SGE	= Soobščenija Gosudarstvennogo Ermitaža
SIA	= Slovenská Archeológia
StuCo	= Studia Comitatus, Szentendre
SzMMÉ	= Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
Trudy IIAE	= Trudy Instituta istorii arheologii i etnografii Akademii nauk Kazahskoj SSR
VMMK	= Veszprém megyei Múzeumok Közleményei

JEWELRY, MUSICAL INSTRUMENTS AND EXOTIC OBJECTS FROM THE HUNGARIAN PALEOLITHIC

VIOLA T. DOBOSI

During several decades of excavations Paleolithic sites in Hungary have yielded a large number of objects which for certain reasons stand out from the material common and usual in archeological assemblages.

These objects, as with many of the findings of Hungarian Paleolithic research, are hardly known in the foreign literature. This is because they were published long ago in periodicals not easily available, neither have they been emphasized sufficiently in newer publications.

Though neither the quantity nor the quality of these objects attain the level of the artistic works found on W-European or Ukrainian sites, by enumerating them in this paper I should like to draw attention to these beautiful and unusual objects.

It is possible to classify these artifacts from several view-points. The method used here will be to discuss the objects together with their sites in chronological order, regardless of the individual object functions.

TATA - PORHANYÓBÁNYA (Porhanyó-quarry)

Churinga (Fig. 1.) Inv. N° Pb 59/1. Its dimensions: 107—54—9 mms. This find is one of the most exotic objects found in the Hungarian Paleolithic, if only because its chronological dating is well-established. The object is a carefully manufactured, polished piece of lamina, in some places rubbed with red paint, split off from a mammoth-tooth. It came to light from the "A" profile of the Middle Paleolithic site of Tata.¹ Mammoth was the main game hunted by the inhabitants of this site. By analogy with certain objects from later periods identified as churingas, Vértes considered that this object also played some part in primitive cults/magic. Polishing of bones was not unknown in other contemporary localities.

¹ Vértes, L. et al., Tata, eine mittelpaläolithische Travertin-siedlung in Ungarn. (Budapest 1964) 139. Taf. 6.

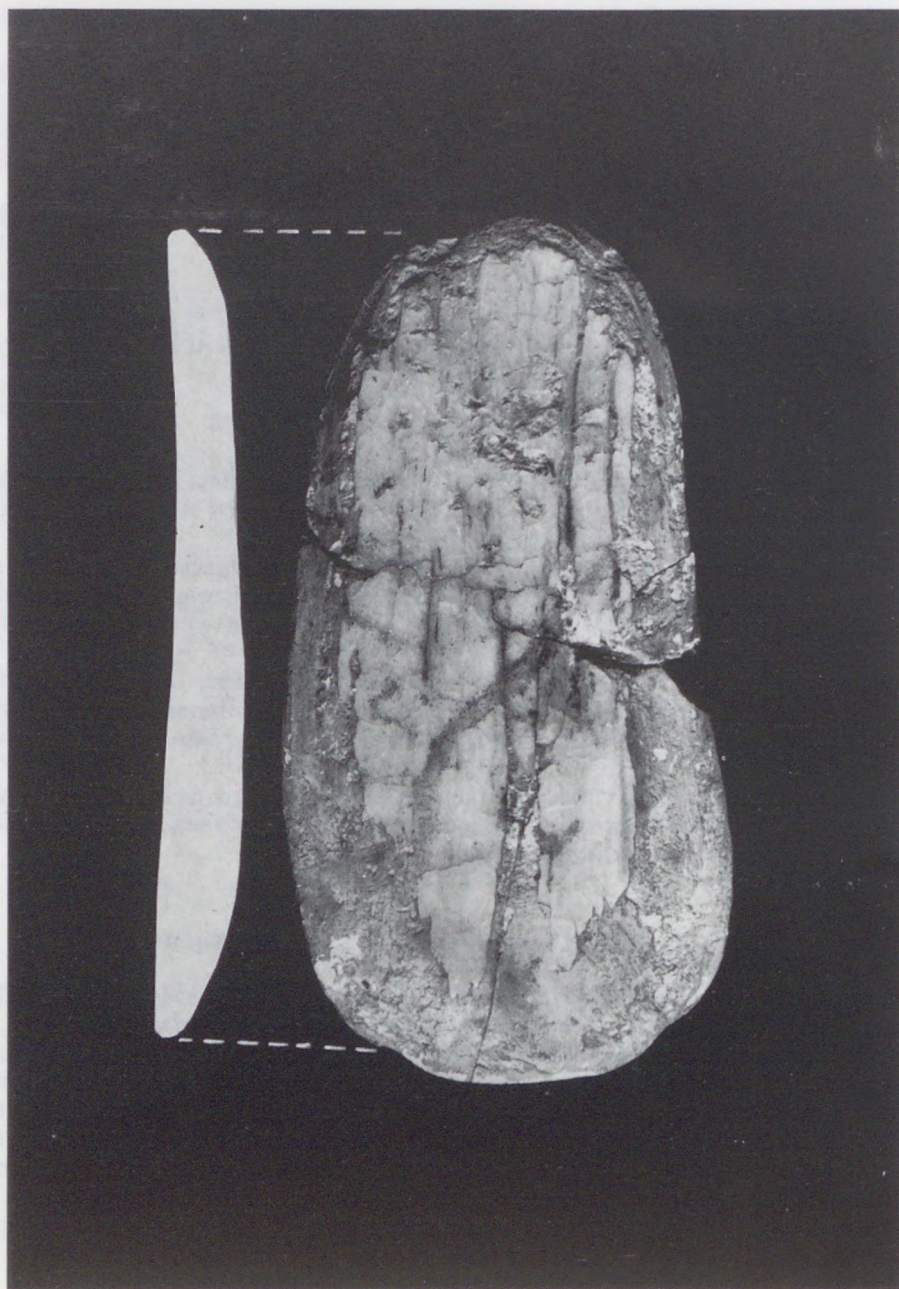


Fig. 1. Tata-Porhanyóbánya (Porhanyó-quarry), churinga made of the lamina of a mammoth-tooth. 1 : 1

1. ábra Tata-Porhanyóbánya, mammutfog lemez csurunga. 1 : 1

It seems quite obvious that this carefully manufactured, oval bone plate may symbolize the mythic relations of the Tata hunters with their most important source of food, i. e. mammoth. Since the special literature of totemism (a belief of the existence of ancestral spirits in the shape of animals, plants, and sometimes in natural phenomena) is so vast that a survey of it is difficult even for the experts. Here we do not attempt to give a full discussion of the subjects. We try to deal instead only with those facts which are essential for understanding.

The Australian aborigines have longest preserved most primitive way of life preceding European type civilization in its most intact form. The whole life of the Arunta people living in the arid semidesert area in the middle of the continent is closely allied with churingas or ancestor pebbles. Churingas symbolically mark the belonging to a smaller community. This community includes not only living persons but also dead ancestors through generations, by the medium of these very churingas, carefully preserved in sacred places, descendants, too. At the painful initiation ceremonies churingas represent the spirits and sexual power of ancestors while bull-roarers raise the voice of the dead.² In Hungary G. Róheim expert in this ethnological field. V. Zolnay, discussing the Paleolithic origins of arts, rejects those opinions which attribute to these objects a certain role in fertility magic among hunting-gathering peoples. According to him, the development of fertility cults requires a more advanced level of economy. He thinks, exactly on the basis of Middle-Australian analogies, that these objects are valuable not only because of the work put in to make them or because of their rarity or beauty, but also because they have "a plus spiritual value imagined in them". This special value can symbolize the life of ancestors and their influence on living persons, their descendants.

There are several objects known from the final Paleolithic, which on the basis of direct Australian — Eastern African analogies, could be nothing else but churingas, e. g. the painted pebbles of the Azilian culture.³

If we accept the existence of this very early, Middle Paleolithic totemism, we have to recognize in it the more rare (earlier?) variant of this belief, i. e. in our case the totem is far from being under hunting prohibition, on the contrary, it is the most important, basic source of food. Thus the totem animal is the one who actually supports the community. The animal so to speak — guarantees its survival. Their evident relationship hardly needs any proof; thus the animal is worthy of honour.

*Amulet*⁴ In his monography written on the Tata site the author considered a Nummulites with a cross-like sign engraved on it as an amulet. On the surface of this object two lines cut each other almost perpendicularly. The majority of researchers call to question whether it actually belonged to the Middle Paleolithic site and its artificial character. Unfortunately at present it is impossible to clear up the exact conditions of its discovery. For lack of new data we cannot say anything about its origin; its authenticity is questionable.

² Pearson, R., Introduction to Anthropology (1974) 336—338.

³ Ibid. 118. Zolnay, V., A művészetek eredete. (Budapest 1983) 229—330., 228—289.

⁴ Vértes, L., op. cit. 141.

HERMAN OTTÓ CAVE

Two perforated red deer canines (Fig. 4, 7—8.) Inv. N° Pb 61/5.1—2.

In 1916 O. Kadič published the results of his excavations made in this cave, situated near the community of Hámor. In the lowermost, approx. 80 cms thick layer of the fill of the cave he found 700 paleolithic artifacts. During the faunal investigations this yellow cave clay layer with limestone rubble appeared to be contemporaneous with the Early Solutrén of Szeleta cave.⁵

To determine the cultural relations of this rich archeological assemblage is one of the responsibilities of Hungarian research. The assemblage, at present, is treated as a homogeneous material but certainly belongs to different Paleolithic cultures.⁶

Kadič wrote the following on the two canines:⁷ "The finds which especially engage our attention are two red deer canines with their roots perforated. They decorated the primitive man in all probability as jewels — some sort of ear-pendants." Red deer canine or "grandli" is a popular trophy and jewelry even today.

The two pendants came to the museum from the Hungarian Geological Institut in 1961.

The technique of perforation can be studied fairly well on these highly fossilized, well-preserved teeth. The conical hole was started from both sides of the tooth. Its diameter is the smallest in the middle where the root was finally broken through. The whole process was made probably by a narrow dihedral burin.

ISTÁLLÓSKŐ CAVE

My opinion expressed above, on the almost unnoticed results of Hungarian research, can be illustrated very well by the reaction to the finds from this cave. J. Hahn's book written on European Aurignacian cultures was published in 1977.⁸ The author visited the most important museums and localities, he worked in the collection of the Hungarian National Museum as well and made a careful survey of material. In spite of his thorough studies he mentions only one of the amulets and I have not found anything in his book on the flute or perforated knuckles bones.⁹ Besides, his discussion on habitation phenomena does not even include a reference to one of the special features of our exhibition, the hearth from Istállóskő cave.¹⁰ These deficiencies do not concern to a greater degree the effective value of the site, however, they may contribute to the tendency to underrate the significance of our finds.

⁵ Kadič, O., *Barlangkutatás* 4 (1916) 6—17. Fig. 9.

⁶ Vértes, L., *Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon*. (Budapest 1965) 177—178.

⁷ Kadič, O., op. cit. 16.

⁸ Hahn, J., *Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa*. (Köln 1977)

⁹ Ibid. Taf. 145, 7.

¹⁰ Ibid. Taf. 134, 19.

Flute (Fig. 2, 7a—b.) Inv. N° Pb 51/20.

It was found in 1951 in the upper culture layer (identified by Vértes as belonging to Aurignacian II¹¹) in section IV, at 12 meters' distance from the entrance of the cave in dark brownish grey clay, at a depth of 80—100 cms.¹²

According to I. Vörös this culture layer represents a seasonal (autumn—winter—springtime) settlement with a butchering site as well as meat and fur depots. The Istállóskő hunters hunted those herbivores (*Rangifer*, *Rupicapra*) which usually retired to the sheltered valleys of mountains from the Alföld (Great Plain) where there was a continental climate.¹³ The flute, as a musical instrument of Pleistocene origin, was thoroughly studied by Z. Horusitzky.¹⁴ He studied it as an instrument, examined the possibilities to play it, analyzed its tune, pitch and also discussed ethnological analogies.

A folk-music expert, B. Sárosi, expressed his opinion that he had not found the reconstruction of the scale given by Horusitzky to be convincing. Therefore I. Soproni tried to play the instrument again. Her results are to be found in the appendix of this paper.

Whistles

Inv. N° Pb 47/25 (Fig. 2, 2.) knuckle of a cave bear

Inv. N° Pb 49/26 (Fig. 2, 1.) knuckle of a reindeer

Inv. N° Pb 51/98 (Fig. 2, 3.) knuckle of a cave bear

Inv. N° Pb 51/21 (Fig. 2, 4.) knuckle of an ibex

This last specimen was originally identified as belonging to a reindeer. Later I. Vörös revised it and also revealed that the hole on this bone is not artificial but was the result of carnivore gnawing.

These whistles may have served as signal or decoy whistles. L. Vértes, who excavated the site, questioned the artificial character of the perforations on some of them; he thought that these holes might actually be the traces of carnivore teeth (e. g. the spongy substance of the object of Inv. N° Pb 51/98 was not scraped out — though it would in fact have been impossible through this small hole).¹⁵

Amulets, pendants

Inv. N° Pb 51/23 (Fig. 3, 11a—b. magnified 2×!) Dimensions: 22,2—9 mms.

A carefully carved, slightly irregular, elongated, oval object, divided into three parts. It was found in the lower (Aurignacian I) culture layer of the cave. According to the excavator this object is an imitation of a perforated canine, a favourite kind of jewelry. At the same time, this carved piece of antler may be interpreted as a stylized female figurine as well.¹⁶ This latter, highly plausible explanation is especially noteworthy considering the absolute chronological position of the culture layer.¹⁷ The perforation in the neck of the amulet was

¹¹ Vértes L., *Acta Arch. Hung.* 5 (1954—55) 124.

¹² MNM Adattár 30.II.1951. (Manuscript—Documentation department of Hung. Nat. Mus.)

¹³ Vörös, I., *FA* 35 (1984) 18—20.

¹⁴ Horusitzky, Z., *Acta Arch. Hung.* 5 (1954—55) 133—140.

¹⁵ Vértes, L., *Acta Arch. Hung.* 5 (1954—55) 120.

¹⁶ *Ibid.* 119. Tab. XXXVIII, 10.

¹⁷ Krolopp, E., *Földr. Közl.* 25 (101) (1977) 230—233.



Fig. 2. 1—4: whistles from Istállóskő Cave; 5: Peskő Cave; 6: Pilisszántó Cave; 7. a—b: flute from Istállóskő Cave
 2. ábra 1—4: sipok az Istállóskői barlangból; 5: Peskő barlang; 6: Pilisszántói barlang
 7. a—b: furulya az Istállóskői barlangból



Fig. 3. 1: Amulet with ladder-like decoration from Jankovich Cave; 2: Arka; 3—4: Csákvár rock-shelter; 5: Pilisszántó; 6: Ságvár; 7—8: Tarcsl, 9: Pilisszántó; 10: Istállós-kő; 11, a—b: amulet from the Istállós-kő Cave

3. ábra 1. Jankovich barlang, létrás amulett; 2: Arka; 3—4: Csákvári sziklaüreg; 5: Pilisszántó; 6: Ságvár; 7—8: Tarcsl; 9: Pilisszántó; 10: Istállós-kő; 11, a—b: Istállós-kői barlang, amulett

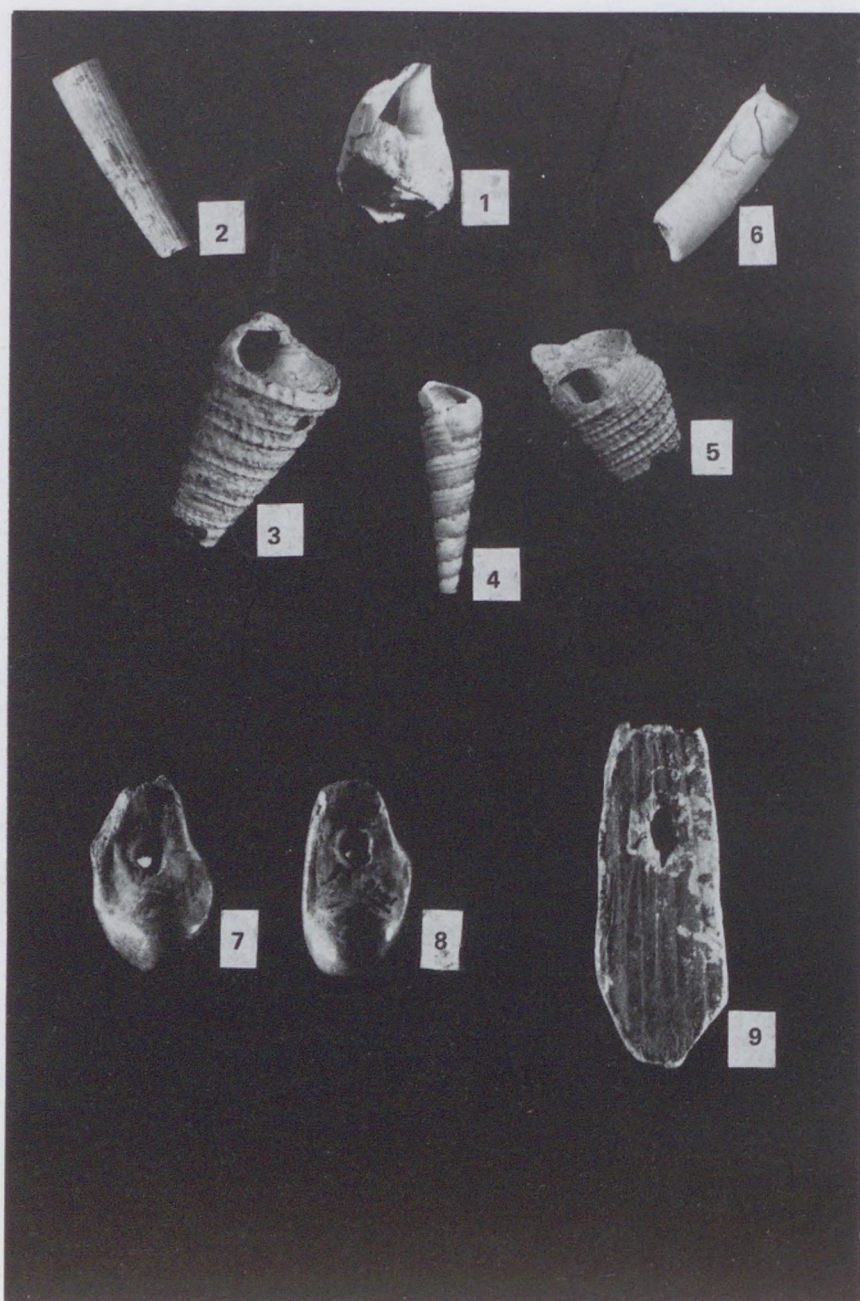


Fig. 4. 1—6: Mogyorósbánya; 7—8: Herman Ottó Cave; 9: Istállóskő
 4. ábra 1—6: Mogyorósbánya; 7—8: Herman Ottó barlang; 9: Istállóskő

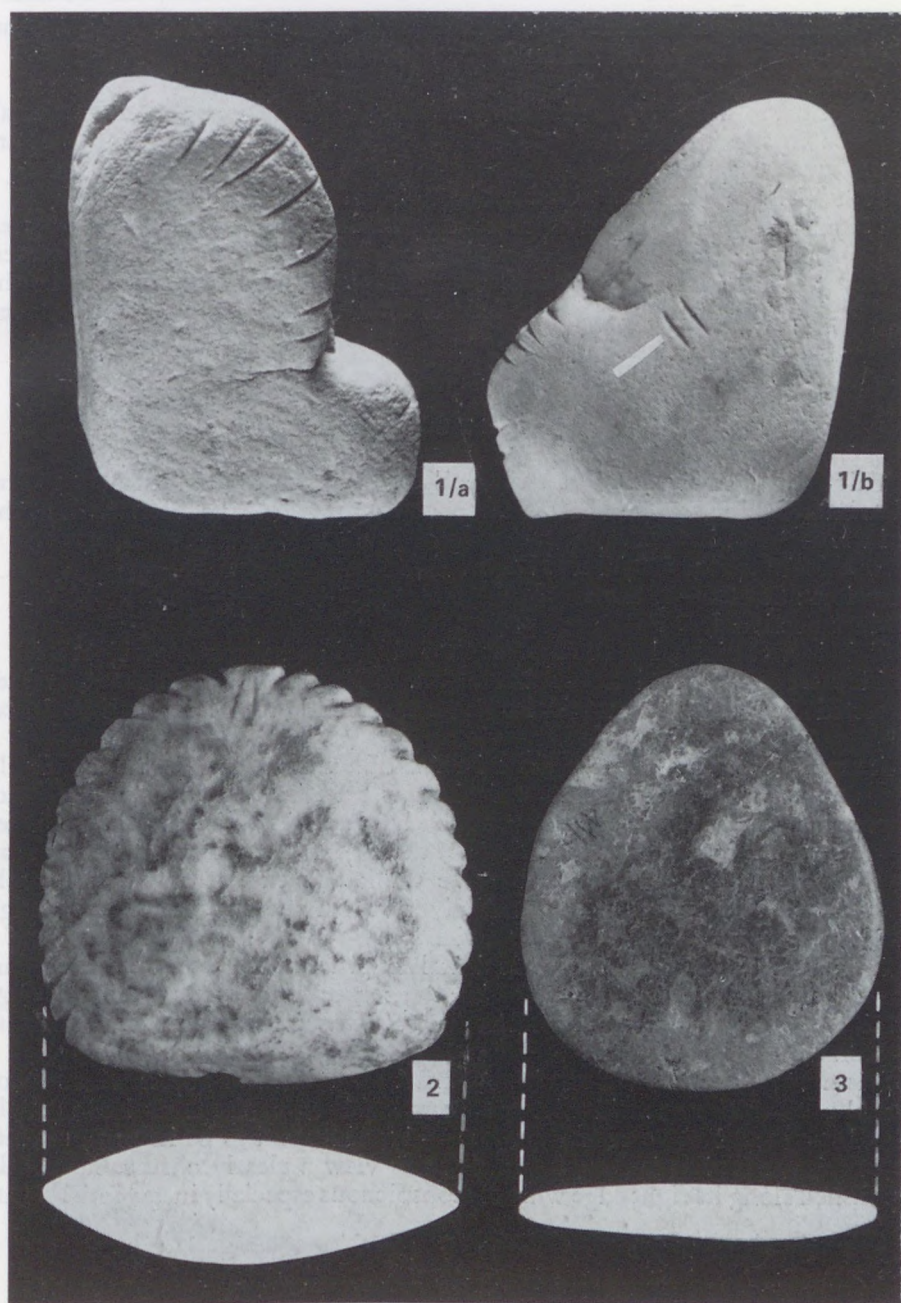


Fig. 5.

1, a—b: Pilismarót-Pálrét; 2: Bodrogkeresztúr; 3: Szekszárd—Palánk

5. ábra

1, a—b: Pilismarót-Pálrét; 2: Bodrogkeresztúr; 3: Szekszárd—Palánk

started from both sides, the diameter of the finished hole is approximately 2 mms. The object can be strung on a narrow strap or fibre.

Inv. N° 51/96 (*Fig. 3, 10.*)

Fragment of a rib, broken (or cut off) at both ends. At one end are two small symmetric notches which would allow it to be strung. In its lower end there are traces of wear and scratches.¹⁸

Inv. N° 51/22 (*Fig. 4, 9.* magnified 2×!)

Fragment of a perforated mammoth tooth lamina shaped to an elongated pentagonal form. It came to light in the lower culture layer. According to Vértés, this object, along with its elongated form which widened and rounded in the lower section is an imitation for the "grandli-form". This is a thin and fine pieced jewelry, a pendant with an oval hole.

BODROGKERESZTÚR—HENYEHEGY

This settlement is the most characteristic site from the older Eastern Gravettian immigration wave. Hitherto there have been two excavations made at the site; in 1964¹⁹ and in 1982.

"Lunar calendar" (*Fig. 5, 2.*) Inv. N° Pb 64/408

Dimensions: 56—56—17 mms

Location: Section J, □ 3

This is a semicircular or crescent-shaped polished limestone object with a discoid cross-section and notched margins. Following A. Marschack, Vértés interpreted the number of marginal notches as referring to the days of lunar phases.²⁰

It seems logical to suppose the existence of a representation of such clearly observable celestial phenomenon which recur rhythmically, even if the exact interpretation could not be made sufficiently clear. At the same time, Vértés suggested another possible explanation for the object. According to him it may have been an uterus symbol as well.²¹ We think this explanation questionable since the manufacturer of this object hardly have had the anatomical knowledge necessary for making such a representation.

In 1982, before starting new viticultural activities in the area, we carried out another excavation at Henyehegy. During the course of this excavation a *churinga* (*Fig. 6. and 7.*) came to light in Section A, □ 3. (Inv. N° Pb 83/583. Dimensions: 97—82 mms.

It is a very carefully polished, somewhat oval and flat object with a pronounced profile. If we consider its more intact side to be the frontal one (Table VI) and — according to common sense — its wider end to be its base, the left edge of this stone plate is rounded. From this view a clearly observable profile was polished along its right edge which is conspicuous especially in tagential light.

¹⁸ Vértés, L., *Acta Arch. Hung.* 5 (1954—55) Tab. XXXVIII, 9.

¹⁹ Vértés, L., *Acta Arch. Hung.* 18 (1966) 3—14.

²⁰ Vértés, L., "Lunar Calendar" from the Hungarian Paleolithic. *Science* 149 (1965) 855—856.

²¹ *Ibid.* 856.

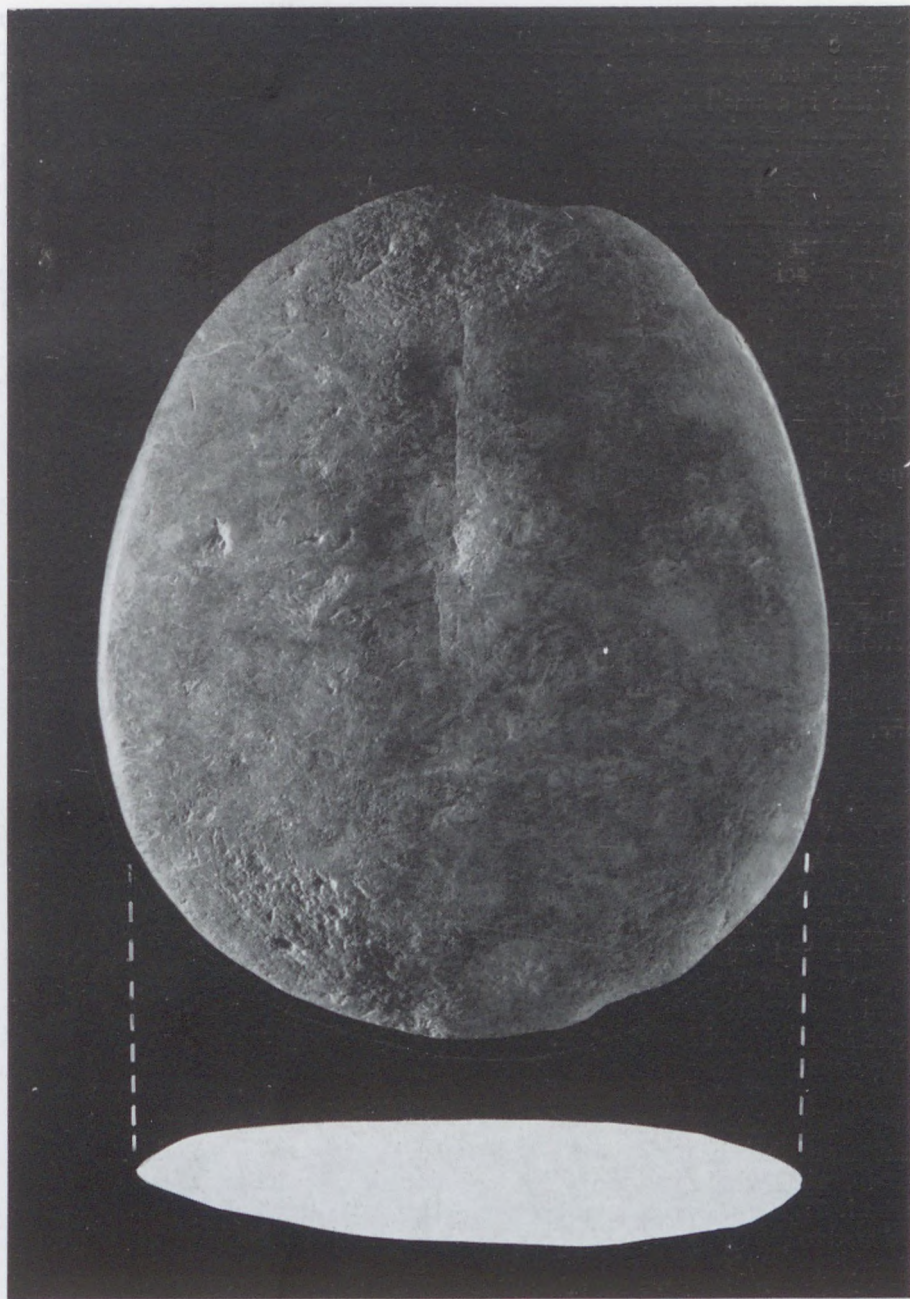


Fig. 6. Churinga from Bodrogkeresztúr, face, cross-section, 1 : 1
6. ábra Bodrogkeresztúri csurunga, előlap, keresztmetszet, 1 : 1

At the upper end of the object and in the lower part of it to the left of it is centre line there are traces of small concentrated blows. These scars indicate that the object might have served as a retoucher as well. Slightly over its horizontal bisector there is a small depression in the longitudinal axis. The fissure marking the longitudinal axis in the upper part of the object is, in our opinion, natural.

The marked manufacture of margins can be seen very nicely along both edges of the reverse side of the objects (*Fig. 7.*). On the left hand section of its lower end, scratches caused by polishing made with some coarse-grained material can be observed. There is some damage along the margins.

If the scientific description of an object may admits to some subjectivity, it may be said that this object has a very pleasant feel, it is artistic, in short, it is a pleasant visual and tactile experience.

The raw material is phyllite.²² This is a rock of laminar structure which occurs in the Uppony and Szendrő Mts., and thus was transported a distance of at least 50—60 kms' to the site.

This greyish black silvery and silky rock is unsuitable for making chipped stone tools. Later it became suitable for making polished implements.

On the surface of the rock there are several glittering mineral particles and quartzite veins with uneven surfaces as well as quartzite lenses. They are visible to the naked eye as well.²³

This beautiful disc was probably not intended to have a practical function. At any rate there is nothing indicating this. Therefore and also because of its careful manufacturing we identified it as a churinga. Our remarks upon this find are the same as those in the discussion of the Tata mammoth-tooth lamina above. We may add, however, that here the ancestor pebble was already made from real stone.

THE TISZA RIVER - BED, TÓSZEG - TELEK

In 1959, an unique object was fished out of the Tisza river. This object is one of our unjustly disregarded finds since its dating to the Pleistocene age is more than probable.

At approximately 100 ms from the river mark N° 327 a drinking horn (*Fig. 8.*) was fished out from a down river-bed. Its dimensions: height: 97 mms, diameter of the oval mouth: between 78—63 mms, its lower diameter is 50—40 mms; the thickness of the wall is 10—11 mms. The object is registered in the collection of the Damjanich Museum at Szolnok. I should like to express my thanks for being permitted to publish it here. It is evident that this small vessel was not made from the end of the tusk of a young animal, since it is a naturally laminated fragment. Its rim had been carefully shaped and carved. When the stratigraphical sequence at the river mark of N° 327. was investigated, a fossil soil layer was found buried within the sandy loess. This soil has a high iron content which relates it to one of the interstadials of the Upper Würm. The analysis of sediment hardened to the surface of drinking -horn renders it probable that it might have come from this clay with a high iron content. The find was published by L. Vértes together with that small vessel which was found in the sand of

²² I should like to express my thanks for M. Kretzoi's identifications.

²³ Papp, F.,—Kertész, P., *Geológia*. (Budapest 1966) 128—129.

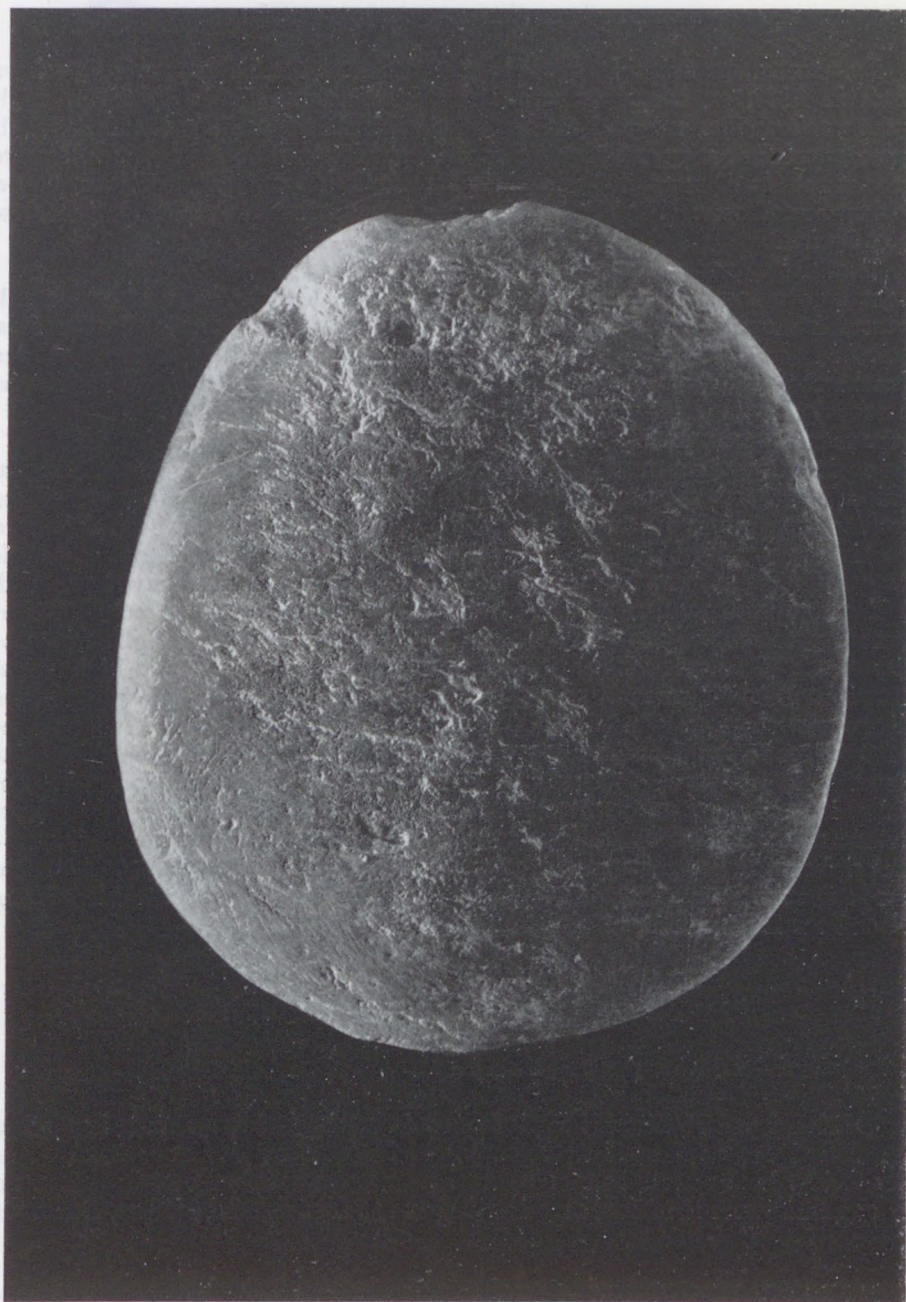


Fig. 7. Chruringa from Bodrogkeresztúr, reverse side, 1 : 1

7. ábra Bodrogkeresztúri csurunga, hátlap, 1 : 1

TISZAÖRVÉNY-VARJASHÁT.

By a fortunate coincidence, hardly a year after the Tószeg tusk vessel was found, in 1960, an excavator exploiting Tisza river deposits lifted out of the river a small chalice carved from the burr of an elk antler. It was made from the extremely thick spongy antler substance. Dimensions: 44 mms high, the diameter of the mouth is 70 mms. It has a cubic capacity of 50 cm³. The object is shaped like a truncated cone (*Fig. 9.*).²⁴ This vessel is the stores of the Damjanich Museum at Szolnok.

The Pleistocene age of the finds can be verified in several ways:

— the raw material used i. e. objects made from mammoth-bones can not be expected from periods later than the Paudorf interstadial (the conditions of fossilization in our country do not make possible the manufacture of more modern objects from Ice Age mammoth-bones which is possible for example in Siberia); the occurrence of elk during the Holocene is not probable;

— the formation of the Tisza river-bed at the very end of the Ice Age: During investigations made on the final Pleistocene hydrography of the Carpathian Basin, the different phases of the wanderings of the Pleistocene Tisza river-bed depending on ecogical-geological conditions have been delineated with high probability. The present bed was formed as a result of the early Holocene ground formations. At the date our finds were supposed to have been made, the Tisza might have flowed E of its present bed, between the rivers Körös and Szamos, some where in the line of the Ér-Berettyó. The bigger, right-side tributaries of the Tisza crossed the areas of the present-day Jászság and Nagykunság in straight lines. Their routes were longer than at present.²⁵ Thick Pleistocene sediments from them may be found in the above-mentioned areas. It is apparent that the Tószeg vessel could not have been for in the water for a long time since its surface is not worn or rounded. The Varjashát chalice was found in sand. Taking into account the hydrographic consequences the possible original provenance of the objects could have been a Pleistocene terrace formed by some of is the right-side tributaries (i. e. from possible Paleolithic site(s) in this terrace). These tributaries may perhaps have been the Sajó in case of the Tiszaörvény find and the Zagyva in case of the find from Tószeg.

THE CSÁKVÁR ROCK-SHELTER

Perforated red deer canines (Fig. 3, 3—4.)

Inv. N° Pb 1854—55

O. Kadič and M. Kretzoi carried out paleontological excavations in the cave. They found the pendants in a light brown Pleistocene clay at a depth of one meter below the surface. Ont the basis of their stratigraphical position and typology the finds were identified as belonging to the Aurignacian culture. Otherwise,

²⁴ Vértess, L., FA 14 (1963) 7—11. *Id.*, Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. (Budapest 1965) 200.

²⁵ Ibrag, D., A Kárpát-medence ősvízrajza, vízjárásának kialakulása és a magyar medence vízszabályozásának feladatai. In A magyar vízszabályozás története. (Budapest 1963) 9—19.



Fig. 8. Tószeg-Telek, drinking-horn made from mammoth-tusk
8. ábra Tószeg-Telek, ivókürt mammutagyarból

the shelter is not a characteristic „cave of primitive man”. The fauna found there reflects ratios to the natural to the species involved. As a consequence of the topography of the cave a great number of the bone remains came from both forest steppe animals.²⁶

Perforated red deer canines are fairly common jewelry, although not usual in the Upper Paleolithic. The degree of fossilization of the Csákvár pendants corresponds to their stratigraphical position, their Ice Age origin is beyond doubt.

A more difficult problem is the interpretation of *bracelet-fragments* (Fig. 10. 2 a—e.). Vértes tried to determine their origin using chemical and physical methods. On the basis of a fluorine-test and use of a luminescence-probe he thought, their Ice Age origin to be possible.²⁷ New probes were not made on these highly regular and carefully polished fragments of flawless manufacture. If they are really Paleolithic objects they were made of mammoth tusk and thus they could not be younger than the Paudorf interstadial. It is not however, possible to clear up their stratigraphical position retrospectively. We must not preclude the possibility that they came to light from a more recent, Roman Period, layer in the cave and this case they were made of ivory. Further study will be necessary to settle the question.

PESKŐ CAVE

Whistle. Perforated reindeer metapodium (Fig. 2, 5.). Inv. N° Pb 904.

During his excavations in 1934, O. Kadič found this object in a cultural layer identified by him as Magdalenian.²⁸

During his studies made on methods of hunting and capture I. Vörös noted some of the damages on the metapodia and knuckles of animals caused by certain kinds of traps. These damages bear a striking resemblance to artificial perforation.²⁹ It requires further investigations to see whether all the bones identified as whistles, are really musical instruments or whether their holes are merely damages recieved when the animal was trapped. Even in this latter cave however, they add important data to our knowledge of Paleolithic hunting methods.

JANKOVICH CAVE

Amulet with “ladder” ornament (Fig. 3, 1.). Inv. N° 38/916.1.

During his excavations in 1916, J. Hillebrand found a decorated bone plate near the entrance of this cave. It was stratigraphically positioned in the Lower Magdalenian clay layer of a side-gallery.³⁰ Its description: “... this is the fragment of an oblong, flat amulet made of mammoth tusk. It is perforated near its

²⁶ Kadič, O.—Kretzoi, M., Barlangkutatás 14—15 (1926—27) 1—21.

²⁷ Vértes, L., Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. (Budapest 1965) 159—160.

²⁸ Kadič, O., Barlangkutatás 17 (1944) 26.

²⁹ I should like to express my thanks to I. Vörös for his personal communication in this matter.

³⁰ Hillebrand, J., Barlangkutatás 5 (1917) 102—104.



Fig. 9. Tiszaörvény-Varjashát, vessel made from the burr of an elk antler
9. ábra Tiszaörvény-Varjashát, edény jávorszarvas agancsrózsájából



Fig. 10. 1: Pilismarót—Pálrét, succinite; 2, a—e: fragments of bracelets, Csákvár rock-shelter

10. ábra 1: Pilismarót—Pálrét, succinit; 2, a—e: karperec töredékek, Csákvári sziklaüreg

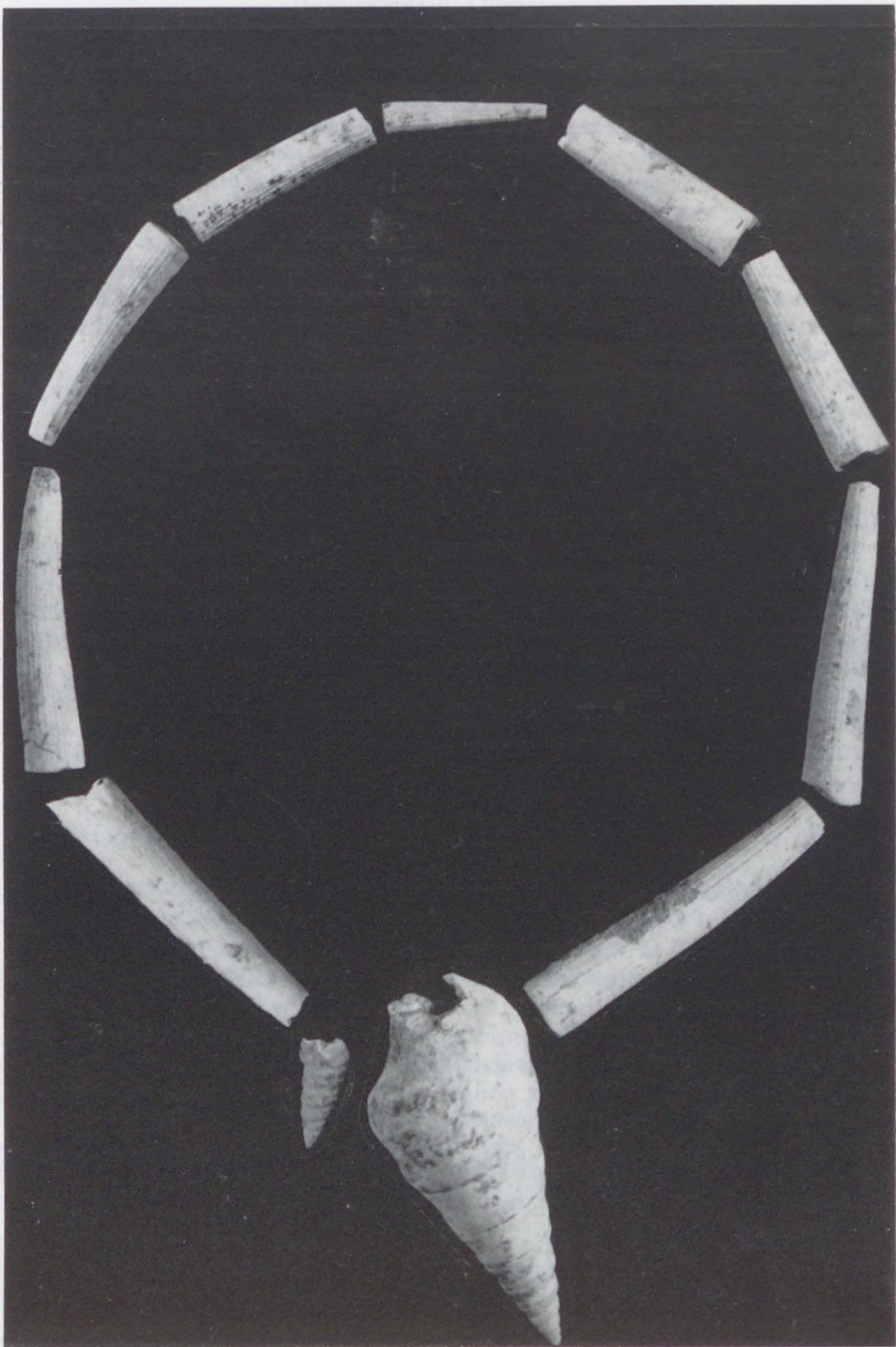


Fig. 11. Pilismarót—Pálrét, necklace made of snails used as ornaments
11. ábra Pilismarót—Pálrét, nyaklánc ékszercsigákból

intact end. The perforation was started from both sides which is usual among prehistoric objects. One side of the amulet is completely flat, the other side is slightly convex. This convex side, certainly representing the original exterior surface of the tusk, is decorated with interesting incised patterns. This decoration consists of *three* (italics mine DV) rows of ladder-like or "pearl" patterns sunk into the surface along the pendant. These three rows terminate independently toward the hole of the pendant, while at the opposite end the two outside rows are connected by two or three curved lines." "This part of the amulet was broken off early in the Pleistocene. At first sight the ornamental motif seem to be purely geometric pattern...". Unfortunately, the object was broken under circumstances which are no longer possible to reconstruct. While we have no information on the broken part, there are at present *two* rows of patterns on the object.

PILISSZÁNTÓ ROCK-SHELTER

Idol with a finger-biscuit shape (Fig. 3, 5.) Inv. N° Pb 651/c.

This "carefully manufactured, flat oddment"³¹ made of a mammoth tusk was found during T. Kormos' excavations in the D 6—7 red and ashy clay of the cave. Its dimensions: 22—8 mms. Over its entire surface is scoring resulting from contact with some hard, rough object which might have been the polishing instrument although the movements of cave rubble during dislocations might have created these damages, too.

The Late Würm layer yielded a perforated *Turritella* as well, certainly collected from the Upper Oligocene outcrops, nearby. Inv. N° Pb/575. (Fig. 3, 9.)

S Á G V Á R

This is a famous site with two occupation levels and is, at the same time, the eponym site of a period which is characterized by a certain rise in temperatures at about 18.000 B.P. at the end of the Würm.³² Foundations of Paleolithic huts were observed for the first time in Hungary at this site by M. Gábori.³³ The most distinguished of the finds from this site is the baton de commandement (Inv. N° Pb 81/220).³⁴ It is a reindeer antler perforated just below the crown. It is not decorated. Although this artifact is a fairly common in Western Europe, especially in French sites, in our country it is still an unique specimen. A *shell* (Fig. 3, 6.) and a *Dentalium* also represent jewelry at the site.³⁵

³¹ Kormos, T., A pilisszántói kőfűlke. MKFI Évkönyve 23 (1915) 339.

³² Gábori, M.—Gábori, V., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 4—44. Gábori, M.—Csánk, V., Acta Arch. Hung 30 (1978) 3—11.

³³ Gábori, M., Arch. Ért. 86 (1959) 3—19. Gábori, M., Acta Arch. Hung. 27 (1965) 111—123.

³⁴ Gábori, M., A késői paleolitikum Magyarországon. (Budapest 1964) 40. Tab. XIII.

³⁵ Gábori, M.—Gábori, V., op. cit. 13.

SZOB

This site has a special character. The poor, scattered occupation layer lay at a depth of 3,5 ms' in the profile of a high loess wall over the inundation area of the river Ipoly. During the excavations a campsite of an Upper Paleolithic group — collectors of snails used jewelry making came to light. Here M. Gábori found small piles of molluscs at 2—4 ms' distance from each other. The diameter of these piles were 20—25 cms, while their height was 15 cms. The molluscs had been left at the site for future transport.³⁶ There is a paleontological site already known since 1848, in the vicinity of the archeological site, where these molluscs may be collected from Miocene marine sediments. The specimens most suitable for further manufacturing were then selected. On the basis of the scattered occurrence of artifacts and because of the lack of game animal remains we may conclude that the site was used only to fulfil this purpose i. e. collecting molluscs.³⁷

ARKA-HERZSARÉT

Amulet (Fig. 3, 2.) Inv. N° Pb 60/66. Dimensions: 27,5—25,5 mms.

During his excavations in July, 1960, Vértés found a flat, perforated serpentine pebble in section I, —125 cms.³⁸ The site was inhabited by Gravettian people. Its lower culture layer belongs to the Ságvár—Lascaux interstadial. The upper culture layer dates to the very end of the Ice Age.

TARCAL-CITROMBÁNYA (Citrom-quarry)

Snails used as ornaments, Dentalium, Vermetus (Fig. 4, 7—8.) Inv. N° Pb 71/113—114.

A great part of this Upper Paleolithic site was destroyed by quarrying. Our small-scale excavation was sufficient only to verify that this site is situated in the centre of the "obsidian region". The culture layer was situated in loess over andesite. The two snail shells used as ornaments were found in section "B".³⁹

PILISMARÓT-PÁL RÉT

A spots marking a habitation site belonging to the Ságvár-Lascaux interstadial were excavated here during a campaign of two years. The results of the 1982 excavations will be published in the 1983 volume of Acta Arch. Hung. Here we mention only some scattered finds from the occupation level.

³⁶ Gábori, M., Acta Arch. Hung. 21 (1969) 3—11.

³⁷ Gáboriné Csánk, V., Az ősember Magyarországon. (Budapest 1980) 240—241.

³⁸ Vértés, L., Das Jungpaläolithikum von Arka in Nord-Ungarn. Quartär 15/16 (1964/65) 99.

³⁹ Dobosi, T. V., FA 25 (1975) 5—6. Fig. 6.

Snail shells used as ornaments, (Fig. 9.) Clavatula, Potamides, Dentalium. The 1984 excavation yielded further specimens.

Engraved pebbles (Fig. 5, 1 a—b.)

The sandstone-concretions disintegrated during faulting of rocks into planparallel or plan-concave forms which were later shaped by carving, engraving and polishing. If we stand one of the objects on its obvious bottom (originally of course it might have had another orientation as well) it has a shape like a bulky letter "b". The other object is more roughly made in the shape of a right triangle. It is, however, less characteristic with deep careful carving and has been identified as an *idol*. We do not think that either object had a practical function.

Piece of succinite (Fig. 10, 1. magnified 2×!)

This is a cubiform piece carved and polished with its angles rounded and its lateral faces slightly concave. It was found in very bad condition and the restoration of even only a small part of it involved immense difficulties. This task, demanding great attention and patience, was successfully carried out by K. T. Bruder.

We express our thanks for the chemical analysis to M. Földvári. The results of her work have been published in the appendix of this paper.

Though the results of her investigations could not localize the provenance of the object, the existence of this find still raises several important questions: If the raw material of this cubiform piece is *resin* then:

— we must try to compare infra-red spectra characteristic of different tree species;

— after completing this task we may get data on the reconstruction of vegetation which would make it possible to outline climatic-ecological conditions as well. If the material of the object is succinite then two other possibilities emerge: — There are several mines in Transdanubia in which there are layers at a great depth containing amber. These layers may have surface outcrops.

— The object is made of true "classic" Baltic amber. In this case then the divergences observed in the spectrum may be the result of the unusually great degree of fossilization.

In this last case (i. e. if the further analyses would prove it to be Baltic amber we would need to investigate:

— the directions and distances between connections with the Upper Paleolithic site (the rock-crystal blade published in Acta Arch. Hung, suggests direct contacts to the West).

— Another aspect of the problem which has far-reaching significance even from the viewpoint of international research is: If during the Săgvár—Lascaux interstadial the collection of Baltic amber was possible, it means that its natural provenance was not covered by ice in this period.

— "Classic" amber can be collected even further southwards perhaps in the end-moraines of glaciers, just as is possible for certain grey flint variants of good quality. It is well-known that these flints were collected in the moraines.

MOGYORÓSBÁNYA - ÚJFALUSI DOMBOK (Újfalusi Hills)

The material of our 1984 excavation is still unpublished. Here we mention only the *snail shells used as ornaments*; Dentalium, Vermetus and some other fragments (Fig. 4, 1—6.) which were found partly in the culture layer and partly as scattered surface finds.

ESZTERGOM-GYURGYALAG

During the 1984 excavation a large quantity of various *snails used as ornaments* accompanied by an especially beautiful and homogeneous archeological material, was found in a rich occupation level. Their study is in progress.

The outcrops of Oligocene-Miocene marine sediments quite often yielded molluscs for these Upper Paleolithic hunters. Being in good condition these characteristic snails and shells were generally used prehistorically as jewelry or ornament for clothing.

J. Lips had called the attention to another function of Dentalium: "Another snail species, Dentalium edulis, was once the currency of Indian tribes living between Alaska and the Puget straits. These snails were dug up by women at the bank of the Vancouver river. Their value depends on the degree of their white glare and on their symmetrical form similar to a small tusk of elephant. . . The Dentalium is not used as "money" in itself, in its original shape, but the pieces recognized as currencies have to be manufactured and strung on a cord. This work is allowed to be made only by different "currency-makers" (who have a special mandate to do this)."⁴⁰

We suggest that these two functions (i. e. jewelry and currency) are inseparable from each other based on our knowledge of the Szob site.

SZEKSZÁRD-PALÁNK

Oval pebble for paint grinding (Fig. 5, 3.) Inv. N° Pb 59/76 Dimensions: 58—49 mms.

The settlement site of a group of people living in the Final Ice Age preserving Gravettian traditions in its tool making technique lies between Alleröd sand and a loess layer deposited the younger Dryas period. In the original paper the object is published as a pebble for grinding colouring materials,⁴⁰ however, on the basis of its beautiful proportioned oval shape, fine polishing and because of the absence of traces of colouring matter on it we think it rather to be analogous to the beautiful phyllite-disc from Bodrogkeresztúr.

We finish our paper here in the hope of its timely continuation sometime soon.

⁴⁰ Lips, J., A dolgok eredete. (Budapest 1962) 213.

⁴¹ Vértes, L., A szekszárd-palánki jégkor végi őstelep. (Budapest 1963) Kozłowski, J. K. — Kozłowski, S. K., Upper palaeolithic and mesolithic in Europe. Prace Komisji Arch. 18 (1979) 78. Fig. 9.

ÉKSZEREK, HANGSZEREK, KÜLÖNÖS TÁRGYAK A MAGYARORSZÁGI ŐSKŐKORBAN

Az évtizedek óta tartó ásatások egy sor olyan tárgyat hoztak napvilágra a hazai őskőkori lelőhelyekről, amelyek kiemelkednek a szokványos, mindennapos eszközkészletekből. Ezek a tárgyak kevésbé ismertek a külföldi szakirodalomban. Bár sem mennyiségileg, sem minőségileg nem érik el a nyugat-európai vagy ukrán telepek művészi alkotásainak szintjét, összefoglalásukkal szeretném ezekre a szép és különös tárgyakra felhívni a figyelmet.

TATA-PORHANYÓBÁNYA

Csurunga: mammutfogból lehasított lemez, pereme csiszolt, felületén vörös festéknymok. Középsőpaleolit — kavicsfeldolgozó mousteri kultúra telepéről került elő.

Amulett: a kereszttel díszített nummulites hitelessége kétséges.

HERMAN OTTÓ BARLANG

Vastag pleisztocén rétegsorból valószínűleg kevert régészeti anyagot ismerünk. A *két átfúrt szarvasszemfog* (grandli) a felsőpaleolitikum kedvelt ékszere volt.

ISTÁLLÓSKŐI BARLANG

Az aurignaci kultúra (idősebb felsőpaleolitikum) alsó kultúrrétegéből csontból faragott, hármas tagolású *függőt*;

ugyaninnen egy lapos, átfúrt, nyújtott hatszögletű *mammutcsont-lemez két* (amulett) tárt fel Vértes. A felső kultúrrétegéből bordadarabból készített *függő*, barlangi medve combcsontjából készített *furulya*, s *négy* átfúrt ujjperc, *síp* került elő az ásatáson.

BODROGKERESZTÚR-HENYEHEGY

Holdnaptár: gondosan csiszolt, bevagdossott peremű diszkoid tárgy, mészkőből.
Csurunga: ovális fillit-lemez, gondosan csiszolt felülettel és profilált peremmel.

TÓSZEG-TELEK

mammutagyar fiatal végéből faragott, megmunkált peremű „*ivókeürt*”;

TISZAÖRVÉNY-VARJASHÁT

jávorszarvas agancsrózsájából faragott, széles szájú kis *edényke*.

Mindkét lelet valószínűleg a Tisza jobboldali mellékfolyóinak jégkori teraszaiából (ottani felsőpaleolit telepről?) kerülhetett a folyóba, illetve a kitermelt hordalékba.

CSÁKVÁRI SZIKLAÜREG

Világosbarna jégkori agyagból *két átfúrt szarvasszemfog* és több, igen gondos megmunkálású karperec-töredék ismeretes. Ez utóbbiakat csak feltételeesen soroljuk az őskőkori tárgyak közé.

PESKŐ BARLANG

Jégkorvégi rétegből átfúrt rén-ujjperc: *síp* került elő.

JANKOVICH BARLANG

„*létrás amulett*” mammut-agyar lemezkén eredetileg háromsoros geometrikus díszítés. A függő előkerülése óta megsérült, elhasadt, jelenleg csak két sor díszítés látszik.

PILISSZÁNTÓI KÖFÜLKE

Kormos T. az eszközök és a fauna mellett az ásatás eredményei között ismertet egy mammut-agyarból faragott, *piskóta alakú* „apróságot” és egy átfúrt (töredékes?) ékszercsigát.

SÁGVÁR

Az átfúrt rén-agancs, *kommandóbot* gyakori a nyugateurópai felsőpaleolitikumban, hazánkban egyedi darab. Gábori M. ásatásán ékszercsiga, kagyló került elő.

SZOB

Maga a lelőhely és egyedülálló funkciója érdemel említést: a telep felsőpaleolitikori lakói harmadkori tengeri üledékből elszállításra/cserére nagy mennyiségű ékszercsigát gyűjtöttek.

ARKA-HERZSARÉT

Vértess felsőpaleolitik kultúrrétegben, nagyszámú eszköz kíséretében átfúrt *szerpentin függőt* talált.

TARCAL-CITROMBÁNYA

Gravetti telep megbolygatott részletét tártuk fel, innen két, *ékszer*nek használható *csigát* emeltünk ki.

PILISMARÓT-PÁL RÉT

Véssett kövek: a Ságvár-Lascaux interstadiálisba tartozó kultúrrétegből két gondosan csiszolt, véssett peremű homokkő-konkréciót emeltünk ki (egyik durva „b” alakú, másik derékszögű háromszög), melyeket ideiglenesen „idol”-nak határoztunk meg.

Succinit-darab: legömbölygetett sarkú, kocka alakú, igen rossz megtartású fosszilis borostyándarab, geokémiai elemzése függelékben.

Ékszercsigák: 9 Dentalium mellett Clavatula és Potamides a fajlista.

MOGYORÓSBÁNYA-ÚJFALUSI DOMBOK

1984. évi ásatáson felsőpaleolit kultúrrétegből több *ékszercsigát* emeltünk ki.

ESZTERGOM-GYÚRGYALAG

1984. évi ásatás, felsőpaleolit lakófelszínről nagy mennyiségű, változatos *ékszer-csiga*-anyagot tártunk fel.

SZEKSZÁRD-PALÁNK

Lapos, tojásdad csiszolt kavics, Vértés szerint *festékdörzsölő kő*, legközelebbi hazai analógiája a bodrogeresztúri csurunga.

Dolgozatunkat abban a reményben zárjuk, hogy hamarosan még nagyszeműbb, új leletek ismertetésére is módunk nyílik.

APPENDIX I.

THE RECONSTRUCTION
OF THE ISTÁLLÓSKŐ FLUTE

Ildikó S O P R O N I

On the basis of its morphological character this find from Istállóskő cave, made from the femur of a young cave bear, may be regarded as belonging to the flute category (transverse flutes). To avoid further interpretations I think it would be useful to explain the meaning of the names Flöte, Blockflöte, and Querflöte which have been interpreted in so many ways. The German name „Blockflöte” (in other languages recorder, flûte douce, flauto dolce) refers to the wooden plug (Block) which closes (blocks) the head of the instrument leaving only a narrow aperture free. The air blown into the aperture is directed upon the farther edge of the aperture. The sound created by this movement has no modulation and is hardly affected (*Fig. 1*). The name of this musical instrument be translated into Hungarian as straight or tubular flute (egyenes- or csőfuvola). In Hungary, however, it is known rather as „furulya” (pipe) since in composed music it is a close relative of the shepherds' pipe. The difference lies in the number of finger-holes, that is, while the Blockflöte has eight finger-holes, the folk pipe has only six.

On the other hand, the Istállóskő musical instrument belongs to the group of so-called transverse/cross flutes (Querflöte, flûte transversière, flauto traverso). This has been unambiguously verified by the only possible method of playing it. As regards production of sound, this mouthpiece was the simplest solution. Blowing is carried out through the blowing aperture across the long axis of the instrument so that the air breaks at the edge of the aperture and as a matter of fact the „mouthpiece” is created by the freely moving lips of the player. This results in vibration of the air column within the instrument. This playing method makes it possible for every player to play with an individual tune even using the same instrument.

In the following I enumerate the factors affecting the quality of sounds:

- the pitch and volume depend on the length of the tube (this can be modified by covering the end of the tube or with the use of finger-holes)
- the volume can be increased further with blowing through the instrument (with stronger blowing)
- beside the length of the instrument, the diameter of the bore (mensure) is also an important factor.

The shape and dimensions of the aperture (whether it is circular, oval or oblong with rounded angles or whether it is small or large) are also important factors.

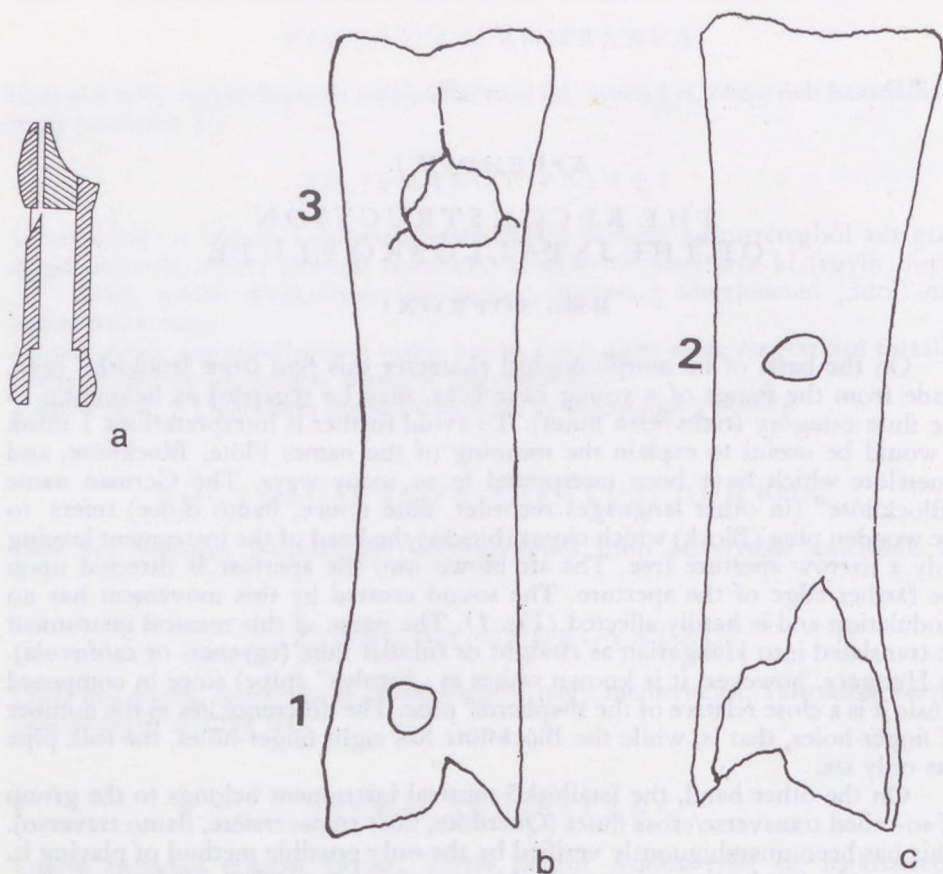


Fig. 1. a: Head piece of a Blockflöte
 b—c: The bone flute found in the Istállóskő cave
 1. ábra a: Blockflöte fejrésze
 b—c: Az istállóskői csontfuvola

— The raw material of the instrument can modify the tune
 — and last but not least, the intensity and angle of blowing used by the player play an important role as well.

Instead of using the original bone flute¹ during the first sounding trials, I carried out my experiments with a copy of it which was made with the synthetic resin eporezit R3 by J. Lőrincz Working in the Restoration Department of the Hungarian National Museum. Its dimensions are the same as those of the original flute. Temporarily I completed the copy with wax. Since its margin is damaged, and broken, I shaped the (blowing) aperture into a slightly oval form (Fig. 1, b. hole N° 3). I closed the end of the flute near the aperture and completed the

¹ Horusitzky, Z., Acta Arch. Hung. 5 (1955) 133. The detailed description of the flute with dimensions.

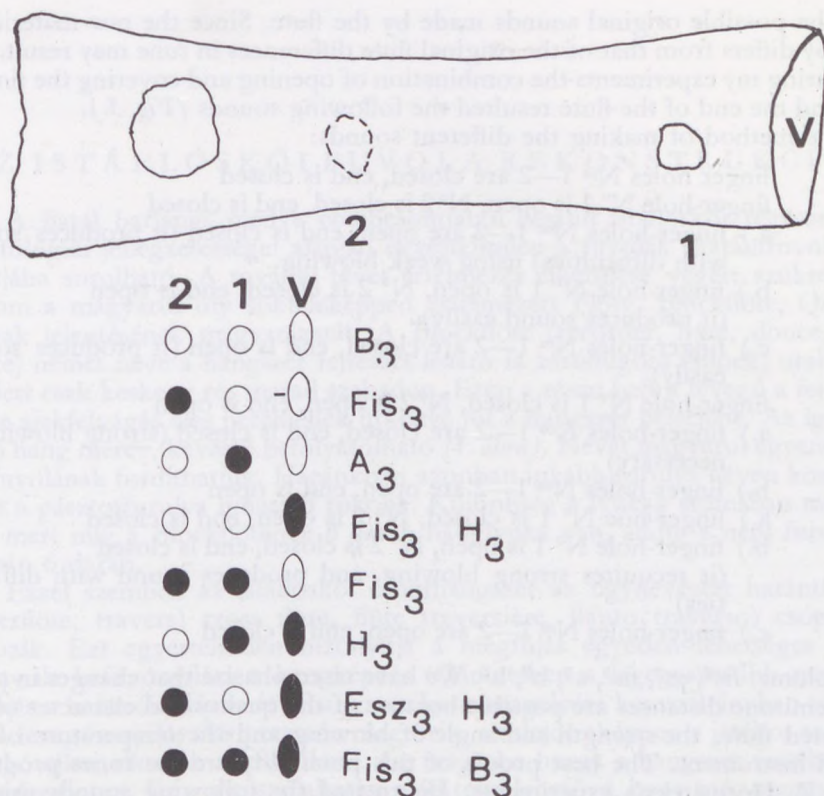


Fig. 2. The possible ways of playing the Istállóskő bone flute. Darkened symbol denotes closed condition.

2. ábra Az istállóskői csontfuvola hangjainak fogástáblázata. A besötétített jel a zárt állapotot jelzi.

broken section at the opposite end without increasing the length of the instrument. In short, during my experiments I closed one of the ends of the instrument using modern flutes as models. In this way a new possibility was created to try more voices than had been the case during earlier experiments. I think it probable, however, that originally both ends were closed since in case of an open end the covering of the finger-hole N° 1 (Fig. 1, b) results a slight difference in pitch since it is situated very close to the end of the instrument. During his experiments, Z. Horusitzky also closed both ends of the bone flute.²

Because of lack of knowledge of

- the shape and dimensions of the original aperture
- the exact length of the musical instrument
- the method of playing
- all already mentioned above — the reconstruction remains uncertain as re-

² Ibid. 134.

³ Ibid. 134.

guards the possible original sounds made by the flute. Since the raw material of our copy differs from that of the original flute differences in tune may result.

During my experiments the combination of opening and covering the finger-holes and the end of the flute resulted the following sounds (*Fig. 3.*).

The method of making the different sounds:

- fis^2 finger holes N°s 1—2 are closed, end is closed
- es^3 finger-hole N° 1 is open, N° 2 is closed, end is closed
- fis^3
 - a.) finger-holes N°s 1—2 are open, end is closed (it produces sound with difficulties) using weak blowing
 - b.) finger-hole N° 1 is open, N° 2 is closed, end is open (it produces sound easily)
 - c.) finger-holes N°s 1—2 are closed, end is open (it produces sound easily)
- a^3 finger-hole N° 1 is closed, N° 2 is open, end is open
- b^3
 - a.) finger-holes N°s 1—2 are closed, end is closed (strong blowing is necessary)
 - b.) finger-holes N°s 1—2 are open, end is open
- h^3
 - a.) finger-hole N° 1 is closed, N° 2 is open, end is closed
 - b.) finger-hole N° 1 is open, N° 2 is closed, end is closed (it requires strong blowing, and produces sound with difficulties)
 - c.) finger-holes N°s 1—2 are open, end is closed

Volume: fis^2 , es^3 , fis^3 , a^3 , b^3 , h^3 . We have to emphasize that changes in pitch in $\pm$ semitone distances are possible because of the quality and character of the completed flute, the strength and angle of blowing and the temperature of the musical instrument. The best proofs of this possibility are the tones produced during Z. Horusitzky's experiments. He created the following sounds using a copy of the flute completed by himself:

g^2 , e^3 , a^3 , b^3 , h^3
 while I produced the following ones:
 fis^2 , es^3 , fis^3 , a^3 , b^3 , h^3 .

The lower two sounds created by our present copy completed with wax are deeper by two semitones (small second): fis^2 instead of g^2 and es^3 instead of e^3 . During my experiments a^3 was not emitted when both ends of the tube were closed, however, when the end was open I could produce it. I got a new sound, the sixth, fis^3 , which was emitted when the end was both closed and opened. b^3 — h^3 were emitted with the end closed, too.

The number of sounds and their combinations make the playing of tunes beyond any doubt possible.

For this reason, the Istállóskő cave find may be unambiguously categorized with in the flute group.

AZ ISTÁLLÓSKŐI FUVOLA REKONSTRUKCIÓJA

A fiatal barlangi medve combcsontjából készült istállós-kői régészeti lelet morfológiai jellegzetességei alapján egyértelműen a fuvolák (harántfuvola) csoportjába sorolható. A további téves értelmezés elkerülése végett szükségesnek tartom a magyarul oly sokféleképpen értelmezett Flöte, Blockflöte, Querflöte szavak jelentésének magyarázatát. A Blockflöte (recorder, flûte, douce, flauto dolce) német neve a hangszer fejrészét lezáró fa záródugóra (Block) utal, amely mellett csak keskeny rés marad szabadon. Ezen a résen befújt levegő a fejen lévő ferde ajakfelvágás éles peremének ütközve jut a hangszer belsejébe. Az így létrejövő hang merev, kevésbé befolyásolható (1. ábra). Nevét magyarul egyenes vagy csőfuvolának fordíthatjuk. Hazánkban azonban inkább furulya néven közismert, mert a pásztorfurulya műzenei rokona. Különbség a lyukak számában mutatkozik, mert míg a Blockflötének 8 darab hanglyuka van, addig a népi furulyának csupán 6 darab.

Ezzel szemben az istállós-kői csonthangszer az úgynevezett harántfuvolák (Querflöte, travers) cross flute, flûte traversière, flauto traverso) csoportjába tartozik. Ezt egyértelműen bizonyítja a megfújás egyetlen lehetséges módja. A fuvola befúvónyílása a hangképzés tekintetében a legegyszerűbb megoldás. A fújás a befúvónyíláson át a hangszer hossz tengelyére keresztirányban történik, így a levegő a nyílás éles peremén megtörik, s tulajdonképpen a játékos szabadon mozgó ajkai alkotják a „fúvókat”. Ez rezgésbe hozza a hangszer testében lévő levegőoszlopot. Ez a megszólaltatási mód teszi lehetővé, hogy még azonos hangszer esetében is minden játékos egyéni hangszínnel játszik.

A továbbiakban ismertetem a hang minőségét befolyásoló tényezőket:

- hangmagasság, hangterjedelem függ a cső hosszától. (Ezt változtathatjuk a csővég takarásával, játszólyukak használatával.)
- a hangterjedelem átfújással, (erősebb megfújás) tovább növelhető.
- A hangszer hossza mellett annak furata (menzurája) is befolyásoló tényező.
- A befúvónyílás alakja, mérete (kerek, ovális vagy lekerekített téglalap alakú; kicsi vagy nagyméretű) fontos tényező.
- A hangszer anyaga a hang színtét változtatja.
- S nem utolsósorban jelentkezik a hangszer megszólaltató játékos szerepe: befújásának erőssége és szöge.

Az eredeti csontfuvolát¹ kímélendő a hangszer kipróbálásához, az eredetivel méreteiben pontosan megegyező a Magyar Nemzeti Múzeum Restaurátor Osztályán Lőrincz Judit által eporezit R3 műgyantából készült másolatot használtam. A másolatot ideiglenesen viasszal egészítettem ki. A befúvónyílást (1. ábra b, 3. lyuk) — mivel pereme sérült, töredezett volt — enyhén ovális alakúra formáltam. A befúvónyíláshoz közel eső végét lezártam, valamint a hangszer másik végén lévő betörést kipótoltam úgy, hogy e közben a hangszer hosszát nem növeltem meg. Tehát kísérleteimben a hangszer egyik végét zártam le, a mai fuvolák mintájára. Így lehetőség nyílt a megelőző kísérleteknél több hang megszólalta-

tására. Valószínűnek tartom azonban, hogy eredetileg a hangszer mindkét végét lezárták, mivel az 1. számú lyuk (1. ábra b.) befogása nyitott vég esetében csekély hangmagasságbeli eltérést okoz, mert igen közel helyezkedik el a hangszer végéhez. Horusitzky Z. kísérletei során szintén mindkét végén lezárta a csontfuvolát.²

A rekonstrukció az előbb említett okok:

— az eredeti befúvónyílás alakjának, nagyságának,
— a hangszer pontos hosszúságának,
— a játékmód ismeretének hiányában a hangszeren eredetileg képezhető hangokat illetően bizonytalanságot okoz. A másolat eredetitől eltérő anyaga hangszínbeli eltérést hozhat létre.

A hangszeren a lyukakat, illetve a hangszer végének nyitás-zárás kombinációival a következő hangokat tudtam képezni. (2. ábra)

Az egyes hangok megszólaltatásának módja:

fisz ²	1—2. lyuk zárt,	hangszervég zárt
esz ³	1. lyuk nyitott	
	2. lyuk zárt,	hangszervég zárt
fisz ³	a.) 1—2. lyuk nyitott,	hangszervég zárt (nehezen szól, gyenge fújással)
	b.) 1. lyuk nyitott,	
	2. lyuk zárt	hangszervég nyitott (könnyen szól)
	c.) 1—2. lyuk zárt	hangszervég nyitott, (könnyen szól)
a ³	1. lyuk zárt	hangszervég nyitott,
	2. lyuk nyitott	
b ³	a.) 1—2. lyuk zárt,	hangszervég zárt, (erős fújás)
	b.) 1—2. nyitott	hangszervég nyitott,
h ³	a.) 1. lyuk zárt	hangszervég zárt,
	2. lyuk nyitott	
	b.) 1. lyuk nyitott	
	2. lyuk zárt	hangszervég zárt (erős fújás, nehezen szól)
	c.) 1—2. lyuk nyitott,	hangszervég zárt.

Hangterjedelem: fisz², esz³, fisz³, a³, b³, h³. Hangsúlyozandó, hogy az előállított hangok magassága $\pm$ félhang távolságban eltérést mutathat a kiegészítés milyensége: a befújás erőssége, szöge; a hangszer hőmérséklete miatt. Erre a legpregnansabb bizonyíték, hogy Horusitzky Z.³ kutatásaiban az általa kiegészített másolattal a következő hangokat kapta:

g², e³, a³, b³, h³.

Amg én:

fisz², esz³, fisz³, a³, b³, h³,

A jelen, viasszal kiegészített másolaton az alsó két hang fél hanggal (kis secund) mélyebb: g² helyett fisz², és e³ helyett esz³. Kísérleteim során az a³ mindkét végén zárt csővel nem szólalt meg, viszont nyitott hangszervéggel igen. Kaptam egy új hangot, a hatodikat: fisz³, amely zárt és nyitott hangszervéggel is megszólalt. A b³—h³ zárt véggel is játszható volt.

A hangok száma, azok kombinációja mindenképpen lehetővé tette dallamok játszását ezen a hangszeren.

Tehát az istállóskői lelet egyértelműen a fuvolák csoportjába sorolható hangszer.

APPENDIX II.
ANALYSIS OF AN AMBER BEAD
FROM PILISMARÓT-PÁL RÉT

Mária FÖLDVÁRI

The infra-red spectrum of an "amber" find which came to light during the excavation in Pilismarót-Pálrét shows resemblances in several respects the infra-red spectrum of natural ambers, though at the same time it shows certain differences as well. These differences make possible to draw considerable conclusions.

On the basis of characteristics concerning the origin of the sample the "Baltic" origin of the find cannot be proved. At that crucial part of the spectrum range ($1350\text{--}1200\text{ cm}^{-1}$) where in case of ambers of "Baltic" origin a wide, horizontally running "shoulder"-like line (an inclining line in oxidized condition) can be seen; in case of our investigated find there are two peaks of small intensity. This peak used to appear in case of conservation, however, since in our case it is impossible, a great degree of oxidation is possible explanation for it too. The absence of the 880 cm^{-1} band usually appearing in the spectrum of, fresh Baltic ambers and the lower intensity of band 1150 cm^{-1} refer also to the oxidized condition of the sample. According to this interpretation the find is oxidized in such a great degree that infra-red spectrum is simply unsuitable to determine its origin (Fig. 1.).

Certain stripes which appear in the spectrum additionally to those can be — but even the whole spectrum as well — might be interpreted as characteristic of the fossilized material of resin of recent deciduous trees.

Since the infra-red spectra of fossil gums from other (non Baltic) territories of Europe are less systematized we are unable to compare our find with these spectra.¹

¹ Beck, C. W.—Sprincz, E., Arch. Ert. 108 (1981) 206—210., Beck, C. W., Savaria 16 (1982) 11—23.; Beck, C. W. et. al., The infrared spectra of amber and the identification of Baltic amber. Archeometry 8 (1965) 96—109., Moenke, H., Beiträge zur ultrarotspektralphotometrischen Bestimmung organischer Mineralien. Chemie der Erde 21:2 (1961) 239—247.; Priese, O., Infrarotspektrographie an pleitozänen und tertiären Bernsteinfinden des Halle-Leipziger Raumes. Hercynia 14:3 (1977) 272—280.

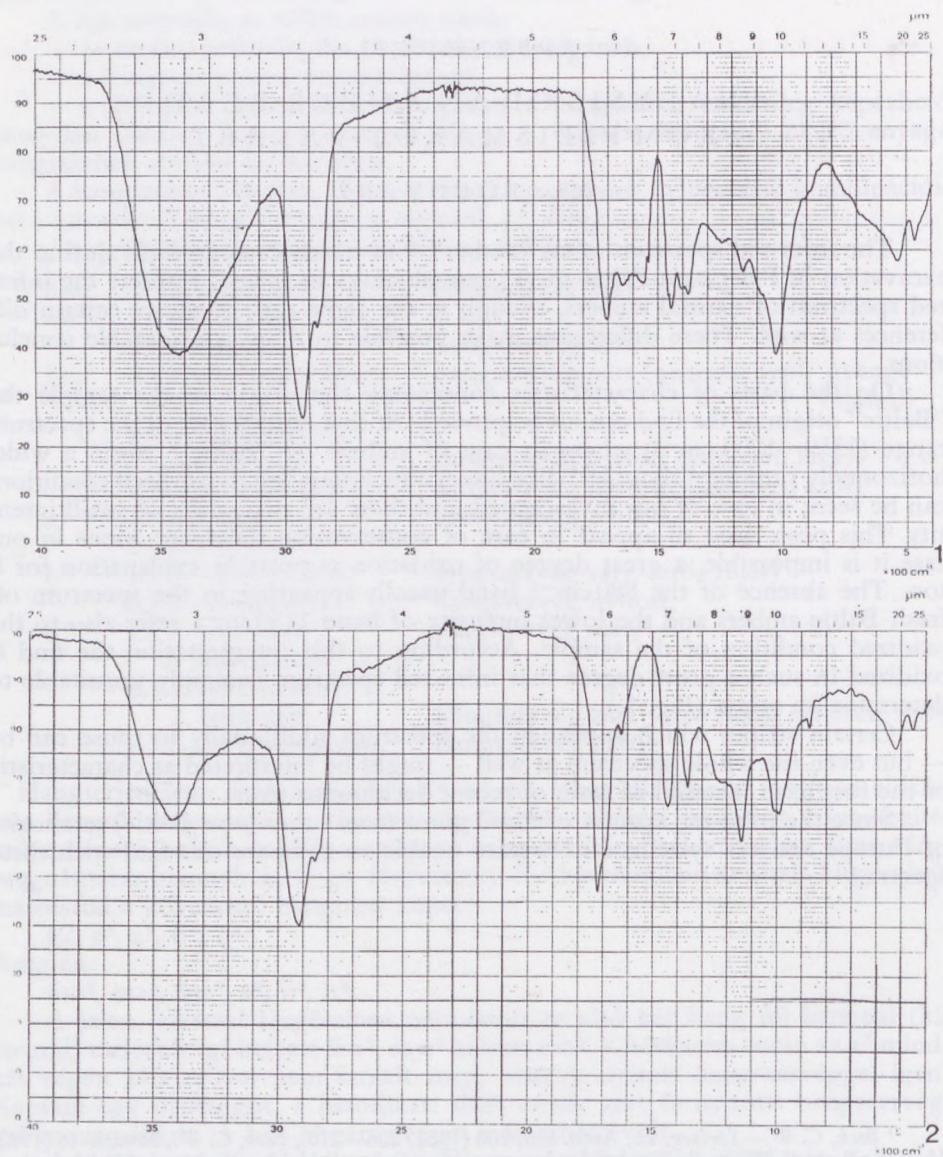


Fig. 1. 1: The infra-red spectrum of an „amber” from Pilismarót—Pálrét
 2: The infra-red spectrum of an Baltic ember
 1. ábra 1: A Pilismarót—pálréti „borostyán” infravörös spektruma
 2: Balti borostyán infravörös spektruma

PILISMARÓT-PÁLRÉT, BOROSTYÁN-GYÖNGY ELEMZÉSE

A pilismarót-pálréti ásatások során előkerült „borostyán” lelet infravörös spektruma sok vonatkozásban hasonlóságot mutat a természetes borostyán előfordulások infravörös spektrumával, de messzemenő következtetéseket megengedő eltéréseket is mutat.

A minta eredetére vonatkozó bélyegek alapján a lelet „balti” származását nem lehet igazolni. A spektrumtartomány azon kritikus részén ($1350-1200\text{ cm}^{-1}$), melynél a „balti” származású borostyánok esetén széles, vízszintesen haladó váll mutatkozik (oxidált állapotban lejtős vonal), a vizsgált lelet esetében kis intenzitású csúcs van. Ez a csúcs konzerválás esetén szokott jelentkezni, mivel azonban ez esetünkben kizárt, erős fokú oxidáltság is feltételezhető. Ugyancsak a minta oxidált állapotára utal az üde balti borostyánok spektrumán megszokott 880 cm^{-1} -es sáv hiánya és az 1150 cm^{-1} -es sáv kisebb intenzitása. Ebben az értelmezésben a lelet oxidáltsága olyan nagymértékű, hogy az infravörös spektrum alkalmatlan az eredet tisztázására (1. ábra).

Említést érdemelnek a továbbiakban azok a többlet sávok, melyek a lelet spektrumán a balti borostyán spektrumához viszonyítva jelentkeznek. Ezek — de akár a teljes spektrum is — levezethető jelenkori lombos fák mézgájának fosszilizálódott anyagaként is.

Mivel a nem balti területekről származó európai fosszilis gyanta leletek infravörös spektrumi kevésbé rendszerezettek, ezekkel való rendszeres összevetés egyelőre nem állt módunkban.

MITTELEISENZEITLICHE TRENSSEN VON OST-MITTELEUROPÄISCHEM TYP IM ALFÖLD

Tibor KEMENCZEI

Aus dem Karpatenbecken und den anrainenden Gebieten sind in bedeutender Menge früheisenzeitliche Trensen, Phaleren, Riemenkreuzungen und Riemenbesätze erhalten geblieben. Dies spricht dafür, daß in dieser Phase der Urzeit im Leben und in der Wirtschaft der Volksgruppen dieser Gebiete die Pferdehaltung im Verhältnis zu den früheren Zeiten bedeutender geworden ist. Dies kann auf die Wirkung des sich im Steppengebiet im ausgehenden 2. Jahrtausend v. u. Z. ausgestalteten Reiternomadenlebens zurückgeführt werden. Auch die Elemente des in den Steppen gebrauchten Zaumzeuges sind nach Ostmitteleuropa gelangt, wo sie zur Herstellung der örtlichen, ähnlichen Gegenstandstypen als Vorbild gedient haben. Die ersten Trensen, Phaleren östlichen Ursprunges gehören zu den sog. Gegenständen kimmerischen Typs, während ihre zweite, jüngere Gruppe den Einfluß des Handwerkes des skythischen Kulturkreises widerspiegelt.

Die Mehrheit der Trensen von sog. kimmerischem Typ wurde aus Bronze hergestellt und stammt aus der Mitte des 9—7. Jhs v. u. Z.¹ In der letzten Periode ihrer Verwendung wurden aber die Trensen auch schon aus Eisen gefertigt. Zu ihren ältesten Stücken gehören die in Grab 15 des in Tepe-Sialk (Iran) erschlossenen Gräberfeldes B gefundenen Eisentrensen. Bezüglich der Datierung dieses Gräberfeldes sind mehrere — das 10. und 7. Jh. v. u. Z. gleicherweise angegebende — Meinungen entstanden,² jedoch wurde allgemein die zweite Hälfte des 8. Jhs v. u. Z. angenommen.³ Von den Grabfunden soll vor allem das zweiteilige Trensenmundstück mit Ringenden erwähnt werden. Dies weicht von dem in Steigbügelform ausgehenden, charakteristischen, skythischen Trensenmundstück der Steppengegenden ab. Die frühesten solchen Mundstücke aus Eisen kommen in dem auf das 8. Jh. bzw. auf die erste Hälfte des 7. Jhs

¹ Terenožkin, A. I., *Kimmerijcy* (Kiev 1976) 147ff.

² Schaeffer, C. F. A., *Statigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale* (London 1948) 470ff.; Ghirsman, R., *Persia. From the Origins to Alexander the Great* (London 1964) 279f.; Boehmer, R. M., *Zur Datierung der Nekropole B von Tepe Sialk*. Arch. Anz. 1968, 822f.; Terenožkin, A. I., *Data mingečaurkih udil*. SA 1971—4, 77.

³ Ghirsman, R., *A propos de la nécropole B de Sialk*. IPEK 24, 1974—77, 46f.



Abb. 1. Verbreitung der Eisentrensen vom ost-mitteuropaischen Typus im Karpatenbecken

1. ábra A kelet-középeurópai típusú vaszablák elterjedése a Kárpát-medencében

v. u. Z. datierten präskythischen Fundmaterial der Steppen- und Waldsteppen-gebiete,⁴ unter den frühschythischen Grabfunden Siebenbürgens (Maroskeresztes—Cristesti, Maroscsapó—Čipau, Nagyenyed—Aiud (Abb. 2, 1),⁵ den oltenischen Funden der zweiten Hälfte des 7. Jhs (Ferigile)⁶ sowie in den Grab- und Depotfunden (Mezőcsát, Fügedő)⁷ zu Beginn der Früheisenzeit Ostungarns vor. In beträchtlicher Zahl enthält solche eiserne Trensenmundstücke das frühe Fundmaterial der ostalpinen — slowenischen Hallstattkultur.⁸ Aus den aufgezählten chronologischen Daten können wir darauf schließen, daß die zweiteiligen, eisernen Mundstücke mit Ringenden zuerst südlich vom Kaukasus erzeugt worden sind, sodann hat sich ihr Gebrauch allmählich von Osten nach Westen ganz bis Mitteleuropa ausgedehnt. Dementgegen kann aber auch das Argument

⁴ Smirnova, G. I., Srednee Podnestrovje i nižnee Podunavje v predskifskoe vremja. Thracia 5 (1980) 134f.

⁵ Vasiliev, V., Sciții agatirși pe teritoriul României. (Cluj-Napoca 1980) Taf. 16, 5, 11—14.

⁶ Vulpe, A., Necropola hallstattiană de la Ferigile. (București 1967) Taf. 21—22.

⁷ Patek, E., Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974) 326, Taf. 8, 5; Kemenczei, T., Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur. In: Symposium Steyr 1980 (Linz 1981) 85, Abb. 3, 12.

⁸ Gabrovec, S., Die Verbindungen zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit Materijali 19 1981 Novi Sad, 160f; Kossack, G., Südbayern während der Hallstattzeit (Berlin 1959) 89.

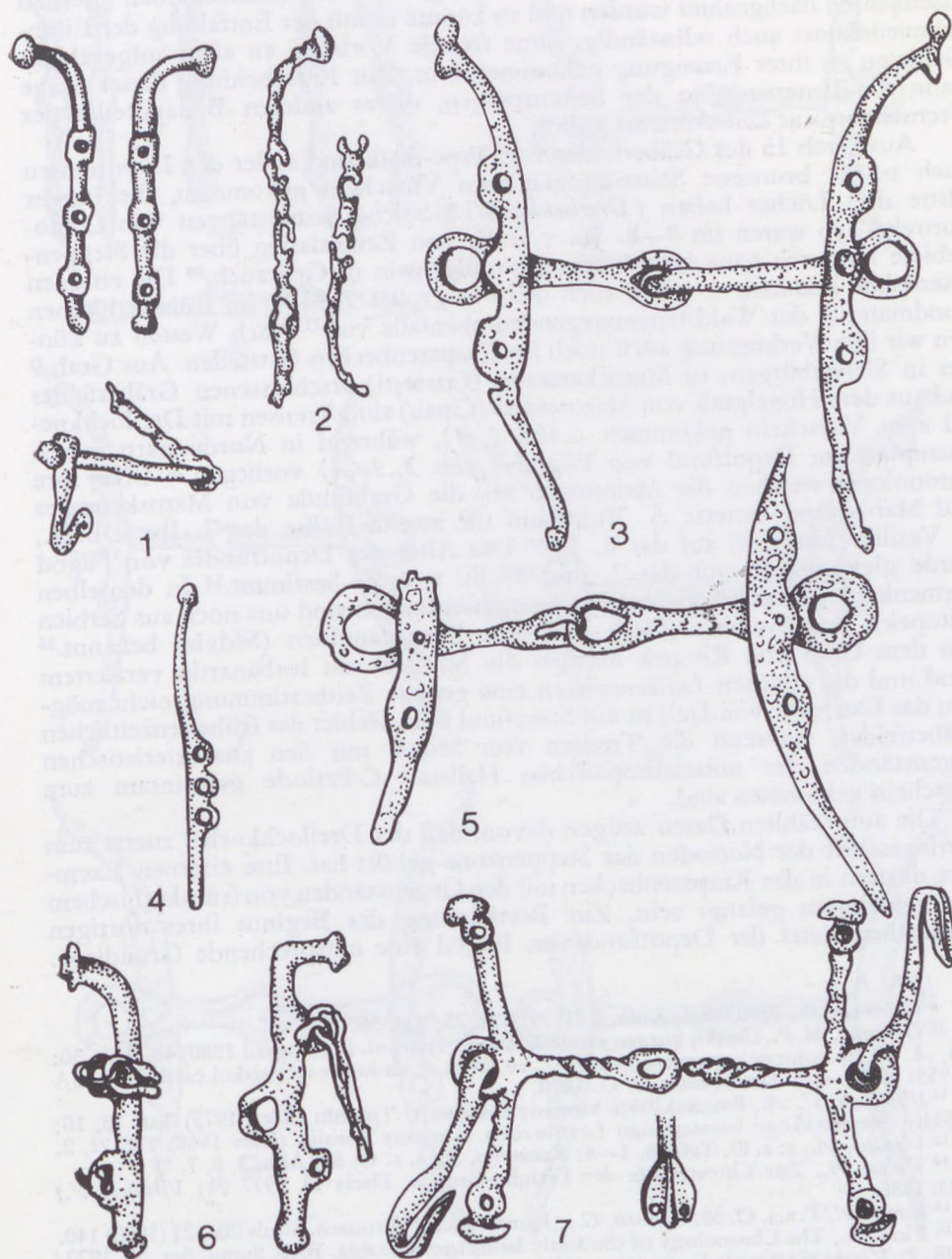


Abb. 2.—2. ábra 1: Maroscsapó (Čipau); 2: Maroskeresztes (Cristești); 3: Pereszlény (Presel'any);
4: Munkács (Mukačevo); 5: Kassa (Košice); 6: Nagyenyed (Aiud); 7: Fügöd

angebracht werden, daß die aus Bronze hergestellten Mundstücke den eisernen Exemplaren nachgeahmt wurden und so konnte es mit der Entfaltung der Eisen-schmiedekunst auch selbständig, ohne fremde Vorlagen an allen aufgezählten Gebieten zu ihrer Erzeugung gekommen sein. Zur Entscheidung dieser Frage kann die Untersuchung der Seitenstangen, dieses anderen Bestandteiles der Trensen-garnitur eine Antwort geben.

Aus Grab 15 des Gräberfeldes von Tepe-Sialk sind außer den Eisentrensen auch solche bronzene Seitenstangen zum Vorschein gekommen, die in der Mitte drei Löcher haben (*Dreilochknebel*).⁹ Solche Seitenstangen von Černogorovka-Typ waren im 9—8. Jh. v. u. Z. von Zentralasien über die Steppen-gebiete hindurch ganz bis Mitteleuropa allgemein in Gebrauch.¹⁰ Die eisernen Exemplare kommen — wenn auch nicht in großer Zahl — im frühskythischen Fundmaterial der Waldsteppengegenden ebenfalls vor.¹¹ Nach Westen zu können wir ihre Verbreitung auch noch im Karpatenbecken feststellen. Aus Grab 9 des in Siebenbürgen, in Maroskeresztes (Cristești) erschlossenen Gräberfeldes und aus dem Hügelgrab von Maroscsapó (Čipau) sind Trensen mit Dreilochknebel zum Vorschein gekommen (*Abb. 2, 1*), während in Nordungarn solche Exemplare im Depotfund von Fügöd (*Abb. 3, 1—4*) vorliegen.¹² Über ihre Chronologie weichen die Meinungen ab, die Grabfunde von Maroskeresztes und Maroscsapó datierte A. Vulpe auf die zweite Hälfte des 7. Jhs v. u. Z., V. Vasiliev hingegen auf das 6. Jh.¹³ Das Alter des Depotfundes von Fügöd wurde gleicherweise auf das 7. und 8. Jh. v. u. Z. bestimmt.¹⁴ In denselben Formenkreis gehörende eiserne Trensen-seitenstangen sind uns noch aus Serbien (Ritopek), aus Syrmien (Dalj) und von Transdanubien (Sédvíz) bekannt.¹⁵ Aus dem Grab von Ritopek machen die Schüssel mit turbanartig verziertem Rand und die eisernen Lanzen-spitzen eine genaue Zeitbestimmung nicht möglich; das Exemplar von Dalj ist ein Streufund vom Gebiet des früheisenzeitlichen Gräberfeldes, während die Trensen von Sédvíz mit den charakteristischen Gegenständen der mitteleuropäischen Hallstatt C-Periode gemeinsam zum Vorschein gekommen sind.

Die aufgezählten Daten zeugen davon, daß der Dreilochknebel zuerst zum Pferdegeschirr der Nomaden der Steppenzone gehört hat. Ihre eisernen Exemplare dürften in das Karpatenbecken mit den Gegenständen von frühskythischem Typ gemeinsam gelangt sein. Zur Bestimmung des Beginns ihres dortigen Gebrauches bietet der Depotfund von Fügöd eine entsprechende Grundlage.

⁹ Ghirsman, R., Fouilles de Sialk. 2 (1939) Taf. 25, Taf. 56.

¹⁰ Grjaznov, M. P., Carskij kurgan ranneskifskogo vremeni. (Leningrad 1980) 48, Abb. 30; Jessen, A. A., K voprosu o pamjatnikah 8—7. vv. do n. e. na juze evropejskoj časti SSSR. SA 18 (1953) 49ff.; A. I. Terenožkin, a. a. O. 149ff.

¹¹ Il'inskaja, V. A., Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tjasmin (Kiev 1975) Taf. 13, 10; dies. Skify dneprovskogo lesestepnogo Levoberežja. Kuřany Posulja. (Kiev 1968) Taf. 21, 2.

¹² Vasiliev, A., a. a. O. Taf. 16, 1—4; Kemenczei, T., a. a. O. 85, Abb. 3, 6, 7.

¹³ Vulpe, A., Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe. Dacia 21 1977 91; Vasiliev, V., a. a. O. 168f.

¹⁴ Kemenczei, T. a. a. O. 88; Kossack, G., „Kimmerische“ Bronzen. Situla 20—21 (1980) 140.

¹⁵ Vasić, R., The Chronology of the Early Iron Age in Serbia. BAR Suppl. Ser. 31, 1977, Taf. 48, 2; Vinski-Gasparini, K., Kultura polja sa zarama u severnoj Hrvatskoj. (Zadar 1973) Taf. 119, 18; Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. (Budapest 1939) Taf. 60, 1, 2, 5.

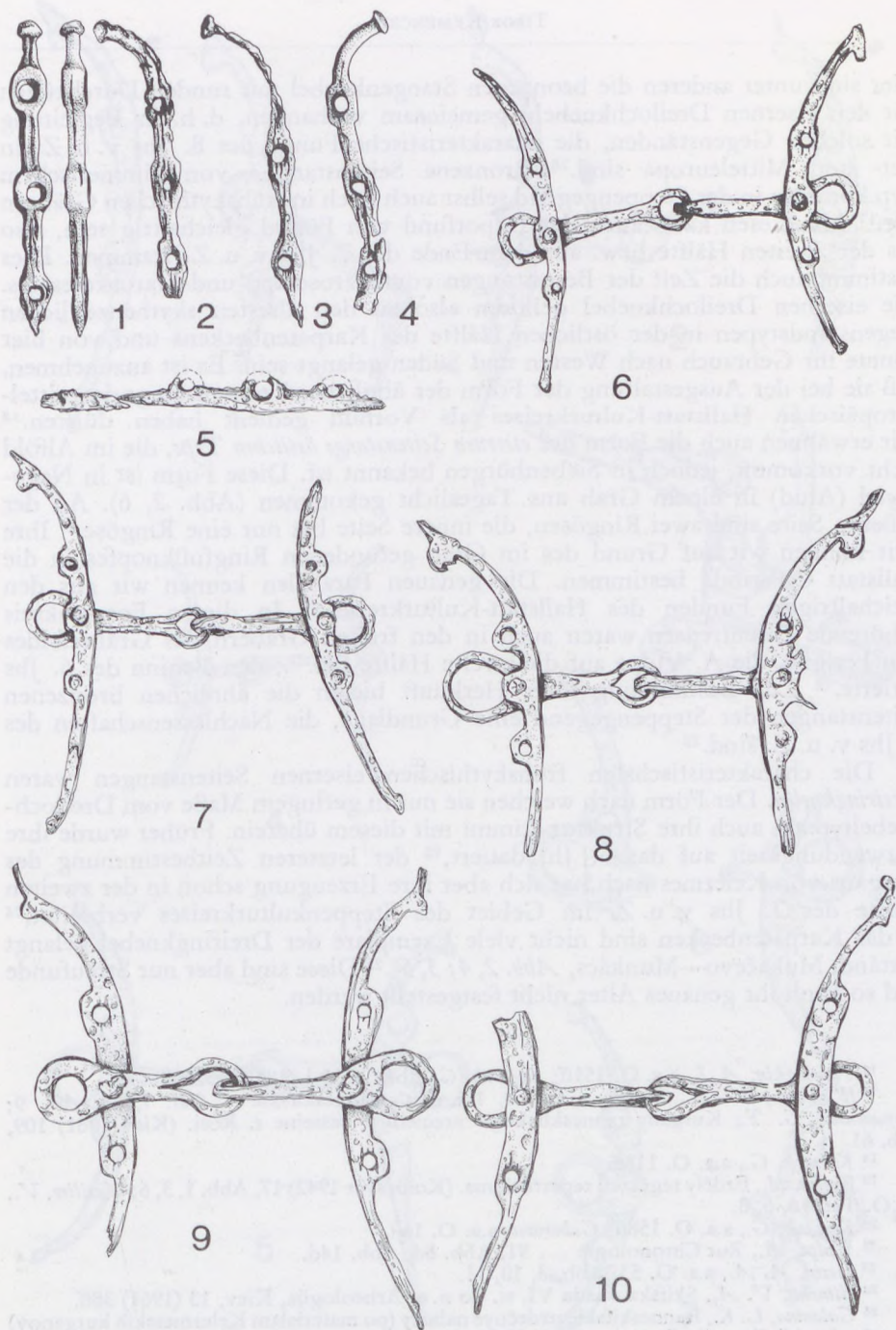


Abb. 3.—3. ábra 1—4: Fügöd; 5: Ártánd; 6: Füzesgyarmat; 7: Cegléd; 8: Miskolc—Diósgyőr;
9—10: Nyékládháza—Mezőnyék

Hier sind unter anderen die bronzenen Stangenknebel mit runden Durchzügen mit den eisernen Dreilochknebeln gemeinsam vorhanden, d. h. in Begleitung mit solchen Gegenständen, die charakteristische Funde des 8. Jhs v. u. Z. in Ost- und Mitteleuropa sind.¹⁶ Bronzene Seitenstangen von kimmerischem Typ kommen in der Steppengegend selbst auch noch in frühskythischen Gräbern vor.¹⁷ Mit diesen kann auch der Depotfund von Fügöd gleichaltrig sein, also aus der zweiten Hälfte bzw. aus dem Ende des 7. Jhs v. u. Z. stammen. Dies bestimmt auch die Zeit der Bestattungen von Maroscsapó und Maroskeresztés. Die eisernen Dreilochknebel gehören also zu den ältesten skythenzeitlichen Gegenstandstypen in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens und von hier konnte ihr Gebrauch nach Westen und Süden gelangt sein. Es ist anzunehmen, daß sie bei der Ausgestaltung der Form der ähnlichen Trensenstange des mitteleuropäischen Hallstatt-Kulturkreises als Vorbild gedient haben dürften.¹⁸ Wir erwähnen auch die Form der *eisernen Seitenstange östlichen Typs*, die im Alföld nicht vorkommt, jedoch in Siebenbürgen bekannt ist. Diese Form ist in Nagyenyed (Aiud) in einem Grab ans Tageslicht gekommen (Abb. 2, 6). An der äußeren Seite sind zwei Ringösen, die innere Seite hat nur eine Ringöse.¹⁹ Ihre Zeit können wir auf Grund des im Grab gefundenen Ringfußknopfes in die Hallstatt C-Periode bestimmen. Die genauen Parallelen kennen wir aus den gleichaltrigen Funden des Hallstatt-Kulturkreises.²⁰ In diesen Formenkreis gehörende Eisentrensen waren auch in den frühen Gräbern des Gräberfeldes von Ferigile, die A. Vulpe auf die zweite Hälfte des 7., den Beginn des 6. Jhs datierte.²² Zur Bestimmung ihrer Herkunft bieten die ähnlichen bronzenen Seitenstangen der Steppengegend eine Grundlage, die Nachlassenschaften des 8. Jhs v. u. Z. sind.²²

Die charakteristischsten frühskythischen eisernen Seitenstangen waren *Dreiringknebel*. Der Form nach weichen sie nur in geringem Maße vom Dreilochknebeltyp ab, auch ihre Struktur stimmt mit diesem überein. Früher wurde ihre Verwendungszeit auf das 6. Jh. datiert,²³ der letzteren Zeitbestimmung des Kurgans von Kelermes nach hat sich aber ihre Erzeugung schon in der zweiten Hälfte des 7. Jhs v. u. Z. im Gebiet des Steppen kulturkreises verbreitet.²⁴ In das Karpatenbecken sind nicht viele Exemplare der Dreiringknebel gelangt (Ártánd, Mukačevo—Munkács, Abb. 2, 4; 3, 5).²⁵ Diese sind aber nur Streufunde und so kann ihr genaues Alter nicht festgestellt werden.

¹⁶ Terenožkin, A. I., a.a. O. 151ff; Kossack, G., JbRGZM 1 (1953) 132ff.

¹⁷ I'p'skaja, V. A., Skify ... Taf. 4, 12; dies. Ranneskifskie ... Taf. 7, 11; 19, 9; Kovanenko, G. T., Kurgany ranneskifskogo vremeni v bassejne r. Rosj. (Kiev 1981) 109, Abb. 61.

¹⁸ Kossack, G., a.a. O. 118ff.

¹⁹ Roska, M., Erdély régészeti repertoriuma. (Kolozsvár 1942) 17, Abb. 1, 3, 6; Vasiliev, V., a.a. O. Taf. 16, 6, 8.

²⁰ Kossack, G., a.a. O. 158ff; Gaborovec, a.a. O. 160.

²¹ Vulpe, A., Zur Chronologie ... 91, Abb. 8d, Abb. 14d.

²² Jessen, A. A., a.a. O. 53, Abb. 3, 10, 11.

²³ Illinska, V. A., Skifska vuzda VI. st. do n. e. Arheologija, Kiev, 13 (1961) 38ff.

²⁴ Galanina, L. K., Ranneskifskie uzdečnye nabory (po materialam Kelermesskich kurganov) Arheologičeskij Sbornik, Leningrad, 24 (1983) 53.

²⁵ Párducz, M., Graves from the Scythian Age at Ártánd. Acta Arch. Hung. 17 (1965) 159, Abb. 7, 1; Bizilja, V., Arheologija, Kiev, 17 (1964) 122, Taf. 7, 10.

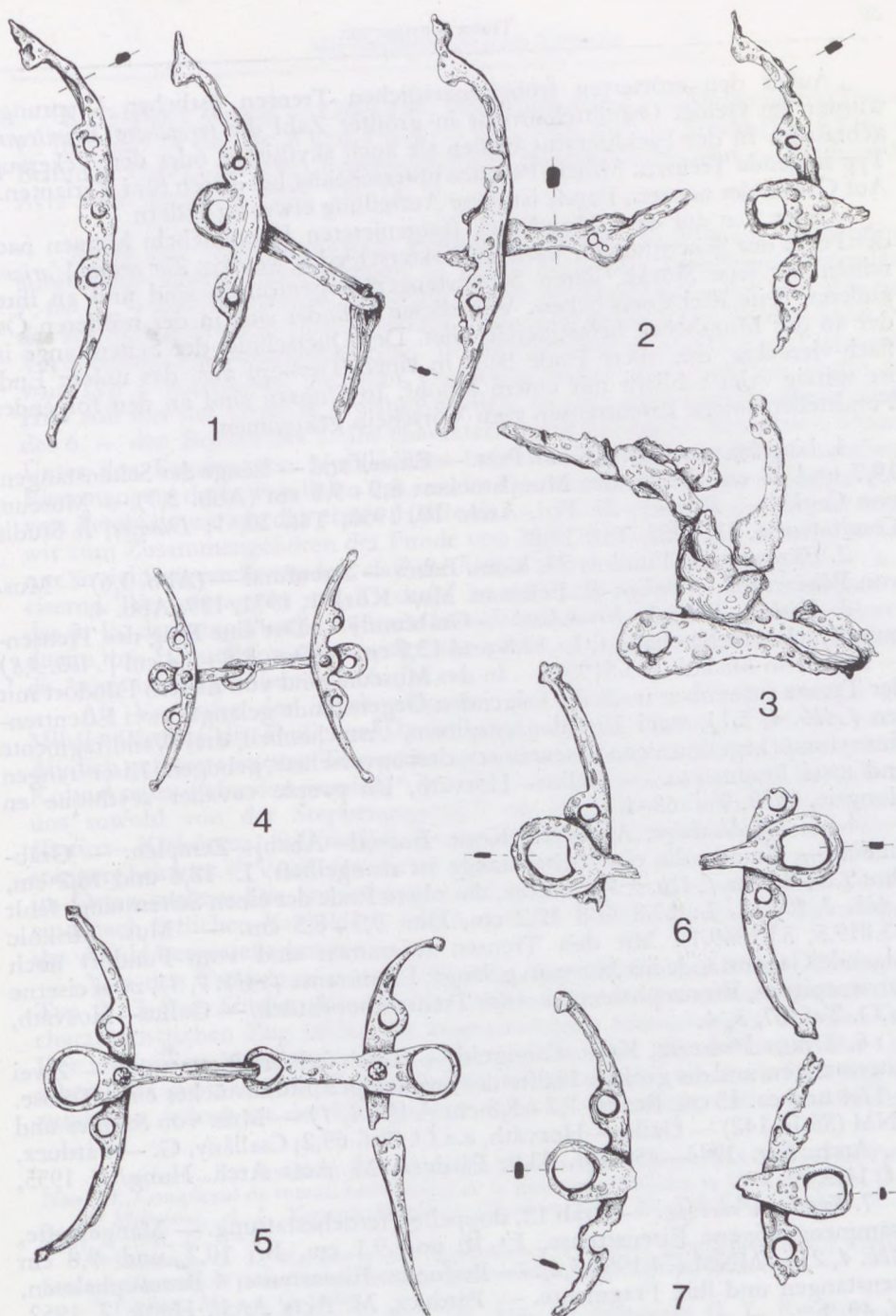


Abb. 4.—4. ábra 1: Szentes—Vekerzug, Gr. 6. — 6. sír; 2: Szentes — Vekerzug, Gr. 12. — 12. sír; 3: Szentes—Vekerzug, Gr. 146. — 146. sír; 4: Cserszegtomaj; 5: Miskolc—Diósgyőr; 6—7: Gyöngyös

Außer den erörterten früheisenzeitlichen Trensen östlichen Ursprunges wurden im Gebiet Ostmitteleuropas in größter Zahl die *vernieteten Eisentrensen* gebraucht. In der Fachliteratur heißen sie auch skythische oder den Vekerzug-Typ zeigende Trensen. Mihály Párducz unterscheidet bei diesen fünf Varianten.²⁶ Auf Grund der neueren Funde ist diese Aufteilung etwas zu ändern.

Unter den auf dem Mundstück festgenieteten Eisenknebeln können nach der Form der Seitenstangen Varianten unterschieden werden. Zur *ersten Variante* reihen wir jene Stücke, deren Seitenstangen bogenförmig sind und an ihrer äußeren Seite drei Ösen haben. Von diesen befindet sich in der mittleren Öse der an das Mundstück befestigende Niet. Der Querschnitt der Seitenstange ist flach-viereckig, das obere Ende läuft in einen Tierkopf aus, das untere Ende ist spitzig oder schließt mit einem Knopf. In Ungarn sind an den folgenden Fundstellen solche Eisentrensen zum Vorschein gekommen.

1. *Umgebung von Cegléd*, Kom. Pest. — Einzelfund — Länge der Seitenstangen: 19,7 und 18 cm, Breite des Mundstückes: 8,9+9,9 cm (Abb. 3,7) — Museum von Cegléd — Párducz, M. Fol. Arch. 10, 1958, Taf. 10, 1; Dinnyés, I. Studia Comitatensia, 11, 1982, Taf. 19,8.

2. *Füzegyharmat*, Fundort 23, Kom. Békés — Streufund — (Abb. 3,6) — Mus. von Békéscsaba — Bakay, K. Békés m. Muz. Közl. 1, 1971, 139, Abb. 4.

3. *Miskolc, Diósgyőr, Kerekdomb* — Grabfund? — Der eine Ring des Trensenmundstückes ist beschädigt, L: 14,8 und 13,9 cm — Dm: 8,8+7,4 cm (Abb. 3,8) — Mus. von Miskolc (53.819.4) — In das Museum sind von diesem Fundort mit der Trense zusammen noch die folgenden Gegenstände gelangt: zwei Eisentrensen (Abb. 4, 5,1), zwei Eisenlanzenspitzen, Ärmchenbeil, drei Wandfragmente eines stumpfkegelförmigen Eiseneimers, drei unversehrte, gebogene Eisenstangen und zwei Fragmente. — Gallus—Horváth, Un peuple cavalier scythique en Hongrie, 1939, Taf. 68, 1.

4—5. *Nyékkládbáza, Mezőnyék*, Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén. — Grabfunde? — Trense, die eine Seitenstange ist mangelhaft. L: 18,6 und 16,2 cm, Dm: 9,2+8,2 cm (Abb. 3, 9); Trense, das obere Ende der einen Seitenstange fehlt (Abb. 3, 10) — L: 17,8 und 12,2 cm, Dm: 9,3+8,5 cm. — Mus. Miskolc (53.819.5, 53.1049.1). Mit den Trensen zusammen sind vom Fundort noch folgende Gegenstände ins Museum gelangt: Eisentrense (Abb. 7, 3), zwei eiserne Lanzenspitzen, Bronzephalaria, eisernes Trensenmundstück. — Gallus—Horváth, a.a.O. Taf. 67, 3, 4.

6. *Szentes-Vekerzug*, Kom. Csongrád. — Grab 6, Pferdebestattung. — Zwei Seitenstangen und die größere Hälfte des zweiteiligen Mundstückes einer Trense. L: 17,4 und ca. 13 cm, Br: ca. 7,7+5,3 cm (Abb. 4, 1) — Mus. von Szentes und MNM (55.14.142) — Gallus—Horváth, a.a.O. Taf. 69,2; Csallány, G. — Párducz, M., Arch. Ért. 1944—45, Taf. 43,9; Párducz, M. Acta Arch. Hung. 6, 1955, Taf. 11,5.

7. *Szentes-Vekerzug*. — Grab 12, doppelte Pferdebestattung. — Mangelhafte, zusammengebogene Eisenstrense, L: 10 und 9,1 cm, Br: 10,2 und 9,8 cm (Abb. 4, 2) — MNM (74.1952.3,4). — Beifunde: Eisentrense, 4 Bronzephaleren, Eisenstangen und ihre Fragmente. — Párducz, M. Acta Arch. Hung. 2, 1952, Taf. 49, 1.

²⁶ Párducz, M., a.a. O. 149ff.

8. *Szentes-Vekerzug* — Grab 146, Pferdebestattung. — Mangelhafte Trense, L: 16,7 und 14 cm, Br: 8 und 4 m 6+5 cm (*Abb. 4,3*) — MNM (55.14.126) — Beifunde: Cyprea-Muschel, Feuersteinklinge, Bärenzahnanhänger. — Párducz, M. *Acta Arch. Hung.* 6, 1955, Taf. 12, 11.

Außer den oben erwähnten wurden in Ostmitteleuropa in Tierkopfform ausgehende eiserne Seitenstangen in der S-Slowakei (Presel'any—Pereszlény, (*Abb. 2,3*) und in Oltenien (Ieşelnița, Curtea de Argeș) gefunden.²⁷ Auf Grund des am Alföld, in Grab 12 von Szentes-Vekerzug gefundenen Stückes kann ihre Verwendungszeit bestimmt werden. In diesem Grab war auch eine Eisentrense von Typ 2 vorhanden. Zu ihrer Datierung tragen auch mehrere Daten bei. Hier soll nur das Grab 16 erwähnt werden, in dem auch auf die zweite Hälfte des 6. — den Beginn des 5. Jhs charakteristische bronzene Pfeilspitzen waren.²⁸ Unter den Funden von Nyékládháza befinden sich auch in Ring ausgehende Eisenstangen, deren Parallelen uns aus der Dnestrgegend, aus den Hügelgräbern von Perebykovca aus der ersten Hälfte des 6. Jhs bekannt sind.²⁹ Leider haben wir zum Zusammengehören der Funde von Nyékládháza keinen Beweis, so kann nur soviel festgestellt werden, daß am Alföld schon zur Mitte des 6. Jhs. v. u. Z. eiserne Trensenstangen mit Tierkopf benutzt worden sind. Aus bestimmt auf das 5. Jh. datierten Fundkomplexen kennen wir nicht solche Trensen, bis dorthin dürfte ihre Herstellung schon aufgehört haben. Auch das Hügelgrab von Curtea de Argeș ist ein Denkmal des 6. Jhs.

Als Vorläufer der Tierkopffiguren am Ende der Trensenstangen hielt Mihály Párducz die ähnlichen Darstellungen der skythischen Geweihtrensen.³⁰ Ähnlich geformte eiserne Trensenstangen können auch im Gebiet des skythischen Kulturkreises gefunden werden,³¹ ja selbst aus der präskythischen Periode sind uns sowohl von der Steppengegend,³² als von dem Gebiet Mitteleuropas (Batina—Kisköszeg, Stillfried) in bronzene Pferdekopfform ausgehende Seitenstangen bekannt.³³ Vorläufer dieses Gegenstandstyps müssen wir zweifelsohne im Osten suchen. Die Seitenstangen der genieteten Eisentrensen mit Tierkopf sind nach östlichen Vorbildern schon von der früheisenzeitlichen Bevölkerung des Alföld hergestellt worden.

Von den Trensen von sog. Vekerzug-Typ bezeichnete Mihály Párducz als Typ 2—3 jene Stücke, die wir hier unter *Variante 2* zusammenfassen. Ihren charakteristischen Zug bilden die bogenförmigen Seitenstangen mit drei Ösen. Der zweiteilige Mündungsteil ist auch zu diesen mit Niet befestigt. Der Querschnitt der meist in Knopf ausgehenden Seitenstangen kann flach-viereckig oder rund sein, jedoch ist der Unterscheid nicht so wesentlich, daß wir deshalb die

²⁷ Balaša, G., Ein skythisches Gräberfeld in Presel'any nad Ipl'om. *SlA* 7 (1959) 98, Taf. 6, 7
Nica, M., Complexul de tumuli hallstattieni de la Ieşelnița. *Historica* 3, 1974, 27, Abb. 15.

²⁸ Meljukova, A. I., Vooruženie skifov (Moskva 1964) 22, Taf. 7B; Il'inskaja, V. A., Skify ... Taf. 27, 8—29.

²⁹ Smirnova, G. I., Kurgan y sela Perebykovcy — novyj mogilnik skifskoj arhaiiki na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža*. 20 (1979) 48, Abb. 9, 11.

³⁰ Párducz, M., a.a. O. 156f.

³¹ Illinska, V. A., Skifska vuzda ... 51, Abb. 11; Kovpanenko, G. T., Kurgany ... 109, Abb. 61, 10.

³² Jessen, A. A., a.a. O. Abb. 26.

³³ Gallus, S.—Horváth, T., a.a. O. Taf. 71, 3—6; 54, 2.

ansonsten der Form nach völlig übereinstimmenden Trensen in eine eigene Gruppe einreihen müßten. Die hierher gehörenden Stücke des Alföld sind die folgenden:

1. *Cseszegtomaj*, Kom. Veszprém. — Einzelfund — Unversehrtes Stück, der Querschnitt der Trensenstange ist rund. L: ca. 11,5 cm, Br: 10,5 cm (*Abb. 4,4*) — Museum von Keszthely verschollen, — Párducz, M. *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 61,2; Ders., a.a.O. 25, 1973, Taf. 13,3.

2—3. *Gyöngyös*, Kom. Heves. — Einzelfunde aus Gräbern — Vier mangelhafte Seitenstangen, ihr Querschnitt ist rechteckförmig. L: 13,4; 10,5; 10,4; 9,7 cm, Br: 3,8; 5,1; 5,8; 4,6 cm. (*Abb. 4, 6, 7*) — MNM (64.1907.14—17) — Vom Gebiet des früheisenzeitlichen Gräberfeldes sind anlässlich der Rebenflanzung noch folgende Funde zum Vorschein gekommen: mit sechs Rehfiguren verzierte Bronzerasseln, fünf Bronzeglöckchen, Fragmente des Radreifens eines Wagens, einschneidiger, eiserner Akinakes, Ärmchenbeil. — Márton, L., *Arch. Ért.* 28, 1908, 37ff., Taf. 1—5; Gallus, S.—Horváth, T., a.a.O. Taf. 70, 6, 7; Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 25, 1973, Taf. 13,2.

4—5. *Miskolc*, *Diósgyőr*, *Kerekdomb*. — Einzelfunde, Grabfund? — Eisentrense, Querschnitt der Seitenstangen rechteckförmig, die eine Stange ist gebrochen, mangelhaft. L: 14,8 und 7,8+7,5 cm, Dm: 8,9+9 cm (*Abb. 4, 5*); Eisentrense, die eine Seitenstange ist beschädigt. L: 12,7 und 12 cm, Dm: 9,2+9,3 cm (*Abb. 5, 1*) — Beifunde: vgl. *Abb. 3,8* — Mus. Miskolc (53.819.2), MNM (68.13.1) — Gallus, S.—Horváth, T., a.a.O. Taf. 68, 2, 3.

6. *Szentes-Vekerzug*, Grab 11 — Pferdegrab — Stark mangelhaftes Stück, Br: 16,6 cm (*Abb. 5, 2*) — Mus. Szentes—Csallány, D. — Párducz, M., *Arch. Ért.* 1944—45, Taf. 45, 12.

7. *Szentes-Vekerzug*, Grab 12. — Doppelpferdegrab — Mangelhafte, stark korrodierte Eisentrense, der Querschnitt der Seitenstangen ist rund. L: 13,4 cm, Dm: 10+9,7 cm (*Abb. 5, 3*) — MNM (74.1952.14) — Beifunde: drei gebogene Eisenstangen und Eisenstangenfragmente, vier Bronzephaleren, Spinnwirtel. — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 48, 6.

8—9. *Szentes-Vekerzug*, Grab 13. — Wagengrab mit zwei Pferden — Zwei Eisentrensen im Nationalmuseum in einem Grab in situ ausgestellt (54.52.74.22) — Beifunde: Bronzephaleren, Riemenkreuzungen, vier Eisenbereifung von vier Wagenrädern. — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 2.

10. *Szentes-Vekerzug*, Grab 16 — Pferdegrab — Stark korrodierte Trensenstange und Hälfte eines Mundstückes. Querschnitt viereckförmig. L: 13,6 cm, Dm: 10,5 cm (*Abb. 5, 4*) — MNM (52.74.31) — Beifunde: drei mit Elektronblech bedeckte Phaleren, Eisenring, zwei bronzene Pfeilspitzen. — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 56, 5; 57, 4.

11. *Szentes-Vekerzug*, Grab 18 — Pferdegrab — Zusammengebogene, mangelhafte Eisentrense. Der Querschnitt der Seitenstangen ist rund. L: 13,4 und 10,3 cm, Dm: 8,5 und 8,8 cm (*Abb. 5, 5*) — MNM (52.74.42) — Beifunde: drei Bronzephaleren — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 62,3; 63,3.

12. *Szentes-Vekerzug*, Grab 22 — Pferdegrab — Stark korrodierte Trensenstange und Fragment eines Mundstückes, L: 14 und 8 cm (*Abb. 5, b*) — MNM (53.51.10) — Beifunde: zwei fragmentarische Eisenringe, Eisenmesser, Eisenblechenstand. — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 4, 1954, Taf. 3,6—9.

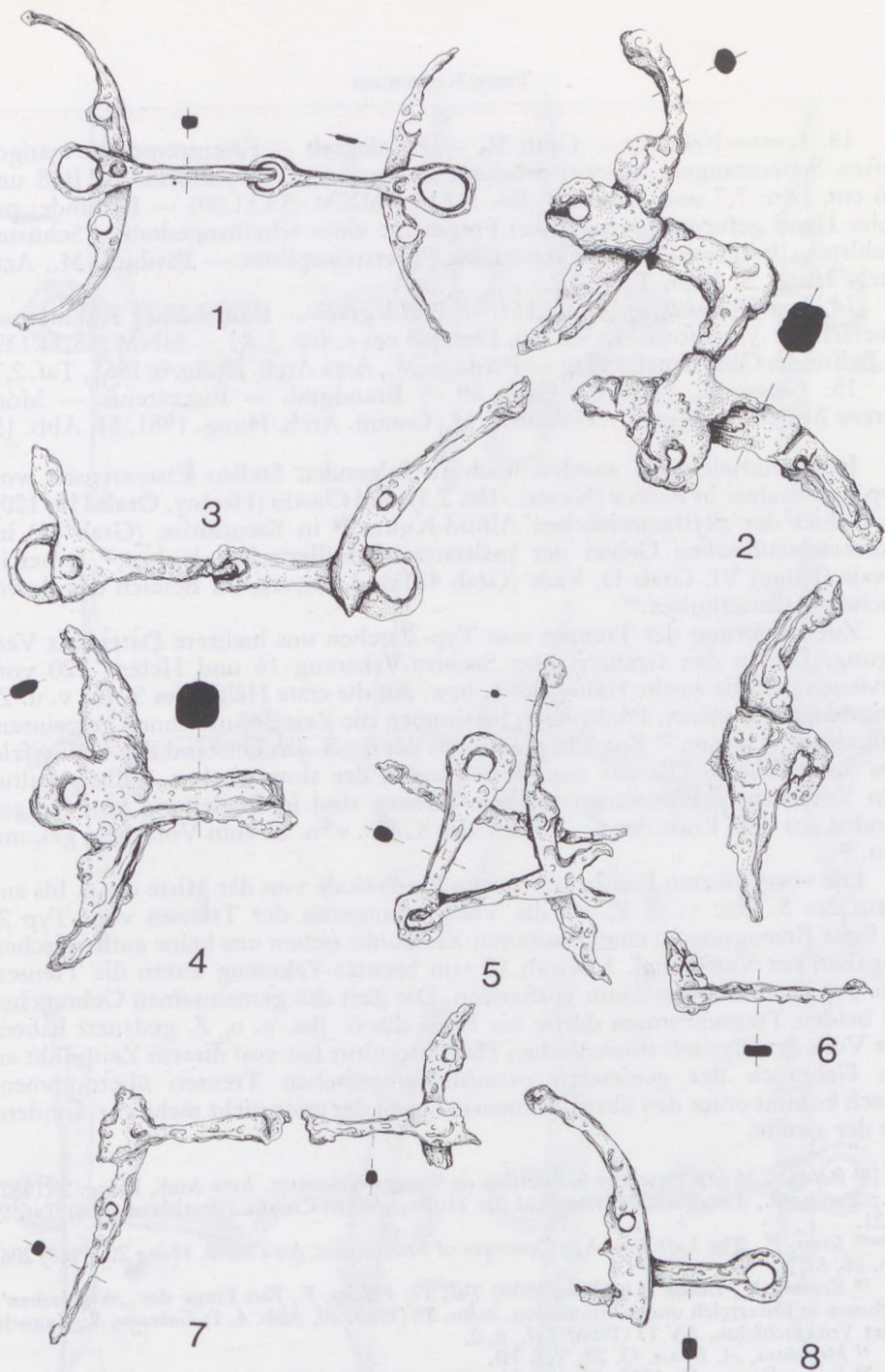


Abb. 5.—5. ábra 1. Miskolc—Diósgyőr; 2. Szentes—Vekerzug, Gr. 11.—11. sír; 3. Szentes—Vekerzug, Gr. 12. — 12. sír; 4. Szentes—Vekerzug, Gr. 16. — 16. sír; 5. Szentes—Vekerzug, Gr. 18. — 18. sír; 6. Szentes—Vekerzug, Gr. 22. — 22. sír; 7. Szentes—Vekerzug, Gr. 36. — 36. sír; 8. Szentes—Vekerzug, Gr. 151. — 151. sír

13. *Szentes-Vekerzug* — Grab 36. — Pferdegrab — Eisentrense mit mangelhaften Seitenstangen, in zwei Stücken, Querschnitt Viereckform. L: 10,8 und 6,6 cm, Dm: 7,7 und 7,1 cm (*Abb. 5, 7*) — MNM (53.51.90) — Beifunde: mit freier Hand geformter Krug, zwei Fragmente einer scheibengedrehter Schüssel, Mahlstein, Fragment eines Wetzsteines, Feuersteinsplitter — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 4, 1954, Taf. 12,2.

14. *Szentes-Vekerzug*, Grab 151 — Pferdegrab — Hälfte einer Eisentrense, Querschnitt Viereckform. L: 9,8 cm, Dm: 8,4 cm (*Abb. 5, 8*) — MNM (55.14.139) — Beifunde: Obsidianabschlag — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 6, 1955, Taf. 2,7.

15. *Csanytelek, Újhalastó*, Grab 89 — Brandgrab — Eisentrense — Móra Ferenc Museum, Szeged — Galántha, M., *Comm. Arch. Hung.* 1981, 54, Abb. 15.

In Ostmitteleuropa wurden noch an folgenden Stellen Eisentrensen von Typ 2 gefunden: in Košice (Kassa, *Abb. 2, 5*) und Chotin (Hetény, Grab 119, 120), im Gebiet der skythenzeitlichen Alföld-Kultur,³⁴ in Szentlőrinc (Grab 61) im südtransdanubischen Gebiet der hallstattzeitlich-illyrischen Kultur,³⁵ ferner in Brezje (Hügel VI, Grab 1), Vače (Grab 43) und Zagorje im Bereich der slowenischen Hallstattkultur.³⁶

Zur Datierung der Trensen von Typ 2 stehen uns mehrere Daten zur Verfügung. Die in den Gräbern von Szentes-Vekerzug 16 und Hetény 120 vorhandenen, auf die zweite Hälfte des 6. bzw. auf die erste Hälfte des 5. Jhs v. u. Z. datierbaren bronzenen Pfeilspitzen bestimmen die Zeit der mit ihnen gemeinsam gefundenen Trensen.³⁷ Zur Übergangszeit des 6—5. Jhs entstand das Gräberfeld von Szentlőrinc.³⁸ Die aus den Bestattungen der slowenischen Hallstattkultur zum Vorschein gekommenen solchen Trensen sind in Begleitung von Gegenständen aus dem Ende des 6. — Mitte des 5. Jhs. v. u. Z. zum Vorschein gekommen.³⁹

Die vorgeführten Funde bestimmen die Periode von der Mitte des 6. bis zur Mitte des 5. Jhs. v. u. Z. als die Verwendungszeit der Trensen von Typ 2. Zu ihrer Erzeugung zu einem früheren Zeitpunkt stehen uns keine authentischen Angaben zur Verfügung. In Grab 12 von Szentes-Vekerzug waren die Trensen von Typ 1 und 2 gemeinsam vorhanden. Die Zeit des gemeinsamen Gebrauches der beiden Trensenformen dürfte bis Ende des 6. Jhs. v. u. Z. gedauert haben. Das Volk der illyrisch-slowenischen Hallstattkultur hat von diesem Zeitpunkt an den Gebrauch der genieteten ostmitteleuropäischen Trensen übernommen, jedoch kommt unter den übernommenen Typen der erste nicht mehr vor, sondern nur der zweite.

³⁴ Párducz, M., Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug. *Acta Arch. Hung.* 2 (1952) 148.; Dušek, M., Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. (Bratislava 1966) Taf. 9, 11, 21.

³⁵ Jerem, E., The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. *Acta Arch. Hung.* 20 (1968) 206, Abb. 28, 61/1.

³⁶ Kromer, K., Brezje (Ljubljana 1959) Taf. 17; Foltiny, S., Zur Frage des „skythischen“ Einflusses in Österreich und in Slowenien. *AAu.* 33 (1963) 29, Abb. 4, 1; Gabrovec, S., Zagorje in der Vorgeschichte. *AV* 17 (1966) Taf., 6, 2.

³⁷ Meljukova, A. I., a.a. O. 22, Taf. 7B.

³⁸ Jerem, E., a.a. O. 159f; Gustin, M.—Teržan, B., Beiträge zu den vorgeschichtlichen Beziehungen zwischen der Südostalpengebiert, den nordwestlichen Balkan und dem südlichen Pannonien im 5. Jahrhundert. In: *Ancient Europe and the Mediterranean* (Warminster 1977) 80.

³⁹ Gustin, M.—Teržan, B., a.a. O. 77.

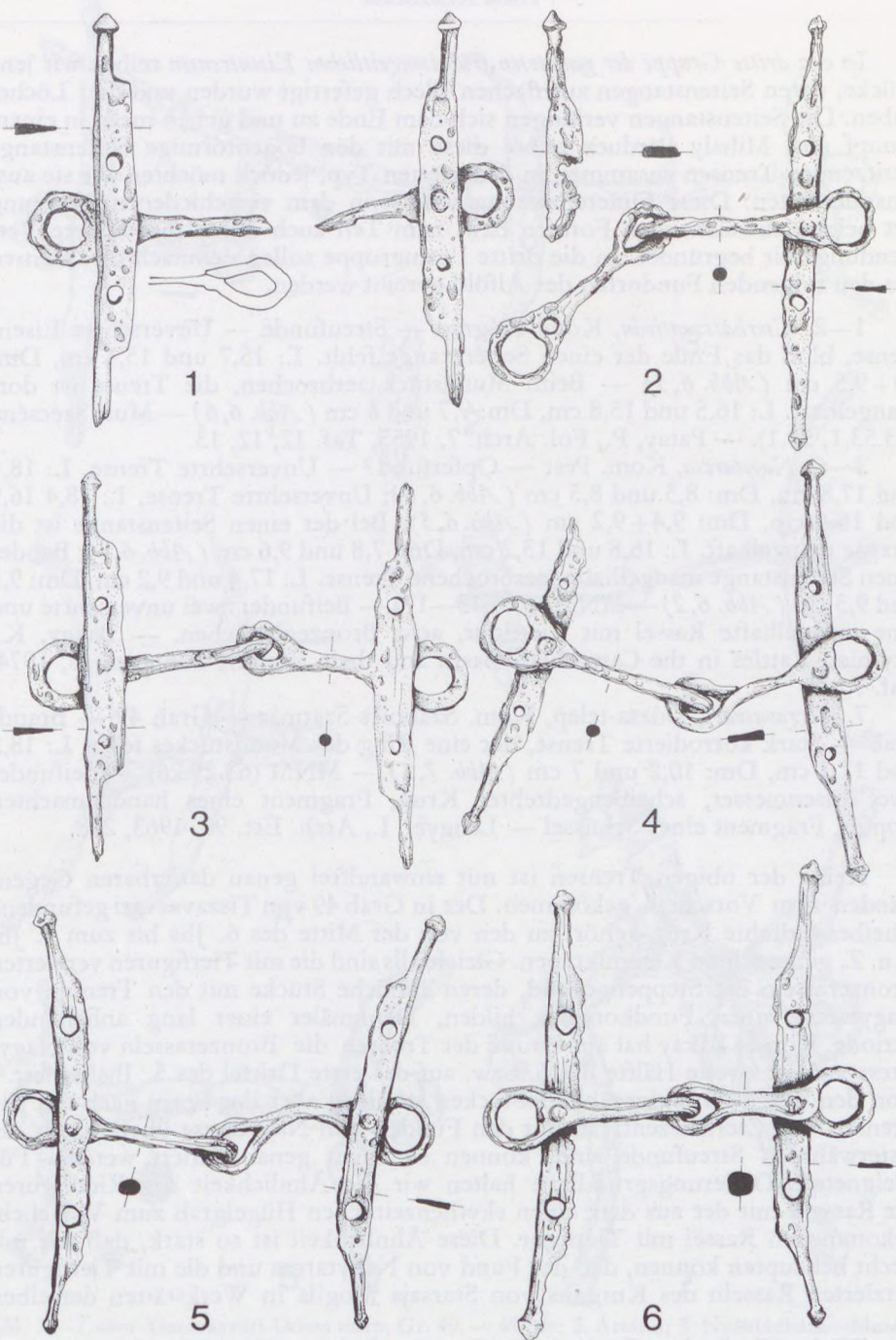


Abb. 6.—6. ábra 1, 3: Cserhátszentiván; 2, 4—6: Nagytarcsa

In die *dritte Gruppe der genieteten früheisenzeitlichen Eisentrensen* reihen wir jene Stücke, deren Seitenstangen aus flachen Blech gefertigt wurden und drei Löcher haben. Die Seitenstangen verjüngen sich dem Ende zu und gehen meist in einem Knopf aus. Mihály Párducz reihte diese mit den bogenförmige Seitenstange besitzenden Trensen zusammen in den vierten Typ, jedoch möchten wir sie auseinanderhalten. Diese Differenzierung wird von dem verschiedenen Ursprung der beiden abweichenden Formen bzw. zum Teil auch durch ihre andere Verwendungszeit begründet. In die dritte Formgruppe sollen demnach die Trensen aus den folgenden Fundorten des Alföld gereiht werden.

1—2. *Cserhátszentiván*, Kom. Nógrád — Streufunde — Unversehrte Eisentrense, bloß das Ende der einen Seitenstange fehlt. L: 15,7 und 15,4 cm, Dm: 10+9,5 cm (*Abb. 6, 3*) — Beim Mundstück zerbrochen, die Trense ist dort mangelhaft. L: 16,5 und 15,8 cm, Dm: 9,7 und 6 cm (*Abb. 6, 6*) — Mus. Szécsény (53.53.1, 54.1). — Patay, P., *Fol. Arch.* 7, 1955, Taf. 12, 12, 13.

3—6. *Nagytarcsa*, Kom. Pest — Opferfund? — Unversehrte Trense, L: 18,4 und 17,8 cm, Dm: 8,3 und 8,5 cm (*Abb. 6, 6*); Unversehrte Trense, L: 18,4 16,9 und 16,6 cm, Dm: 9,4+9,2 cm (*Abb. 6, 5*); Bei der einen Seitenstange ist die Trense mangelhaft. L: 16,8 und 13,2 cm, Dm: 7,8 und 9,6 cm (*Abb. 6, 4*); Bei der einen Seitenstange mangelhafte, zerbrochene Trense. L: 17,4 und 9,2 cm, Dm: 9,5 und 9,3 cm (*Abb. 6, 2*) — MNM (67.7.13—17) — Beifunde: zwei unversehrte und eine mangelhafte Rassel mit Tierfigur, acht Bronzeglöckchen. — Bakay, K., *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections*, 1974, Taf. 7.

7. *Tiszavasvári*, Dózsa-telep, Kom. Szabolcs-Szatmár — Grab 49 — Brandgrab — Stark korrodierte Trense, der eine Ring des Mundstückes fehlt. L: 18,2 und 17,2 cm, Dm: 10,2 und 7 cm (*Abb. 7, 1*) — MNM (63.29.26) — Beifunde: zwei Eisenmesser, scheibengedrehter Krug, Fragment eines handgemachten Topfes, Fragment einer Schüssel — Lengyel, I., *Arch. Ért.* 90, 1963, 298.

Keine der obigen Trensen ist mit einwandfrei genau datierbaren Gegenständen zum Vorschein gekommen. Der in Grab 49 von Tiszavasvári gefundene scheibengedrehte Krug gehört zu den von der Mitte des 6. Jhs bis zum 4. Jh. v. u. Z. gebrauchten Keramiktypen. Gleichfalls sind die mit Tierfiguren verzierten Bronzerasseln der Steppengegend, deren ähnliche Stücke mit den Trensen von Nagytarcsa einen Fundkomplex bilden, Denkmäler einer lang anhaltenden Periode. Kornél Bakay hat auf Grund der Trensen die Bronzerasseln von Nagytarcsa auf die zweite Hälfte des 6. bzw. auf das erste Drittel des 5. Jhs datiert.⁴⁰ Von den durch ihn aufgezählten Stücken stimmen aber der Form nach nur die Trensen von Cserhátszentiván mit den Funden von Nagytarcsa überein. Da die ersterwähnten Streufunde sind, können sie nicht genau datiert werden. Für geeignetere Datierungsgrundlage halten wir die Ähnlichkeit der Rindfiguren der Rasseln mit der aus dem einen skythenzeitlichen Hügelgrab zum Vorschein gekommenen Rassel mit Tierfigur. Diese Ähnlichkeit ist so stark, daß wir mit Recht behaupten können, daß der Fund von Nagytarcsa und die mit Tierfiguren verzierten Rasseln des Kurgans von Starsaja Mogila in Werkstätten derselben

⁴⁰ Bakay, K., *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections* (Budapest 1974) 92.

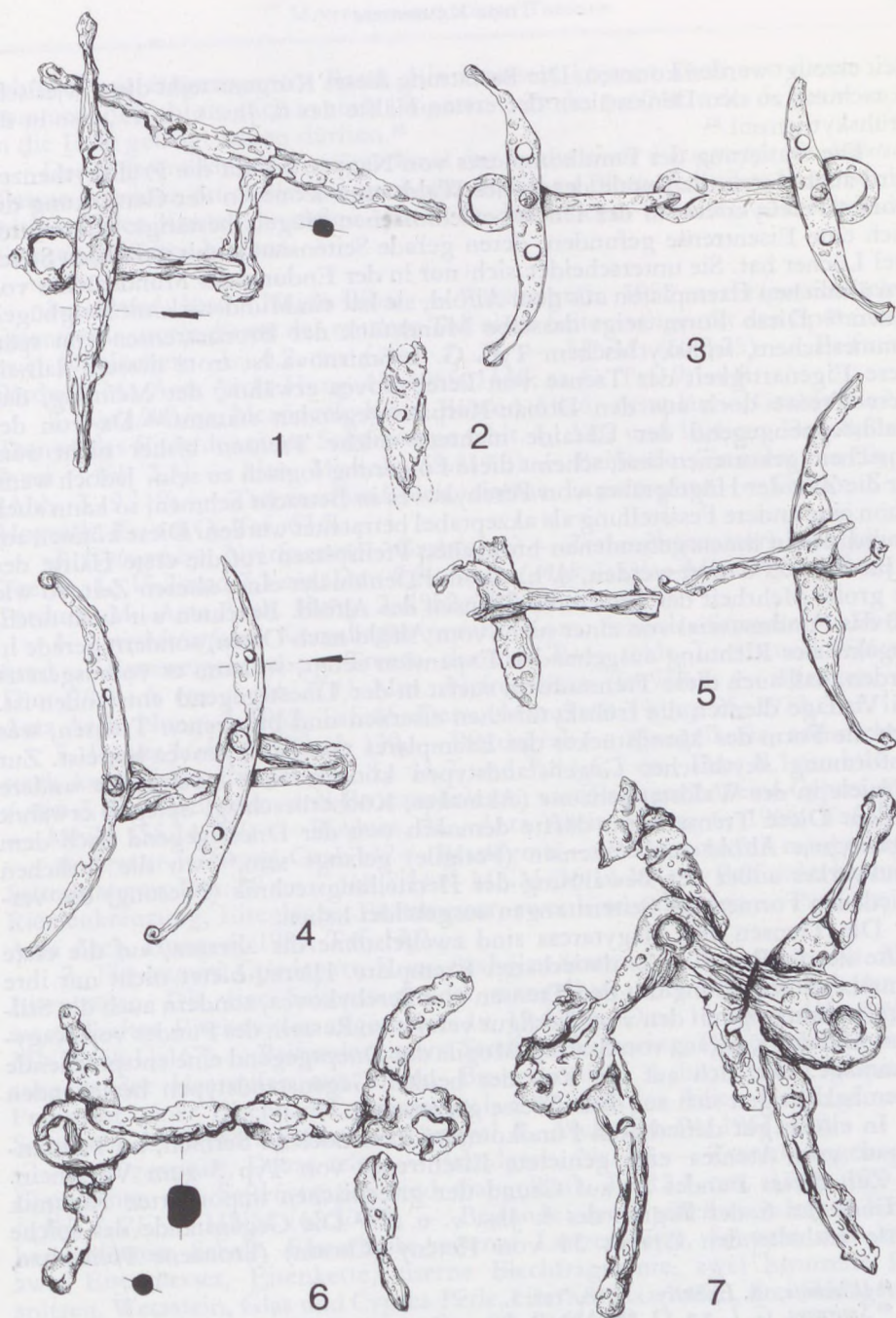


Abb. 7.—7. ábra Tiszavasvári-Dózsa telep, Gr. 49. — 49. sír; 2. Ártánd; 3: Nyékládháza—Mezőnyék; 4: Nyírmártonfalva; 5: Nyíregyháza; 6: Szentcsanak—Vekerzug, Gr. 139. — 139. sír; 7: Tiszavasvári—Csárdapart, Gr. 32. — 32. sír

Zeit erzeugt werden konnten. Die Bestattung dieses Kurgans reiht die sowjetische Forschung zu den Denkmälern der ersten Hälfte des 6. Jhs. v. u. Z., also in die Frühschythenzeit.⁴¹

Die Datierung des Fundkomplexes von Nagytarcsa auf die Frühschythenzeit wird auch durch die Funde des in der Waldsteppenzone, in der Gemarkung des Dorfes Perebykovca an der Dnestr erschlossenen Hügels bestätigt. Hier wurde auch eine Eisentrense gefunden, deren gerade Seitenstange mit parallelen Seiten drei Löcher hat. Sie unterscheidet sich nur in der Endung des Mundstückes von den ähnlichen Exemplaren aus dem Alföld, sie hat ein Mundstück mit Steigbügelenden.⁴² Diese Form zeigt dasselbe Mundstück der Bronzetrensen von spät-kimmerischem, frühschythischem Typ. G. I. Smirnova ist trotz dessen, daß sie diese Eigenartigkeit der Trense von Perebykovca erwähnt, der Meinung, daß diese Trense doch aus den Donau-Karpatengegenden stammt.⁴³ Da von der Waldsteppengegend der Ukraine mehrere solche Trensen bisher nicht zum Vorschein gekommen sind, scheint diese Folgerung logisch zu sein. Jedoch wenn wir die Zeit der Hügelgräber von Perebykovca in Betracht nehmen, so kann auch schon eine andere Feststellung als akzeptabel betrachtet werden. Diese können auf Grund der in ihnen gefundenen bronzenen Pfeilspitzen auf die erste Hälfte des 6. Jhs. v. u. Z. datiert werden, d. h. sie sind Denkmäler einer älteren Zeit, so wie die große Mehrheit der genieteten Trensen des Alföld. Beachten wir auch noch, daß das Fundmaterial von einer nicht vom Alföld nach Osten, sondern gerade in umgekehrter Richtung ausgehenden Expansion zeugt, so kann es vorausgesetzt werden, daß auch diese Trensenform zuerst in der Dnestrgegend entstanden ist. Als Vorlage dienten die frühschythischen eisernen und bronzenen Trensen, was auch die Form des Mundstückes des Exemplares von Perebykovca beweist. Zur Umformung schythischer Gegenstandstypen können auch noch viele andere Beispiele in der Waldsteppenzone (Akinakes, Köcherbeschlag, Spiegel) erwähnt werden. Diese Trensenform dürfte demnach von der Dnestrgegend nach dem ungarischen Alföld und Oltenien (Ferigile) gelangt sein,⁴⁴ wo die örtlichen Handwerker außer der Bewahrung der Herstellungstechnik (Nietung) die verschiedenen Formen der Seitenstangen ausgebildet haben.

Die Trensen von Nagytarcsa sind zweifelsohne die ältesten, auf die erste Hälfte des 6. Jhs. v. u. Z. datierbaren Exemplare. Hierzu bietet nicht nur ihre Formübereinstimmung mit den Trensen von Perebykovca, sondern auch die Stilübereinstimmung mit den von Tierfigur verzierten Rasseln des Fundes von Nagytarcsa und des Kurgans von Starsaja Mogila der Dneprgegend eine entsprechende Grundlage. Die sich auf die Zeit der beiden Gegenstandstypen beziehenden Daten bekräftigen sich auf diese Weise gegenseitig.

In einem gut datierbaren Fundkomplex kam noch in Serbien, im Fürstengurgan von Atenica eine genietete Eisentrense von Typ 3 zum Vorschein. Die Zeit dieses Fundes ist auf Grund der griechischen importierten Keramik das Ende des 6.-der Beginn des 5. Jhs. v. u. Z.⁴⁵ Die Gegenstände des solche Trense enthaltenden Grabes 34 von Hetény (Chotin) (bronzene Pfeilspitze,

⁴¹ *Il'inskaja, A. I.*, Skify ... 68, Taf. 3.

⁴² *Smirnova, G. I.*, a.a. O. 48, Abb. 9, 4.

⁴³ a.a. O. 50.

⁴⁴ *Vulpe, A.*, Necropola ... Taf. 21, 7.

⁴⁵ *Djukančić, M.*—*Jovanović, B.*, Illyrian Princely Necropolis at Atenica. (Čačak 1966) Taf. 25, 5

Schüssel mit eingezogenem Rand, Eisenmesser) können auch aus dieser Zeit stammen, obwohl sie auch in einer jüngeren Periode, zur Mitte des 5. Jhs v. u. Z. in die Erde gelangt haben dürften.⁴⁶

Das differenzierende Formmerkmal der in die *vierte Formgruppe der genieteten Trensen* gereihten Stücke ist die aus bogenförmigen Blech gefertigte Seitenstange mit parallelen Kanten, an deren Mitte sich drei Löcher befinden. Die folgenden Trensen gehörten hierher.

1. *Artánd*, Kom. Hajdú-Bihar — Fürstengrab, 1953 — Fragmente einer Eisentrense, unter diesen der mittlere Teil einer Seitenstange mit den Spuren von zwei Nietlöchern. L: 6,2 cm (*Abb. 7, 2*) — MNM (60.3.25) — Beifunde: Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 17, 1965, 144ff; aa.O. Taf. 9,1—4.

2. *Nyékládbáza*, Mezönyék, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén — Grabfunde? — Trense, das Ende der einen Seitenstange fehlt. L: 12,2 und 10,4 cm. Dm: 8,8 und 9 cm (*Abb. 7,3*) — Mus. Miskolc (53.819.3) — Beifunde: Trensen von Typ 1 (*Abb. 3, 9, 10*) — Trensenmundstück, eiserne Lanzenspitze. — Gallus, S. — Horváth, T., aa.O. Taf. 67,5.

3. *Nyíregyháza*, Nyírfa utca — Grabfund? — Zerbrochene, stark mangelhafte Trense. L: 15,2 und 7,3 cm, Dm: 9,3+9 cm (*Abb. 7,5*) — Mus. Nyíregyháza — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 64,5.

4. *Nyírmártonfalva*, Kutyabagos puszta, Kom. Szabolcs-Szatmár — Einzelfund — Entzweigebrochene Trense, der eine Ring fehlt. L: 16 und 15,6 cm, Dm: 10,1+6 cm (*Abb. 7,4*) — Mus. Nyíregyháza (64.978.1) — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 2, 1952, Taf. 65; Ders., *Acta Arch. Hung.* 25, 1973, Taf. 13,4.

5. *Szentes-Vekerzug*, Grab 139 — Pferdegrab — Mangelhafte, zerbrochene, stark korrodierte Eisentrense. L: 11,7 und 7,8+6,7 cm, Dm: 8,1 und 10 cm (*Abb. 7,6*) — Beifunde: drei Bronzephaleren, vier Pastaperlen, eine Cyprea-Perle — MNM (55.14.107) — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 6, 1966, Taf. 10,4.

6. *Szentes-Vekerzug*, Grab 142 — Brandgrab — Eisentrense mit mangelhaften Seitenstangen, Dm: 30 cm (*Abb. 8,1*) — MNM (55.14.114) — Beifunde: bronzene Riemenkreuzung, Eisenlanze, Eisenmesser, zwei Eisentüllenden — Párducz, M., *Acta Arch. Hung.* 6, 1955, Taf. 13,9.

7. *Tiszavasvári*, Csárdapart, Kom. Szabolcs-Szatmár — Brandgrab, Nr. 32 — Eisentrense. Die eine Seitenstange ist mangelhaft. Dem Mundstück ist ein mangelhaftes Eisenmesser angerostet. L: 19,4 cm, Dm: 15 cm (*Abb. 7,7*) — MNM (68.11.167) — Beifunde: eiserne Streitaxt, Eisenring, Eisenmesser, konisch ausgehender Haarreifen aus Silber, Bronzearming, 6 bronzene Pfeilspitzen, Fragment einer Eisennadel, Spinnwirtel, zwei mit der freien Hand gemachte Schüsseln, 10 Gefäßfragmente — Lengyel, I., *Arch. Ért.* 94, 1967, 220.

8. *Tiszavasvári*, Dózsa telep — Brandgrab, Nr. 38 — Zusammengebogene Eisentrense, die Seitenstangen sind mangelhaft. L: 12,1 cm, Dm: 10,9 cm (*Abb. 8,2*) — MNM (62.50.95) — Beifunde: zwei scheibengedrehte Krüge, handgeformte Schale, Eisentrense, eiserne Lanzenspitze, Schwert aus Eisen, zwei Eisenmesser, Eisenkette, eiserne Blechfragmente, zwei bronzene Pfeilspitzen, Wetzstein, Glas und Cyprea-Perle, eiserner Haarreifen, drei Schlagsteine, vier Scherben — Lengyel, I. *Arch. Ért.* 88, 1961, 285.

⁴⁶ Dušek, M., aa. O. 34, 2.

9. *Tiszavasvári*, Dózsa telep — Brandgrab, Nr. 38 — Zusammengebogene, verrostete Eisentrense und Lanzenspitze. L: 16,2 und 13,3 cm, Dm: 24,8 cm (*Abb. 8,4*) — MNM (62.50.96) — Lengyel, I., Arch. Ért. 88, 1961, 285.

Von den skythenzeitlichen Fundorten des Alföld kam noch im Gräberfeld von Hetény (Chotin) eine genietete Trense von Typ 4 zum Vorschein (Grab 40,220).⁴⁷ In Olteinien sind ihre Fundorte Ferigile (Grab 45,134), Curtea de Argeş,⁴⁸ sowie Tigveni.⁴⁹ In Transdanubien wurden im Gräberfeld von Szentlőrinc solche Trensen gefunden (Grab 58, 60).⁵⁰ Ihre Exemplare kamen in Serbien aus dem frühlichen Hügelgrab von Atenica,⁵¹ aus Bestattungen in Slowenien (Magdalenska-Gora, Stična, Donja-Dolina, Garibovac),⁵² aus dem Gebiet der Hallstattkultur in Österreich (Oberpullendorf, Schandorf)⁵³ ans Tageslicht, ferner ist auch ein Stück aus Polen (Wymyslowo) bekannt.⁵⁴

Die Verwendungszeit der in die vierte Formengruppe eingereihten, genieteten Trensen umfaßt im großen und ganzen die Periode zwischen der Mitte des 6. und dem Ende des 5. Jhs. v. u. Z. Die ältesten sind die Exemplare von Szentes-Vekerzug, von welchen die Trense des Grabes 12 mit solchen Riemenkreuzungen ans Tageslicht gekommen ist, die ansonsten Begleitfunde der Trensen von Typ 1 waren. Auch unter den Funden von Nyékládháza—Mezőnyék können Trensen des Typs 1 und 4 gefunden werden, jedoch ist es gar nicht sicher, daß diese Gegenstände einen Fundkomplex bilden. Die dreiflügeligen Pfeilspitzen in Grab 32 von Tiszavasvári können auf das 5. Jh. v. u. Z. datiert werden.⁵⁵ Aus der Frühphase des Gräberfeldes von Hetény (Chotin) in der SW-Slowakei, d. h. vom Ende des 6. bzw. der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. u. Z. stammen die Gräber 40 und 220 mit Trensen von Typ 4.⁵⁶

Die sich auf die Zeit der außerhalb der Fundorte der skythenzeitlichen Gruppe des Alföld gefundenen solchen Trensen beziehenden chronologischen Daten stimmen im wesentlichen mit den oben gesagten überein. Die in Ferigile erschlossenen Gräber 44 und 134, ferner die Hügelbestattungen von Curtea de Argeş und Tigveni hat man auf die zweite Hälfte des 6. bzw. erste Hälfte des 5. Jhs v. u. Z. datiert.⁵⁷ Von den aus Serbien und Slowenien stammenden

⁴⁷ a.a. O. Taf. 5, 17; 24, 14.

⁴⁸ *Vulpe, A.*, a.a. O. Taf. 16; 22, 8—10.

⁴⁹ *Popescu, E.*—*Vulpe, A.*, Nouvelles d'lcouvertes du type Ferigile. Dacia 16 (1972) 94, Abb. 4; 103, Abb. 13, 3—6.

⁵⁰ *Jerem, E.*, a.a. O. 206, Abb. 28, 58/1, 60/1.

⁵¹ *Djukanic, M.*—*Jovanovic, B.*, a.a. O. Taf. 18, 3, 4.

⁵² *Kromer, K.*—*Gabrovec, S.*, L'art des situles dans les sépultures Hallstattiennes en Slovénie. Inv. Arch. Jugoslavia 5, 1962, Taf. 43, 1, 2; *Gabrovec, S.*, Die hallstättischen Helme des südost-alpinen Kreises, Arh. Vest. 13—14 (1963—63) Taf., 16, 5; *Gabrovec, S.*, Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974) 173, Abb. 4, 3; *Marić, Z.*, Donja Dolina. Glasnik zem. muz. u Sarajevu. 19, 1964, Taf. 6, 27; *Trubobović, V.*, Garibovca u Badovinci-ma. Arh. Pregled 14 (1972) Taf. 64, 1.

⁵³ *Foltiny, S.*, a.a. O. 24, Abb. 1.

⁵⁴ Prahistoria ziem Polskich, IV. (Warszawa 1979) 159, Taf. 42.

⁵⁵ *Meljukova, A. I.*, Vooruženie ... Tf. 7E, I.

⁵⁶ *Stoian, A.*, Bemerkungen über das birituellen Gräberfeld im Chotin. Dacia 19 (1975) 101.

⁵⁷ *Vulpe, A.*, Zur Chronologie ... Dacia 21 (1977) 91.

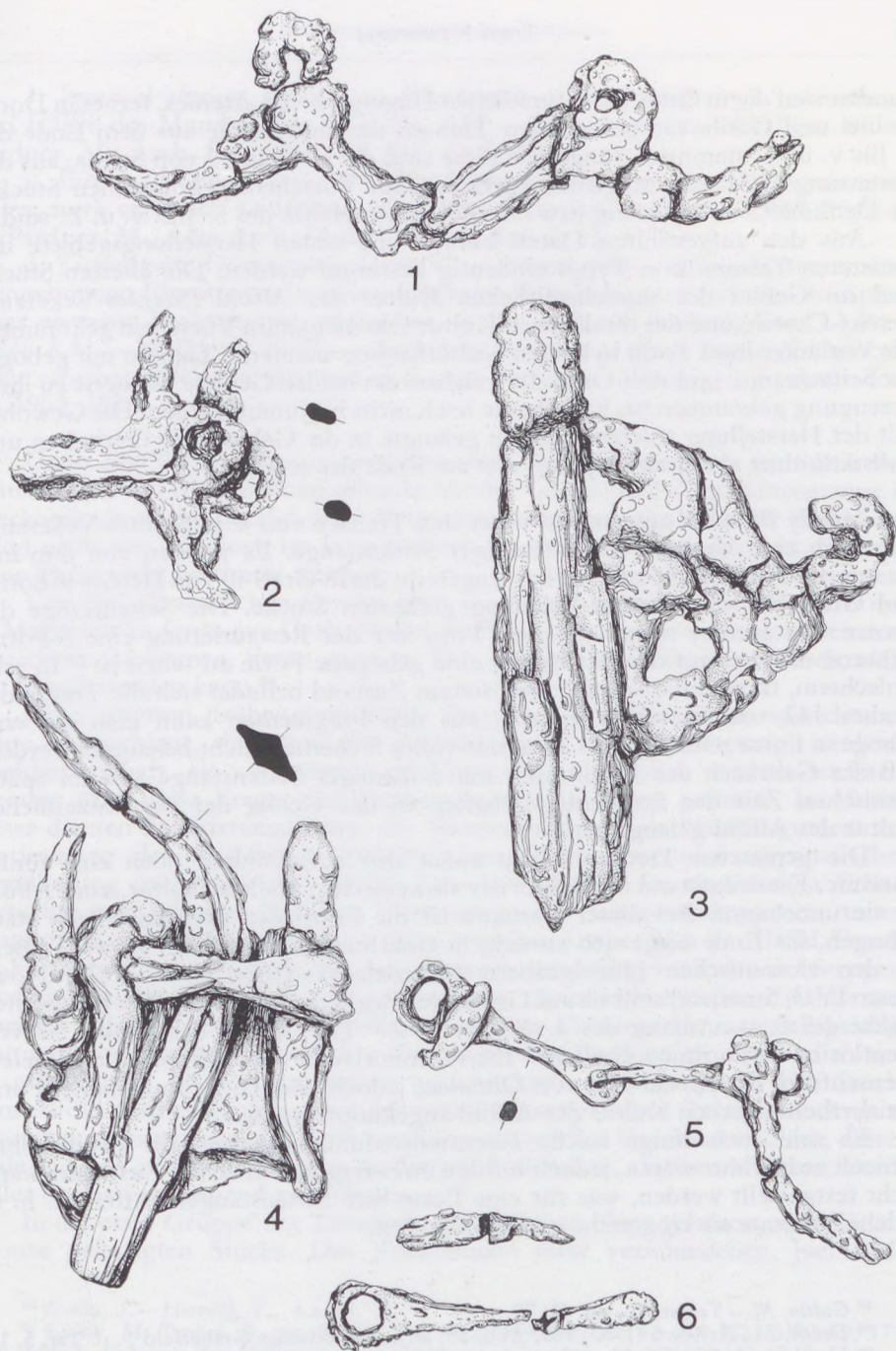


Abb. 8.—8. ábra Szentes—Vekerzug, Gr. 142. — 142. sír; 2, 4: Tiszavasvári—Dózsa telep, Gr. 38. — 38. sír; 3: Tiszavasvári —Dózsa telep, Gr. 57. — 57. sír; 5: Szentes—Vekerzug, Gr. 5. — 5. sír; 6: Szentes—Vekerzug, Gr. 19.— 19. sír

Funden sind die in Grab 99 im fürstlichen Hügelgrab von Atenica, ferner in Donja Dolina und Garibovac gefundenen Tensen die älteren, die aus dem Ende des 6. Jhs v. u. Z. stammen. Jünger als diese sind die in Grab 99 von Stična, aus der Bestattung II/31 von Magdalenska Gora zum Vorschein gekommenen Stücke, die Denkmäler vom Anfang bzw. aus der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. u. Z. sind.⁵⁸

Aus den aufgezählten Daten können die ersten Herstellungsgebiete der genieteten Tensen von Typ 4 eindeutig bestimmt werden. Die ältesten Stücke sind im Gebiet der skythenzeitlichen Kultur des Alföld (Szentcs-Vekerzug, Hetény-Chotin) und der thrakischen Kultur Olteniens zum Vorschein gekommen. Die Vorläufer ihrer Form in beiden Kulturkreisen waren die Tensen mit gebogener Seitenstange und drei Ösen. In welchem der beiden Gebiete es zuerst zu ihrer Erzeugung gekommen ist, kann heute noch nicht bestimmt werden. Die Gewohnheit der Herstellung solcher Tensen gelangte in die Gebiete der illyrischen und Hallstattkultur aber gewiß später, erst am Ende des 6. Jhs.

Mihály Párducz unterschied unter den Tensen von sog. Szentcs-Vekerzug-Typ auch eine Variante mit S-förmiger Seitenstange. Es wurden von ihm insgesamt nur zwei Exemplare hierher eingereiht die in Grab 40 von Hetény (Chotin) und Grab 142 von Szentcs-Vekerzug geführten Stücke. Die Seitenstange der Trense von Hetény zeigte auf dem Foto vor der Restaurierung eine S-Form, während nachher auf der Zeichnung eine gebogene Form zu sehen ist.⁵⁹ In sehr schlechtem, fragmentarischem, verrostetem Zustand befindet sich die Trense des Grabes 142 von Szentcs-Vekerzug, aus den Fragmenten kann man auf eine gebogene Form schließen. So kann mit voller Sicherheit nicht behauptet werden, daß der Gebrauch der Eisentrense mit S-förmiger Seitenstange aus der spätskythischen Zeit der Steppenlandschaften in das Gebiet der skythenzeitlichen Kultur des Alföld gelangt ist.

Die genieteten Tensen haben außer den aufgezählten noch eine fünfte Variante. Diese entstand im Gebiet der slowenischen Hallstattkultur, vom Alföld ist sie unbekannt. Bei dieser Variante ist die Form der Tensenstangen stark gebogen, ihr Ende biegt sich zurück, in einzelnen Fällen führen sie zwei Ösen. In den slowenischen Hügelgräbern (Magdalenska-Gora II/19, V/29, Novo Mesto IV/3, Smarjate) sind sie auf Grund der Begleitfunde Denkmäler der zweiten Hälfte des 5. — Anfang des 4. Jhs. v. u. Z.⁶⁰ Die Trense des Grabes 52 von Szentlőrinc ist zu ihnen ähnlich.⁶¹ Ihr Formvorläufer war offenbar die genietete Tensenform des Alföld und von Oltenien, jedoch können sie in keinerlei Form der skythenzeitlichen Kultur des Alföld angeknüpft werden.

Es sind auch einige solche Eisentrensenfunde bekannt, die zweifelsohne genietet ausgeführt waren, jedoch infolge ihres fragmentarischen Zustandes kann nicht festgestellt werden, was für eine Form ihre Seitenstangen hatten, d. h. in welche Variante sie eingereiht werden könnten.

⁵⁸ Guštin, M.—Teržan, B., a.a. O. 77.

⁵⁹ Dušek, M., *ArRoz* 5 (1953) 155, Abb. 59; *ders.*, *Thrakisches Gräberfeld* Taf. 5, 17.

⁶⁰ Hencken, H., *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia* (London 1978) Abb. 29, Abb. 146; Knez, T., *Hallstattzeitliche Funde aus Nove Mesto*. *Arch. Korrespondenzblatt*, 5 (1975) 125, Taf. 37; *Staré, V.*, *Prazgodovina Smarjete* (Ljubljana 1973) Taf. 2, 7.

⁶¹ Jerem, E., a.a. O. 204, Abb. 26, 52/1.

1. *Szentes-Vekerzug*, Grab 5. — Pferdegrab — Fragment einer Seitenstange und Hälfte des Mundstückes — (*Abb. 8,5*) — Mus. Szentes — Csallány, G. — Párducz, M., Arch. Ért. 1944—45, Taf. 43, 8, 10.

2. *Szentes-Vekerzug*, Grab 19 — Pferdegrab — Mundstück mit Seitenstangen teilen, stark verrostet. L: 10,8 cm, Dm: 9,7+9 cm (*Abb. 8,6*) — MNM (53.51.2) — Párducz, M., Acta Arch. Hung. 4, 1954, Taf. 2, 13.

3. *Tiszavasvári*, Dózsa telep, Grab 57 — Brandgrab — Mangelhafte, zusammengebogene Eisentrense in sehr schlechtem Erhaltungszustand, der die Spitze einer eisernen Lanzen spitze angerostet ist. L: 24,3 cm (Lanze), Dm: 13,8 cm (*Abb. 8,3*) — MNM (63.29.71) — Beifunde: Fragmente eines Topfes, Fragmente einer scheibengedrehten Schüssel und eines Kruges. — Lengyel, I., Arch. Ért. 90, 1963, 298.

Unter den Trensen von unbestimmbarem Typ erwähnen wir das Stück von Mátészalka. Von diesem Fund schreibt Sándor Gallus, daß seine Seitenstange in Tierkopfform ausgeht und sich im Nationalmuseum befindet.⁶² Leider liegt dieser Fund nicht vor und auch im Inventarbuch ist nichts zu lesen darüber. So kann seine Form nicht bestimmt werden.

Von den slowenischen Funden sind aus Novo Mesto im Grabhügel 3 und in Magdalenska Gora aus Grab 27 und V/29 solche genietete Eisentrensen zum Vorschein gekommen, deren genauer Typ infolge ihrer Fragmentiertheit nicht festgestellt werden kann.⁶³

Die erörterten, früheisenzeitlichen Trensen des Alföld bieten in sich noch keine Möglichkeit, die ethnische Zugehörigkeit der Bevölkerung, in deren Nachlassenschaft sie vorkommen, zu bestimmen. Trotzdem wird in der Fachliteratur über diese Frage eine großangelegte Diskussion geführt. Im Laufe dieser dienten das Pferdegeschirr, die Trensenfunde als ein Hauptargument zur Bestimmung der thrakischen kimmerischen, skythischen und sigynnatischen Bevölkerung im Gebiet des Alföld. Die Anwesenheit der thrakischen Ethnie versuchte man mit dem örtlichen Vorkommen der Gegenstandstypen zu untermauern.⁶⁴ Zur Niederlassung der Völker östlichen Ursprunges im Alföld dienten die Formübereinstimmungen mit den entsprechenden Gegenständen der Steppenzonen als Grundlage.⁶⁵ Die der Form nach fast übereinstimmenden Eisentrensen kommen jedoch in einem großen Raum, in ganz abweichende materiell-geistige Kulturen und Wirtschaftsformen widerspiegelnden Denkmälern vor und so sind sie offenkundig Nachlassenschaften verschiedener Volksgruppen. Die Stücke vom Alföld verdienen aber unter den ostmitteleuropäischen Trensenfunden eine besondere Aufmerksamkeit, denn sie stellen ein solches Fundmaterial, das, dessen Teile sich mit zahlreichen Fäden an die präskythischen, skythenzeitlichen Denkmäler der Steppengegend anschließen.

In die erste Gruppe der Trensenfunde östlichen Typs gehören noch die aus Bronze gefertigten Stücke. Das Vorkommen ihrer verschiedenen, hier nicht

⁶² Gallus, S.—Horváth, T., a.a. O. 72.

⁶³ Guštin, M. Teržan, B., a.a. O. 84, Taf. 4, 2; Hencken, H., a.a. O. 121, Abb. 69; 171, Abb. 149; S. Gabrovec, Zur Hallstattzeit in Slovenien. Germania 44 (1966) Abb. 17, 5.

⁶⁴ Dušek, M., Die Thraker im Karpatenbecken. SIA 22 (1974) 389.

⁶⁵ Harmatta, J., Le problème cimmerien. Arch. Ért. 1946—48, 130ff.; Párducz, M., Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 25 (1973) 36.

detaillierten Typen kann von Mitteleuropa, von Norditalien ganz bis zum Kaukasus verfolgt werden. Ihre ältesten Exemplare stammen aus dem 9. Jh. v. u. Z.⁶⁶ Die weite Verbreitung ihres Gebrauches im Pferdezeug widerspiegelt die herrschende Mode einer gegebenen Periode und nicht den Weg einer Voksguppe. In Ostmitteleuropa gibt es jedoch eine Landschaftseinheit, wo diese Pferdegeschirrtteile nicht in der Nachlassenschaft der örtlichen Bevölkerung, sondern aus einem von diesem völlig abweichenden Denkmalmaterial bekannt sind. Dies ist das ungarische Alföld, wo die Bronzetrensen, Phaleren zu den Denkmälern eines solchen Volkes gereiht werden können, dessen Bestattungsritus mit dem der Steppenbewohner der präskythischen, kimmerischen Zeit, seine Keramikgegenstände hingegen mit dem ähnlichen Fundmaterial der westlichen Hälfte der Waldsteppenzone eine starke Verwandtschaft zeigen.⁶⁷ Die anschaulichen Beispiele für die östlichen Beziehungen dieses Volkes sind die im Alföld, in Besenyszög-Fokoru und in Galizien, in Michalkovo gefundenen Goldschätze, dessen kaukasische Elemente von der Forschung bereits vorgeführt und bewiesen wurden.⁶⁸ Es kann daher angenommen werden, daß einen Teil der Bevölkerung des Alföld in der präskythischen Zeit eine solche Volksgruppe gebildet und sie einer solchen Gruppe angehört hat, die die Forschung im allgemeinen als kimmerisch charakterisiert. Diese Benennung kann aber keine ethnische Bestimmung bedeuten, sondern spricht im 8—7. Jh. v. u. Z. für die Zugehörigkeit zum Wirtschafts- und Machtssystem der Steppenzone.

Im 7. Jh. v. u. Z. wurde in der Frühschythenzeit in der Steppengegend die Herstellung und Verwendung der Eisentrensen allgemein. Zu ihren frühesten Formen gehörten die Exemplare mit drei Ösen und Stangenknebeln mit runden Durchzügen. Diese — wenn auch in geringer Zahl — sind uns aus der östlichen Hälfte des Donaubeckens bekannt. Sie sind dort zweifelsohne Gegenstandstypen von östlicher Herkunft und wurden nicht nach dem Muster der dortigen früheren präskythischen Bronzetrensen erzeugt. Die Herstellung der Eisentrensen im Alföld in großer Zahl erfolgte im Laufe des 6. Jhs v. u. Z. Die aus dieser Zeit stammenden, genieteten Eisentrensen vertreten einen eigenartigen örtlichen Typ. Von ihrer Herkunft sind verschiedene Meinungen entstanden. Sie wurden gleicherweise in den Kreis der iranischen⁶⁹ und thrakischen⁷⁰ Gegenstandstypen eingereiht. Die zwei Grenzen ihres Verwendungsgebietes wurden auf Grund der in der Festung von Karmir Blur in Urartu gefundenen Eisentrense⁷¹ und der ähnlichen westeuropäischen Trensen⁷² gezogen.

Eines der wichtigsten Kriterien der ostmitteleuropäischen genieteten

⁶⁶ *Bakvill, C. I.*, The earliest horse-bits of Western Europe. PPS, 99, 1973, 425ff.; *Podborský, V.*, Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit (Brno 1970) 153ff.; *Terenožkin, A. I.*, Kimmerijcy ... 147ff.; *Kossack, „Kimmerische“* ... 141.

⁶⁷ *Patek, E.*, Präskythische Gräberfelder ... 337ff.; *dis.*, In: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR Int. Ser. 144, 1982, 32.

⁶⁸ *Harmatta, J.*, Le problème ... 79ff.; *Gimbutas, M.*, The treasure of Michalkow. Archaeology 12 (1959) 84ff.; *Svešnikov, I. K.*, O simbolike vešej mihalkovskih kladov. SA 1968—1, 10ff.

⁶⁹ *Harmatta, J.*, An Tan. 13 (1966), 115f.

⁷⁰ *Meljukova, A. I.*, Skifija i frakiskij mir (Moskva, 1979) 211f.

⁷¹ *Piotrovskij, B. B.*, Karmir Blur I. (Jerevan 1950) 95, Abb. 62; *Lengyel, I.*, Arch. Ért. 83 (1956) 6, Abb. 4, 6.

⁷² *Schüle, W.*, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel (Berlin 1969) 125ff.

Eisentrensen ist die Befestigungsform der Seitenstange und des Mundstückes. Dies besteht aus einer unbewegbaren, festen Verbindung der zwei Trenseenteile. Ähnliche, jedoch nicht vernietete, sondern in einem Stück gegossene Bronzetrensen sind am frühesten aus den südlich vom Kaukasus gelegenen iranischen Fundorten von Urartu aus dem 9—8. Jh. v. u. Z. zum Vorschein gekommen.⁷³ Auch aus der Steppengegend,⁷⁴ aus dem Karpatenbecken,⁷⁵ und aus dem Nordbalkan⁷⁶ sind uns Bronzetrensen von solcher Konstruktion bekannt. Ihre Zeit ist das 8. Jh. bzw. die erste Hälfte des 7. Jhs. v. u. Z. Auch die in der Festung von Karmir Blur gefundene Eisentrense gehört in denselben Formenkreis. Zweifellos ähnelt bei dieser die Form der Seitenstangen der den ostmitteleuropäischen Eisentrensen, jedoch die Befestigungsweise des Mundstückes und der Seitenstangen ist keine Nietung, sondern das Ergebnis einer Verschmiedung. Eine der Form nach abweichende, jedoch ebensolche Konstruktion zeigende Trense ist auch aus Nordungarn, aus dem in Fügöd zum Vorschein gekommenen Depotfund (Abb. 2, 7) bekannt.⁷⁷ Letzten Endes dürfte die unbewegbare, feste Verbindungsform des Mundstückes und der Seitenstangen aus Iran hervorgegangen und von dort nach Mitteleuropa gelangt sein, jedoch mit welchem Einfluß dies auf die Herstellung der genieteten Eisentrensen hatte, kann auf Grund der jetzigen Funde noch nicht entschieden werden. Es ist eine Tatsache, daß die in einem Stück gegossenen Bronzetrensen in der präskythischen, kimmerischen Zeit in ganz Osteuropa bekannt waren, gebraucht wurden, also zur Herstellung von Eisentrensen mit derselben Konstruktion auch als Muster dienen konnten. Es kann aber ebenso vorausgesetzt werden, daß das Gelangen der Erzeugung solcher Eisentrensen weiter nach Westen auch die Folge neuerer iranischer Verbindungen gewesen sein dürfte. Hierzu konnte es schon in der frühskythischen Zeit kommen.

Der östlichste Fundort der charakteristischen ostmitteleuropäischen, genieteten Eisentrensen ist der im mittleren Dnestrgebiet, in Perebykovca erschlossene 2. Kurgan. Zugleich stellt die hier gefundene Trense das älteste, auf die erste Hälfte des 6. Jhs v. u. Z. datierbare Exemplar dar. Das ganze Fundmaterial zeigt mit dem frühskythischen Material der Dneprgegend Verbindungen und es wurde als Nachlassenschaft der zum Teil von dort stammenden Volksgruppe bestimmt.⁷⁸ Es ist daher anzunehmen, daß das Entstehungsgebiet dieser Trensenform die Waldsteppenzone gewesen sein konnte und wahrscheinlich gelangte ihre Herstellungsweise von dort zum Teil nach dem Alföld, zum Teil nach Oltenien, in das Gebiet der thrakischen Kultur.

Im ungarischen Alföld gehören also die genieteten Trensen in die Reihe der in beträchtlicher Zahl auf uns gebliebenen, aus dem Osten stammenden Gegenstände der Skythenzeit. Ihr Gebrauch wurde in der zweiten Hälfte des 6. Jhs.

⁷³ Potratz, A. H., Die Pferdetranssen des Alten Orients (Roma 1966) 116; Terenožkin, A. I. Data mingečaurkich ... 72; Pogrebova, M. N., Iran i Zakavkazje v rannem železnom veke (Moskva 1977) 80; Visnevskaia, O. A., Kultura sakskikh plemen nizovjev Syrdarji v 7—5 vv. do n. e. (Moskva 1973) Taf. 8, 5; 10, 14.

⁷⁴ Jessen, A. A., K voprosu ... Abb. 25.

⁷⁵ Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple ...

⁷⁶ Tončeva, G., O frakijah mynešnih Ukrainy, Moldovy, Dobrudži i Severo-Vostočnoj Bolgarii v 11—6 vv. do n. e. In: Studia Thracica 1 (1975) 45.

⁷⁷ Kemenczei, T., Ostungarn ... 85, Abb. 3, 15.

⁷⁸ Smirnova, G. I., Naselenie srednego Podnestrovia v 6—5 vv. do n. e. i ego zapadnye sosedy. In: Actes du II^e. Congrès International de Thracologie I. (București 1980) 235ff.

v. u. Z. allgemein und zu dieser Zeit bildeten sich mehrere Formvarianten aus. Die Sitte ihres Gebrauches gelangte auch vom Ende des 6. bzw. vom Beginn des 5. Jhs v. u. Z. in die Gebiete der nordbalkanischen illyrischen und der SO-alpinen Hallstattkultur. Da dort ein Teil von ihnen mit einen Tierstil zeigenden solchen Pferdegeschirrbeschlügen gemeinsam zum Vorschein kam, die für die thrakische Kunst charakteristisch sind,⁷⁹ ist es möglich, daß sie zum Teil aus einem ihrer anderen Herstellungszentren, aus dem Gebiet der thrakischen Kultur Olteniens dorthin gelangt sind. Die in diesen Formenkreis gereihten westeuropäischen Eisentrensen zeigen eine andere Konstruktion und gehören demnach nicht zu den Exemplaren von ostmitteleuropäischem Typ.

Das 5. Jh. v. u. Z. war im Alföld die letzte Phase in der Verwendung der östlichen Eisentrensen. Dorthin ist die Sitte der Herstellung der für die Spätskythenzeit so charakteristischen, S-förmigen Trensenstange, mit zwei Löchern nicht gelangt, jedoch sind von da auch die aus dem NW-Balkan stammenden genieteten Eisentrensenformen des 4. Jhs unbekannt. Die im 4. Jh. v. u. Z. vor sich gehende keltische Eroberung hat dann in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens ein völlig neues Pferdezeug westlichen Stils verbreitet.⁸⁰

Die früheisenzeitlichen Eisentrensen Ostmitteleuropas gehören in die Gruppe jener Gegenstände, die vom Volk mehrerer Kulturen erzeugt wurden, jedoch ihres Ursprungs nach sind sie die Denkmäler des Kultur-, Wirtschafts- und Machtseinflusses, die diese Völker an den östlichen Kulturkreis geknüpft haben

⁷⁹ Frey, O. H., Ein Zierstück der späten Hallstattzeit von der Magdalenska gora bei Šmarje. In: Symposium, Steyr 1980 (Linz 1981) 229.

⁸⁰ Zirra, V., Laténezeitliche Trensen in Rumänien. Hamburger Beiträge zur Archäologie 8 (1981) 115—171.

KELET-KÖZÉPEURÓPAI TÍPUSÚ KÖZÉPSŐ VASKORI ZABLÁK AZ ALFÖLDÖN

Az első vas zablákat az i. e. 8. században a Kaukázustól délre,¹⁻³ s a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppei, erdős-sztyeppei vidéken⁴ készítették. Erdély,⁵ Olténia,⁶ Kelet-Magyarország,⁷ s a keletalpi-szlovéniai hallstatti kultúra területének⁸ az i. e. 7. századból származó emlékanyaga is tartalmazza már zablákat vasból kovácsolt szájrészeit.

A sztyeppvidéki három lyukú bronz zabla oldaltagokhoz⁹⁻¹⁰ hasonló vas zablapálcák a sztyeppei,¹¹ erdélyi korai szkíta leletek között (2. *ábra* 1, 2), valamint az észak-magyarországi fügyödi raktárleletben (3. *ábra* 1—4) fordulnak elő.¹²⁻¹⁴ Előkerültek a Szerémségből, Szerbiából és a Dunántúlról is ilyen vas zablapálcák.¹⁵ Koruk a fügyödi lelet bronz zabla oldaltagjai alapján az i. e. 7. század.¹⁶⁻¹⁸

Az egyik nagyenyedi (Áiud) szkíta sírban talált vas zablapálca (2. *ábra* 6) is keleti típusú, s az i. e. 7. század második felére keltezhető.¹⁹⁻²²

A jellegzetes korai szkíta típusú három fülecses vas zabla oldaltag²³⁻²⁴ a Kárpátmedencében Ártádon (3. *ábra* 5) és Munkácson (Mukačevo, 2. *ábra* 4) került elő.²⁵

Több változatot lehet megkülönböztetni azon zablákat között, amelyeknek szájrészeit és oldaltagjait szegeccseléssel erősítették össze.²⁶ Az első változathoz tartozó darabok lelőhelyei: Cegléd környéke (3. *ábra* 7), Füzesgyarmat (3. *ábra* 6), Miskolc, Diósgyőr-Kerekdomb (3. *ábra* 8), Nyékládháza-Mezőnyék (3. *ábra* 9, 10), Szentcsanak-Vekerzug 6, 12, 146. sír (4. *ábra* 1—3). Előkerültek ilyenek Dél-Szlovákiában (2. *ábra* 3) és Olténiában is.²⁷ Koruk a kísérőleletek²⁸⁻²⁹ alapján az i. e. 6. század. Hasonló állatfej alakokkal díszített végű csont, bronz zablapálcák a sztyeppvidéken³⁰⁻³² és Közép-Európában³³ egyaránt megtalálhatók.

A második változathoz sorolt vas zablákat lelőhelyei: Cserszegtomaj (4. *ábra* 4), Gyöngyös (4. *ábra* 6, 7), Miskolc-Diósgyőr (4. *ábra* 5, 5. *ábra* 1), Szentcsanak-Vekerzug 11, 12, 13, 16, 18, 22, 36, 151. sír (5. *ábra* 2—8), Csanytelek-Újhalastó. Leletheik megtalálhatók Dél-Szlovákiában,³⁴ a Dunántúlon,³⁵ és Szlovéniában³⁶ is. A velük együtt lelt leletek alapján a 6. század közepe — 5. század közepe közötti korból származnak.³⁷⁻³⁹

A szegeccsel közepső vaskori vas zablákat harmadik csoportjába a következő helyeken talált darabok tartoznak: Cserhátszentiván (6. *ábra* 1, 3), Nagytarcsa (6. *ábra* 2, 4—6), Tiszavasvári-Dózsa telep 49. sír (7. *ábra* 1).

A nagytarcsai lelet⁴⁰ csörgőinek párhuzamai⁴¹ és a Dnyeszter melletti Perebukovcán feltárt sírhalom leletei⁴²⁻⁴³ alapján az i. e. 6. század első felében kezdődött el az ilyen zablákat gyártása. Az olténiai, szerbiai és dél-szlovákiai hasonló darabok kora az i. e. 6. század vége, 5. század közepe.⁴⁴⁻⁴⁶

A negyedik csoportot alkotó zablákat lelőhelyei az alábbiak: Ártánd (7. *ábra* 2), Nyírmártonfalva (7. *ábra* 4), Nyíregyháza (7. *ábra* 5), Nyékládháza-Mezőnyék (7. *ábra* 3), Szentcsanak-Vekerzug 139., 142. sír (7. *ábra* 6, 8. *ábra* 1), Tiszavasvári-Csárdapart 32. sír (7. *ábra* 7), Tiszavasvári-Dózsa telep 38. sír (8. *ábra* 2, 4).

Példányaik előkerültek Dél-Szlovákiában, Olténiában, a Dunántúlon, Szerbiában, Szlovéniában, Ausztriában és Lengyelországban.^{47–54} Koruk az i. e. 6. század közepe, 5. század vége közötti időszakot öleli fel.^{55–58}

A késői szkíta kor S alakú oldaltagos vas zablái az Alföldről nem ismeretesek.⁵⁹ Ugyancsak nem készítettek itt erősen ívelt alakú vas zablapálcákat. Ezek a szlovéniai műhelyek termékei voltak az i. e. 5. század második felében, a 4. században.^{60–61}

Néhány olyan zabla is ismeretes az Alföldről, amelyek annyira töredékes állapotban kerültek elő, hogy pontos alakjuk nem állapítható meg (Szentcsanak 5, 19. sír: 8. ábra 5, 6; Tiszavasvári-Dózsa telep 57. sír: 8. ábra 3). Ezek sorában említjük meg az elveszett mátészalkai darabot,⁶² s néhány szlovéniai zablát.⁶³

Az alföldi zabla, lószerszámleleteket trák⁶⁴ és keleti eredetű népek⁶⁵ hagyatékának egyaránt meghatározták. Az első keleti típusú zablák az i. e. 9. század végéről származnak.⁶⁶ Az Alföldön ezek olyan emlékanyag részei, amely a sztyeppe, erdős-sztyeppe leletekkel mutat rokonságot.⁶⁷ Ennek keleti vonásairól a Besenyszög-Fokoron és a galíciai Michalkovon talált aranykincsek világosan tanúskodnak.⁶⁸ Eszerint az Alföld lakossága az i. e. 8.—7. században a kimmer kultúrkörrel állt kapcsolatban.

Az i. e. 7. század végén a korai szkíta típusú vas zablák a Kárpát-medence keleti felébe is eljutottak. Nagy számban az Alföldön az i. e. 6. század első felétől kezdtek készíteni vas zablákat. Ezek a szegecselt szerkezetű típusokhoz tartoztak. Eredetükről eltérő vélemények születtek, iráni⁶⁹ és trák⁷⁰ származásúnak egyaránt meghatározták őket. Használatuk területének határait az urartui Karmir Blur erődben talált vas zabla⁷¹ és a hasonló nyugat-európai zablák alapján⁷² vonták meg.

Szilárdan összekapcsolt, egybeöntött szájrésű és oldalrésű bronz zablákat először az i. e. 9.—8. században a Kaukázustól délre készítettek,⁷³ majd használatuk elterjedt a sztyeppevidéken,⁷⁴ a Kárpát-medencében,⁷⁵ és az Észak-Balkánon is.⁷⁶ Ilyen szerkezetű vas zabla Kelet-Magyarországról a fügödi raktárleletből (2. ábra 7) ismert.⁷⁷

A szegecselt vas zablák legidősebb darabja Perebukovcán az i. e. 6. század első felére keltezhető szkíta halomsírból került elő.⁷⁸ Az erdős-sztyeppe övezetből juthatott el tehát ez a típus az Alföldre, Olténiába. Használatát átvette az észak-balkáni illír és a délkelet-alpi hallstatti kultúra népe is.⁷⁹

Az i. e. 5. század volt a keleti típusú vas zablák készítésének utolsó időszaka az Alföldön. Az i. e. 4. században bekövetkezett kelta hódítás teljesen új, nyugati stílusú lószerszámot terjesztett el a Kárpát-medence keleti felében.⁸⁰

P. ITURIUS S. AMPHORÁJA VETUS SALINÁBAN

BEZECZKY Tamás

1949—50-ben az adonyi tábor (Vetus Salina) területén végzett leletmentő ásatáson egy bélyeges amphora szájpereme került elő szórvány leletként a lakógödrök környékéről (ltsz: MNM 7.1951.6. szá = 15.6 cm, m = 7 cm, világos vörös 2.5 YR 6/8 színű)¹. A patkó alakú bélyeget a száj külső részére nyomták, egy része hiányzik: P·†VR·S, (a betűk magassága 9 mm.). Az ásatásról készült publikációban közölték a peremtöredék rajzát és fényképét².

A szájperem egy olyan amphora töredéke, amely tipológiailag a Baldacci féle osztályozás III. a. csoportjába³ sorolható. E forma jellegzetessége a kehely alakú szájprofil, rövid nyak, melyhez törés nélkül kapcsolódik az alul gombban végződő, tömlő formájú has. A fülek a szájperem alól vízszintesen indulnak, derékszögben meghajtva csatlakoznak a testhez, a nyak és a has találkozásánál.

A kutatás a Dressel 6-os formából eredezteti ezt a formát⁴. Ebből a típusból számos példány került elő az Istriai-félszigeten feltárt amphora készítő műhelyben, Fažanában.⁵ Gyakori ez a forma Cisalpinában⁶, valamint Noricumban és Pannoniában is. Az egyik legnagyobb termelő üzem tulajdonosa C. Laecanius Bassus volt, akinek műhelyét Fažanában tárták fel. A Pola melletti Val S. Pietroban⁷, valamint a Brioni szigeten Val Catenában előkerült⁸ villákban amphora raktárakat találtak Laecanius nevét viselő edényekkel. Ez a műhely — a feltételezések szerint — a tulajdonos halála után császári kezelésbe került⁹.

¹ Felhasznált színskála: Munsell Soil Color Charts, Baltimore, Maryland, 1975.

² Barkóczi, L.—Bónis, É., Acta Arch. Hung. 4(1954) 177. Abb. 28:22, Taf. LVIII. 14. Ezúton mondok köszönetet Barkóczi Lászlónak és Mócsy Andrásnak a munkámhoz nyújtott segítségért.

³ Az istriai amphorák kérdéséhez vö. Zevi, F., Apunti sulle anfore Romane, Ar Cl 18(1966) 219., Baldacci, P., Alcuni aspetti dei commerci nei territori Cisalpini. Atti Ces DIR I. 1(1967—68) 10., 15., 49., az adonyi forma legjobban Laecanius amphoráihoz hasonlít.

⁴ Bucci, E., Commerci delle anfore "Istrianne". Aquileia Nostra 45—46(1974—75) 431. megkülönböztet Dressel 6/A és 6/B típusokat. Lásd még az előző jegyzetet.

⁵ Gnirs, A., Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola. JA 4(1910) 79—88.

⁶ Baldacci, P. i. m. a. III. a. formához tartozó bélyegek.

⁷ Gnirs, A., Forschungsergebnisse aus dem südlichen Istrien. JÖAI 13(1910) Beibl. 96—102.

⁸ Gnirs, A., Antike Funde aus Pola und Umgebung. JÖAI 7(1904) Beibl. 145—146.

⁹ Baldacci, P., i. m. 34. az 54. bélyeg.

Ugyancsak hasonló típusú amphorák készültek a neroi kor „hírhedt személyiségének”, Calvia Crispinillának¹⁰ műhelyében. Crispinilla műhelyét Parentiumtól É-ra Loronban vélik felfedezni¹¹. E típus gyártása tovább folyik, Domitiánustól Hadriánusig a császárok nevei is megjelennek az amphorák bélyegein.

Az adonyi bélyeg feloldására, értelmezésére eddig felmerült javaslatok az ez idő tájt valahol a környéken állomásozó csapat nevét — ala I. Augusta Ituraeorum — vélik felismerni a rövidítésben.¹² Ez esetben azt kellene feltételeznünk, hogy olyan egyedi esetről van szó, ami szinte elképzelhetetlen az amphorák gyártásában. Ugyanis eddigi ismereteink szerint vagy a tulajdonos, vagy esetleg a műhelyvezető¹³ neve szerepel a bélyegen. Így különös lenne, ha egy Adony környékén állomásozó csapat neve kerülne az amphorára.

Az istriai leletek tanulmányozása során bukkantunk rá olyan téglabélyegekre, amelyek P(ublius) ITVRI(us) SAB(inus) nevét tartalmazták, melynek alapján az adonyi bélyeg rövidítése most már megnyugtatóan feloldható.

Először Kandler, majd Gregorutti publikált ilyen téglabélyegeket, újabban pedig Boltin-Tomé¹⁴ közölt néhányat a piráni múzeum gyűjteményéből. A téglák Capodistria környékén kerültek elő, így a műhelyt is valahol É-Istrián kell keresnünk. Az adonyi bélyegen az ,I' és a ,T', a téglabélyegen ,T' és az ,V' betűket rövidítették ligatúrában. Az amphorabélyegen fordított ,S' szerepel, az ,A' egyik szára is látható, így a kiegészítés nyilvánvaló. Nem jelent különösebb meglepetést az, hogy az Istrián ismert személy nevével jelölt amphorát találunk ebben a korai limes menti táborban, ugyanis az istriai olaj már az i. sz. 1. század elejétől megtalálható Magdalensbergben¹⁵ és a borostyánkő út mentén¹⁶. Ilyen amphorák előfordulnak Aquincumban¹⁷, Teutoburgiumban¹⁸ és Gomolavában¹⁹ is, bár ezeken a helyeken főleg a nagy termelők — Laecanius és Crispinilla — tároló edényei találhatók jelentős számban.

Véglegesen még ma sem tisztázott kérdés, mit szállítottak ezekben az amphorákban²⁰ A. Gnirs istriai ásatásai kapcsán — amely napvilágra hozta Fažanában

¹⁰ Tacitus, Hist. I. 73.

¹¹ Tassaux, F., L'implantation territoriale des Grandes Familles D'Istrie sous le Haut-Empire Romain. Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte, Quaderno 13(1983/84) 204. A helyszínen Loronban végzett terepbejárás során talált leletek és alapfalak arra mutatnak, hogy a műhelyt helyesen lokalizálták.

¹² Bónis, É., FA 28(1977) 122. 55. jegyzet.

¹³ Grace, V., Amphoras and the ancient wine trade, American School of classical studies at Athens, Excavations of the Athenian Agora, Picture book No. 6. Princeton 1961. 11.

¹⁴ Gregorutti, C., Le marche di fabbrica, dei laterizi di Aquileja, AT 14(1888) 369., a 95. és 96. bélyegek. Boltin-Tomé, E. Žigi na Rimskih opekah iz depoja Pomorskega Muzeja „Sergej Masera” V Piranu. AV 25(1974) 226. Pl. I. az 5. és 6. bélyeg.

¹⁵ Egger, R., folyamatosan publikálta a magdalensbergi amphora leleteket a Carinthia I. kötetiben 1950-től, számos Laecanius és Crispinilla bélyeggel.

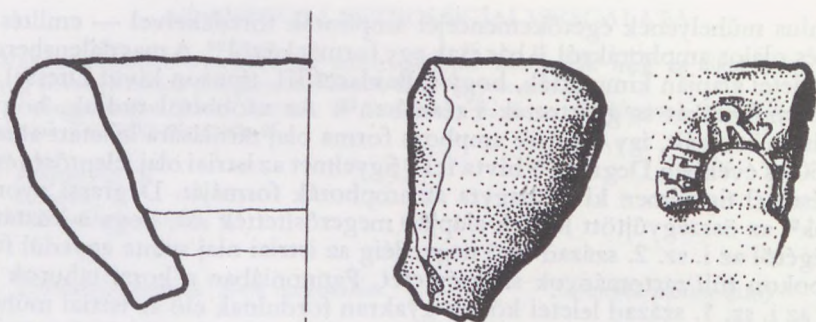
¹⁶ Gnirs, A., i. m. Forschung... 97. a 2. jegyzet, és Bezecsky, T. MAI 12—13 (1982—1983) 154.

¹⁷ Nagy, T., Anth I. 2(1947) 108.

¹⁸ Brukner, O., Rimska Keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Panonije, Dissertationes et Monographiae 24 (Beograd 1981) 159. Pl. 40. CRISPINILI, 47. LAEK B.

¹⁹ Brukner, O. i. m. Pl. 159. 45. IMPAVG...

²⁰ Rómában, Castro Pretorióban előkerült Dressel 6-os amphorák feliratai borra utalnak, vö. CILXV. 2. 4653. 4583. még vö. Zevi, F., i. m. 31. Viszont egy magdalensbergi amphorán olaj olvasható vö. Egger, R., Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1949. Die Inschriften, Carinthia I. 140(1950) 35. ábra 8., valamint egy aguntumi példánynál is a feliraton olaj olvasható vö. Alzinger, W., Klenfunde von Aguntum aus den Jahren 1950 bis 1952. Wien 1955. Kat. 145.



1. ábra
Fig. 1.

Az adonyi (Vetus Salina) bélyeges amphora
The stamped amphora from Adony (Vetus Salina)

Laecanius műhelyének égetőkemencéjét amphorák töredékeivel — említést tesz boros és olajos amphorákról,²¹ bár csak egy formát közöl²². A magdalenbergi ásatások leletei alapján kimutatták, hogy a Baldacci III. típuson kívül Dressel 2—4. típusú amphorákat is gyártottak Fažanában²³. Az utóbbiról tudjuk, hogy bor szállítására szolgált, így a másik amphora forma olaj tárolására lehetett alkalmas. Az 1950-es években Degrassi²⁴ hívta fel a figyelmet az istriai olaj jelentőségére, bár elemzéseinél figyelmen kívül hagyta az amphorák formáját. Degrassi nyomán a kutatók²⁵ az összegyűjtött leletek alapján megerősítették azt, hogy a köztársaság kor végétől az i. sz. 2. század első negyedéig az istriai olaj szinte egyedül fedezte az Alpokon túli tartományok szükségletét. Pannoniában a korai táborok ásatásaiból az i. sz. 1. század leletei között gyakran fordulnak elő az istriai műhelyekben készült amphorák is. A terra sigilláták mellett az amphorák alkalmat adnak a kerámia leletanyag pontosabb keltezéséhez. Így az adonyi amphoratöredék P. Iturius Sabinus bélyegével nem tekinthető egyedi esetnek. A borostyánkő úti lelőhelyeken mindenhol találkozunk az istriai amphorákkal²⁶, de az Adonyhoz közeli Gorsiumban is találunk ilyen típusú töredékeket²⁷. Északabbra, Aquincumban is felbukkannak Laecanius, valamint Domitíanus és Nerva császárok amphorái²⁸. Ez arra mutat, hogy az i. sz. 1. században már Claudius korától kezdve számolnunk kell az amphorák, illetve a bennük szállított olaj rendszeres formájával egész Pannoniában.

²¹ Gnirs, A., i. m. Eine römische... 81. b.

²² Gnirs, A., i. m. Eine römische... 22. jegyzet 88.

²³ Egger, R., Ausgrabungen auf dem Magdalenberg 1954 und 1955. Die Inschriften, Carinthia I. 148(1958) 82. a 2. bélyeg, 25. ábra 5.; Hesnard, A., Un depot augusten d'amphores a La Longarina Ostie, MAAR 36(1980) a 47. és 48. jegyzetek; Tassaux, F., Laecanii, MEFRA 94(1982) 252.

²⁴ Degrassi, A., Aquileia e l'Istria in età Romana, Studi Aquileiesi Offerti a G. Brusin, Aquileia 1953. 51—65. és Degrassi, A., L'esportazione di olio e olive Istria e nell'età Romana, Atti e Memorie della Societa Istriana di archeologia e storia patria 4(1956) 104—112.

²⁵ Zevi, F., i. m. és Zevi, F., Anfore Istriane ad Ostia, Atti e Memorie della Societa Istriana di archeologia e storia patria 15(1967) 21—31. és Tassaux, F., i. m.-i.

²⁶ Rövidesen publikálni fogjuk az istriai amphorák bélyegeit a Borostyánkő úti lelőhelyekről. A sallai bélyegekről Bezeczky, T., i. m. A savariai bélyegekről megjelenés alatt Bezeczky T., Amphora findings from Savaria, SAVARIA... .

²⁷ Vö. a következő gorsiumi leletekkel, ltsz.: 68.220/810 c—d. és 72.145/775. 5.

²⁸ Vö. a 26. számú jegyzettel és Szilágyi, J., Arch. Ért. 78(1951) 128.

AZ AMPHORA PETROLÓGIAI VIZSGÁLATA

Vékonycsiszolatból polarizációs mikroszkóppal határozták meg az alapanyag, valamint az agyag soványításához felhasznált kőzetek és ásványok arányát.

A vizsgálatokat Józsa Sándor és Szakmány György geológusok (ELTE Kőzettan-Geokémiai Tanszék) végezték el.

Alapanyag %	92.7
Limonit %	0.4
Törmelékszemcsék %	6.9

Törmelékszemcsék %-os megoszlása

Szemcsék mérete (μm)

Kvarc	46.0	20—100
Plagioklász	1.0	30—50
Szanidin	ny.	30—50
Muszkovit	10.0	20—50
Biotit	14.0	40—80
Zoizit-Klinozoizit	2.0	10—20
Cirkon	ny	10—20
Pátit	2.0	200—400
Szericit-kalcit-kőzettörmelék	25.0	100—200

P. ITURIUS SABINUS' AMPHORA FROM VETUS SALINA

During the 1949—50 rescue excavation of the site of Vetus Salina (Adony), the rim of a stamped amphora was unearthed as a stray find near the dwelling pits (inventory N° 7.1951.6. MNM. The rim diameter is 15,6 cm, and its height is 7 cm. It is light red 2,5 YR 6/8).¹ The horseshoe-shaped stamp, a part of which is missing, was impressed on the outer part of the rim: P·†VR·S. The height of the letters is 9 mm. A drawing and a photograph of the fragment was published in the excavation report.²

The rim belonged to an amphora classified as Baldacci III. a. The interpretations of the stamp have so far treated the letters as an abbreviation of a military troop stationed in the area (ala I. Augusta Ituraeorum).¹² If this is true, it must be supposed that this stamp is unique, which is wellnigh impossible. As far as we know, either the name of the owner or that of the head of the workshop was usually engraved on stamps.¹³ In that case, it would be most curious if the name of a troop stationed near Adony were found on an amphora made somewhere else. The workshop area with letters P(ublius) ITVRI(us) SAB(inus)¹⁴ have already been published. On the Adony stamp the letters 'I' and 'T' on the tile stamp as well as 'T' and 'V' are abbreviated in ligatures. There is an inverted 'S' on the amphora and one part of the 'A' is also visible so that which letters can be added is fairly obvious.

There are quite a number of amphorae made in Istria workshops among the finds that come from excavations of 1st century AD fort in Pannonia. In this way this fragment is not a unique find. On the other hand, it shows that we have to take into account the traffic in amphorae and oil delivered in amphorae in the 1st century AD, from the time of Claudius over the whole of Pannonia.

ADALÉK SOLYMÁR RÓMAIKORI TÖRTÉNETÉHEZ

V. KOCZTUR Éva

Az 1970—71-ben, Solymár-Dinnyehegyen (Melonenberg) feltárt kora császárkori temető elemzése¹ — hasonlóan más esetekhez, — rendkívül jelentős kérdések megoldásához vezetne, ha megtalálnánk a temetőhöz tartozó települést is.

Az irodalom már a múlt század óta két olyan helyet ismer, amelyek leletanyaga római településre vall: a *Steinriegel*² és a *Krautgarten*³ területét.

A topográfiai kutatások során hasonló jellegű lelőhelyekre találtak az adott területen: a *Györgyhegy* ÉK-i lábánál gyűjtöttek 2.—3. századi kerámiát⁴, és a *Zöld-favölgyben* az Aranyhegyi árok két partján, mintegy két km hosszúságban húzódó telepnyomokat figyeltek meg.⁵ A felszíni leletek közt téglá, kötörmelék és salak is található. Az anyag a 2.—4. századig datálható (1. ábra).⁶

Temetőnk elhelyezkedése szempontjából vizsgálva a fenti négy lelőhely földrajzi fekvését megállapíthatjuk, hogy:

1) a *Steinriegel* területe kb. 1 km távolságra van temetőnkől. Itt a korábbi terepbejárások 1—2. századi, kelta jellegű kerámiát találtak. Az újabb gyűjtések azonban csak 3—4. századi anyagot eredményeztek. A felszíni leletek mindössze 200×80 m-en jelzik az objektumot. Inkább gondolhatunk tehát egy kisebb épületegyüttes léteire, mint a többszáz síros temető településére.

¹ Kocztur Éva ásatása, feldolgozás alatt, kéziratban. Dokumentáció: MNM Adattár. 251/1970. XVI.; 220/1972. XX.; RF I, 24 (1971) 36.; Kocztur É., Arch. Ért. 103 (1976) 98—101; Maróti É.—Vaday A. StuCo 9(1980) 82.; MRT 7. (kézirat) Solymár 25/10.

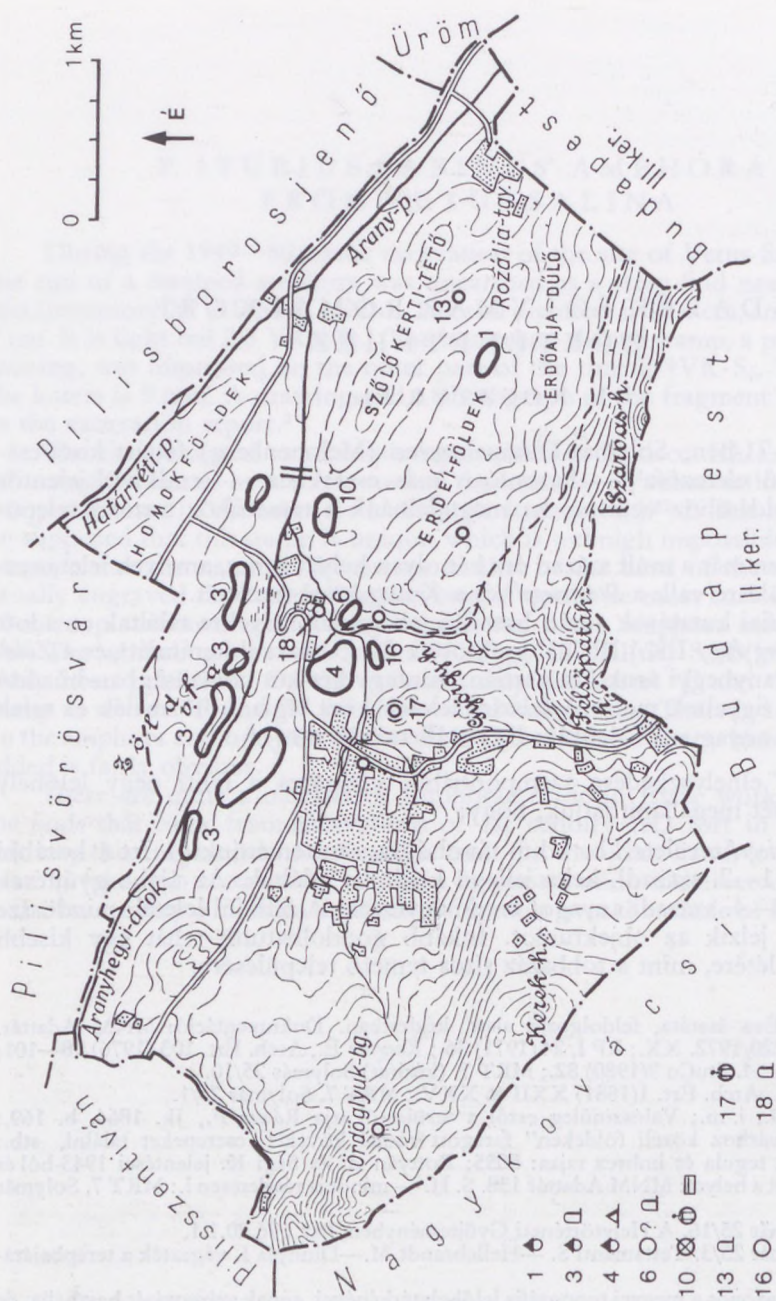
² Arányi A., Arch. Ért. 1(1881) XXII és XXV.; MRT 7. Solymár 25/1.

³ Arányi A., i. m.; Valószínűleg erről a területről írja Römer F., Jk. 1864. b. 169.: „a régi Mátyás várhoz közeli földeken” faragott római köveket, cserepeket találni, stb.; OMF Tervtárban tegula és imbrex rajza: 5055; Bottyán Á. és Sági K. jelentései 1943-ból és 1952-ből idézik ezt a helyet: MNM Adattár 138. S. II. — mindezt részletesen l.: MRT 7. Solymár 25/4.

⁴ Uo. Solymár 25/16. A Helytörténeti Gyűjteményben, ltsz.: 76.20.1.1.

⁵ Uo. Solymár 25/3. Tettamanti S. —Hellebrandt M.—Dinnyés I. végezték a terepbejárásokat.

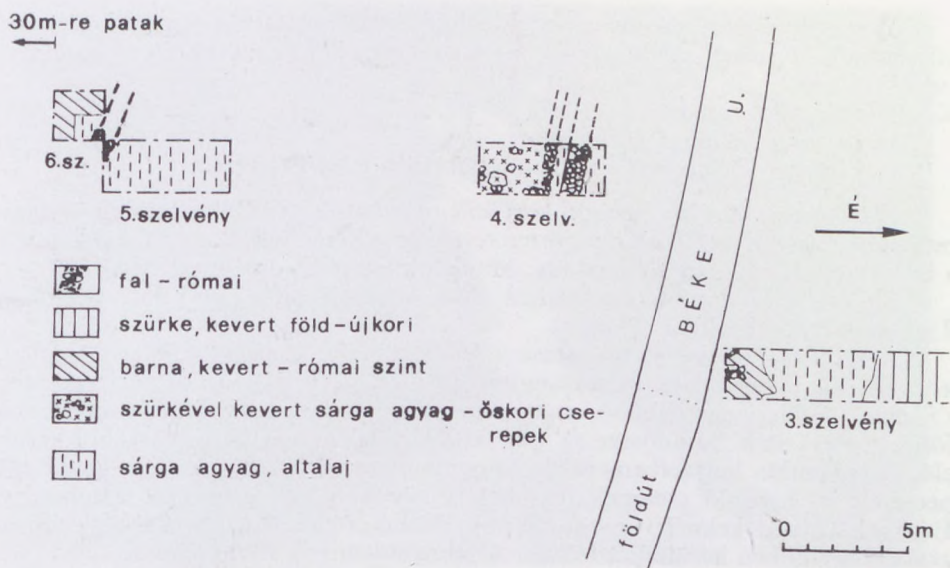
⁶ Az 1. ábra azonos a megyei topográfia lelőhelytérképével, annak számozását használja, de csak a római anyag lelőhelyeit tünteti fel. Felsorolás: 1. ábra, 1—18. Ezúton mondok köszönetet Torma Istvánnak és a topográfiát készítő munkatársaknak, hogy az elkészített kéziratba betekinthettem, és munkájuk eredményét jelen dolgozatomban felhasználhattam.



Solymár község római kori lelőhelyei (l. 6. j.)

Römerzeitliche Fundorte der Gemeinde Solymár (siehe auch Anm. 6.)

1: Erdei földék (Steinriegel) 3: Zöldfavölgy 4: Kaposztás-dűlő (Krautgarten) 6: Mátáshegy (Várhegy) 10: Dinnyehégy (Melonenberg) 13: Weingartenhöhe 16: Gyöngyhegy—kerámia-lelőhely—Keramikfundort 17: Gyöngyhegy—3—4. századi sírok—Gräber aus dem 3—4. Jahrhundert 18: Rokus kápolna (lebontották)—Rochuskapelle (abgerissen)



2. ábra Az 1978-as ásatás összesítő rajza
Abb. 2. Übersichtskarte der Ausgrabungen 1978



3. ábra Az 1978-as ásatás 4. szelvénye: 1—2. fal
Abb. 3. 4. Abschnitt der Grabungen 1978, Mauer 1—2

2) a *Györgyhegy*, hasonlóan az előzőhöz, szintén kiesik a temető közvetlen körzetéből. Másrészt, e lelőhelyről, 3—4. századi sírok feltárásáról van tudomásunk.⁷

Közelségük miatt mind a

3) *Krautgarten*, mind a

4) *Zöldfavölgy* jelentheti a temetőhöz tartozó település helyét.

1978-ban módunk volt szondázó jellegű kutatást végezni a rendkívül nagy mértékben veszélyeztetett *Krautgarten* területén.⁸ Reméltük, hogy választ kapunk a bennünket foglalkoztató kérdésre. Munkánk kevés eredménnyel járt:

A kutatást a dombtetőn kezdtük meg, s haladtunk a patak felé, 2×10 és 2×5 m-es szelvényekkel (2. ábra).

A földút — Béke u. folytatása a Várhegy felé — patak felé eső oldalán, közvetlen a felszín alatt, párhuzamosan futó, K—Ny irányú falak jelentkeztek (3. ábra). A felszínen található, nagy mennyiségű leletanyag ellenére, a szelvények földje „üres” volt. Mindössze az 1-es fal É-i oldalán, annak K-i sarkából került elő, bolygatatlan helyzetben, néhány finoman iszapolt, szürke cserép, közte egy pecsételt is; hasonló cserepek feküdtek a két fal közti, alapozási rétegben is. Ezeknek a töredékeknek, úgy gondoljuk, datáló értéke van, mivel a falak alapozásával egyidőben kerültek a földbe. A falmaradványok rövid leírása:

1. fal: Ny—K felé haladva 65 cm-ről 78 cm-re szélesedik, az agyagba rakott, utolsó (vagy inkább első), alapozási kősort jelenti.
2. fal: sz.: 50 cm; m.: 25 cm, ugyanabból a mélységből alapozva, mint az előző.

A két fal teljesen párhuzamosnak tűnik. Mivel mindössze a két méter szélességű szelvényünkben észlelhettük, folytatására és valódi rendeltetésére nem derült fény. A település kiterjedését kívántuk ugyanis tisztázni a patak árteréig, és mindössze még egy szelvény nyitására volt módunk, ahol is újabb fal jelentkezett (4. ábra).

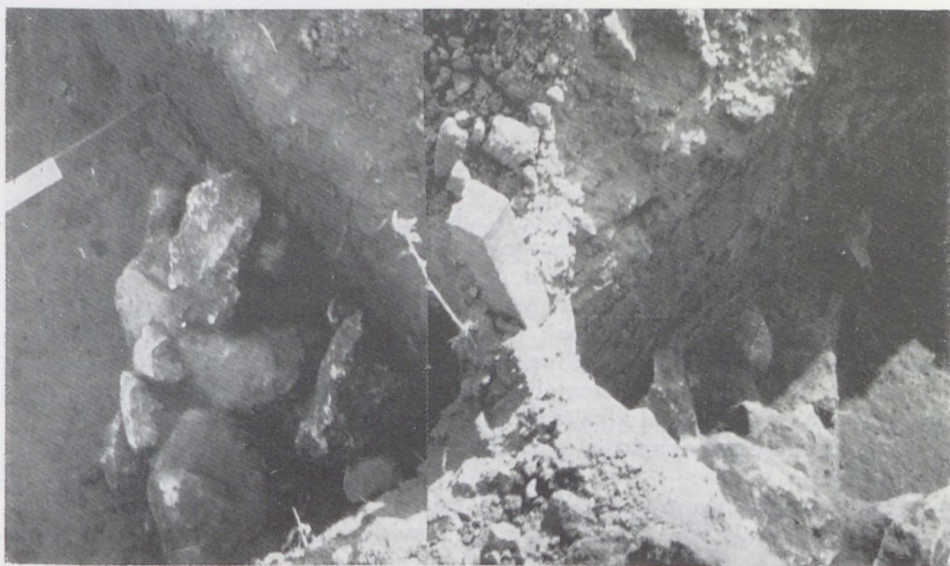
3. fal: sz.: 90 (!) cm; m.: 25 cm; iránya ÉK—DNy, az 1—2-es falhoz viszonyítva kissé ferdén, É-felé tart. Ez is sárga agyagba rakott fal maradványa, az alapozás utolsó sora. A leletanyag itt is jelentéktelen. A fal tetején jellegtelen bronzlemeztöredék, a fal közelében 2. század közepére datálható sigillatöredék került elő. Itt a 2. ásónyomból 1—1 tegula, ill. imbrex töredéke is előjött, melyeket egyébként csak a felszínen találtunk.

A domb tetején és oldalában futó, 1. és 2. szelvényben római anyagot sem a felszínen, sem a föld alatt nem találtunk. A római kori építési szintet csak a domb aljában húzott 3. szelvény déli végében észleltük először (5. ábra).

A következő év feladata lett volna az épület, a település kiterjedését meghatározó feltárás elvégzése. Erre azonban azóta sem nyílt lehetőség. Sőt az 1983. év őszi tartott helyszíni szemlén megállapítottuk, hogy itt további kutatásra nincs lehetőség. A patak partján ugyanis 1,5 m magas gátat képeztek ki a fel-

⁷ MRT 7. Solymár 25/17. Mahler Ede tárta fel, irodalmát lásd ott.

⁸ Koczur Éva leletmentése. Dokumentáció: MNM Adattár 318/1978. XXVIII.; 24/1979. II.; RF I, 32 (1979) 53—54.



4. ábra Az 1978-as ásatás 5—6. szelvénye: 3. fal
Abb. 4. 5—6. Abschnitt der Grabungen 1978, Mauer 3



5. ábra A 3. szelvény ÉNy-i fala, római kori építési szint
Abb. 5. NW-Wand des 3. Abschnitts, römerzeitliche Bauschicht

szín ledózerolásával. Ezzel minden bizonnyal megsemmisült az épületek utolsó nyoma is.

Csekély eredményeink ellenére azt feltétlenül döntőnek tartjuk, hogy a különböző időkben történt helyszínelések alkalmával összegyűjtött anyag kor-meghatározása egyöntetű, azaz 1—3. század végéig datálható a kerámia. Zömmel azonban a 2. századra jellemző. (Részletezve 1. MRT Pest megyei kötetében Solymár 25/4 lelőhelyénél.)

A két szelvényben mutatkozó, rövid falszakaszok nem alkalmasak sem építészeti sem történeti következtetések levonására. A párhuzamosan futó falak jelenthetnek különböző periódusokat, egy esetleges megerősítést célzó építkezést. Mindenesetre tény, hogy alapozási mélységük azonos, mint már említettük, és a falazás technikája sem különbözik jelentősen. Az 1-es falat az agyagba gondosabban beágyazott, nagyobb kövekből készítették, mint a 2-es falat.

Kettős falazást a kelta szentélyek építésénél figyeltek meg Galliában,⁹ de ott a szentély és a külső fal között több méter távolság van.

Természetesen Solymáron nem hasonló az eset, csak mint érdekességet említjük meg.

A mienkéhez hasonló, duplán futó falakat több ásatáson is megfigyeltek, mint pl. a Budafok VIII. épület e-f-g (2. periódus) esetében;¹⁰ a kesztölci villa ásatásán vagy a balácai II. épület ötszögű helyiségének Ny-i oldalán, az 1984-es ásatás alkalmával.¹¹

Sajnos Solymáron már nem lesz mód eldönteni, hogy miből adódott ez a jelenség.

Az 1978-as ásatás, mint látjuk, nem ad teljes bizonyosságot telep és temető összetartozásának kérdésében. Ezért gondoltunk arra, hogy az elkészült megyei topográfia adatainak felhasználásával, a jelenlegi kutatottság szintjén megkísér-
lünk összehasonlítani és értékelni ismereteinket, és így jutni közelebb kérdésünk megoldásához.

Mindenekelőtt feltétlenül hangsúlyozni kívánjuk, hogy lelőhelyünk anyaga a 2. század első feléből származó települést igazol, melynek életét, a temető anyagának figyelembe vételével, a markomann háborúk kezdetéig feltételezzük.

A *Krautgarten* területén feltárt kőépületek meglétét már a 2. század első felében indokoltnak látjuk, tekintettel a település fontosságára. Az Aquincum—Brigetio—Arrabona útvonal első állomása Aquincum után, Finály Gábor térképén, Solymár¹², mint „kétségtelen római útvonal állomása”. A Graf művében azonos módon fut a Brigetiot Aquincummal összekötő útvonal, bár itt Solymár nem szerepel a helynevek között.¹³ Fentiek alapján tehát itt egy meglévő, korai településsel kell számolnunk, melynek létét a temető is igazolja.

⁹ De Boe, G., Le sanctuaire gallo-romain dans la plaine de Bicure à Mategne-la-Petite. Arch. Belgica 251 (Bruxelles 1982) 7. Fig. 3.

¹⁰ Nagy T., AntH 2(1948) 106. A felmérési rajzon a VIII. épület.

¹¹ H. Kelemen M. szíves szóbeli közlése.; Rb Gy., Baláca (Veszprém 1912) 49. — 9. helyiség: Ny-i oldalon bejáratnak jelzett területen.

¹² Finály G., Arch. Ért. 23(1903) 164.

¹³ Graf, A., Übersicht die antiken Geographie von Pannonien. DissPann I, 15 (Budapest 1936) 96.

Póczy K. villagazdaságokról szóló tanulmánya¹⁴ összefoglalást ad Aquincum körzetének földrajzi adottságairól, melyek e terület mezőgazdaságának és kereskedelmének alakulására meghatározóak voltak. Ezek az adottságok területünkre is érvényesnek mondhatók. A kevés művelhető terület, a dombok között futó utak, melyek a dunai révtákelőhöz vezettek, igen alkalmasak voltak bennszülött települések elhelyezkedésére, melyeknek maradványait az utak mentén mindenhol megtalálni. Solymár az Aquincum—Brigetio közt futó út mentén helyezkedik el, mely útvonal a limes út jelentős lerövidítése.¹⁵ Indokolt tehát itt, a limes út elágazásától nem messze, egy jelentősebb korai település létével számolni.

E vicusok a katonaság gazdasági ellátását közvetlenül biztosító, gazdálkodó faluközösségek voltak. Gazdasági és politikai jelentőségükre, ill. szerepük alakulására vonatkozóan Alföldy G.,¹⁶ Póczy K.¹⁷ és Soproni S.¹⁸ munkáiból kapunk részletes értékelést.

Hangsúlyozni szeretnénk tehát, hogy *Krautgarten* esetében nem ún. „villagazdaságról” (*praedium*)¹⁹, hanem minden valószínűség szerint egy korábbi, bennszülött településről kell beszélnünk.

A közelében feltárt kora császárkori temető rítusában jelentkező változás, „romanizálódás”, valószínűleg a 124-ben municipium rangra emelt Aquincum vezetői rétegének megváltozott status quo-jával magyarázható: a nők és gyermekek temetési szertartásának százalékos aránya jelentős mértékben az új szokás — hamvasztás — irányába tolódik el. A sírok mellékletei alapján ugyanaz a bennszülött női viselet rekonstruálható mind a csontváz, mind a hamvasztott sírok esetében, igazolva ezzel, hogy a népesség összetételében változás nemigen történt.

Környékbeli lelőhelyek esetében, a fent idézett Alföldy G. tanulmány, a 2. század első feléből származó, feliratos kőanyagot alig ismer. Ezzel szemben, a 2. század második feléből, a markomann háborúk utáni időre datálható anyag jelentős. Ezt a tényt összefüggésbe hozza a markomann háborúk után keletkezett villagazdaságokkal. Ezek kiépülését ugyanerre az időszakra igazolják a villa-feltárások is, mint azt Póczy K., szintén már idézett, tanulmányában összefoglalja.

Solymár esetében a köemlékekre vonatkozóan nem egészen ez a kép bontakozik ki előttünk.

A köemlékek lelőhelyét térképre vetítve láthatjuk, hogy valamennyi korai darab temetőnk közeléből származik. (1. ábra: 13, 18 és 6-os számú lelőhelyek.)

— Legtávolabbi lelőhelyű a VIVIANUS sírkő.²⁰ Mellette nem találtak semmiféle kíséző leletet. Minősége és a férfi hajviseletének ábrázolása a Flavius

¹⁴ Póczy K., BpR 22(1971) 85—102.

¹⁵ Soproni, S., Pest megye műemlékei I. MMT 1 (Budapest 1958) 35. skk. — Az Aquincumból kiinduló négy legfontosabb út egyike Solymáron halad át.

¹⁶ Alföldy G., AnTan 6(1959) 19—30.

¹⁷ L. 14. j.

¹⁸ L. 15. j.

¹⁹ Buck, R. J., Agriculture and agricultural practice in Roman law. Historia Einzelschriften 45 (Wiesbaden 1983) 10.

²⁰ A kő 1970 nyarán, a temető feltárásakor került elő, még publikálatlan. — Délkeleti és keleti kapcsolatairól: Barkóczi L., Arch. Ért. 109(1982) 21., 3. kép l. Ua., MAI 12—13(1982—83) Taf. 3, 6. Ltsz.: MNM RR 70.2.1.; MRT 7. Solymár 25/13.

korra jellemző.²¹ A kő kidolgozása bennszülött kőfaragóra vall, így inkább datálható a 2. század első felére, mint az 1. századra.

Ez a tény temetőnk — elpusztított — korai szakaszához kapcsolja.

— A Rókus kápolna közelében 1942-ben talált sírkőtöredék szintén a 2. század első felére keltezhető.²²

— Valkó A. magángyűjteményében őriz egy másik sírkőtöredéket, mely valószínűleg a Várhegy közeléből származik. Ez szintén a 2. század első feléből származik.²³

Ezek a faragott sírkövek is amellet szólnak, hogy feltétlenül jelentős, korai településsel kell számolnunk már a 2. század első felében.²⁴

A 124-es politikai esemény ezen a területen is, a faluközösségek birtokainak megrövidítésével, egy új birtokos réteget alakított ki a bennszülött lakosság vezetői köréből. Ez indokolná, ill. ezzel magyarázhatnánk azt a tényt, hogy már a 2. század első felében kőépületek épülnek, halottaikat az új rítussal temetik el, és gyakori lesz a sírkőállítás.

Úgy tűnik a leletanyag ismeretében, hogy a település a 3. század végéig állhatott fenn. Későbbi anyagot ugyanis sem a két ásatás, sem a terepbejárások során nem találtunk.²⁵

Kíváncsot volna feltárást végezni a Zöldfävölgy területén, melynek eredményei talán pontosabb választ adnának település és temető viszonyának kérdésére.

²¹ Fitz, J., Arch. Ért. 84(1957) 139. Iszkaszentgyörgyi kő: Kat.: 5. XXVII. t. 3—4. — hajviselete azonos a solymáriéval, de maga a kő sokkal finomabb kidolgozású.

²² MRT 7. Solymár 25/18.; Burger A., Áldozati jelenet Pannonia köemlékein. RF II,5 (Budapest 1959) 15, 18. 15. kép.

²³ MRT 7. Solymár 25. A község területéről, közelebből meg nem határozható lelőhelyről. A topográfia kéziratában úgy szerepel, mint Valkó Arisztid magángyűjtő tulajdona.

²⁴ MRT 7. A kötet kéziratában még a következő római kövek származnak Solymár területéről:

— Oltárkőtöredék — datálhatatlan, CIL III. 3623.

— Oltárkő a plébánia falában — a 3. század első felére datálják, CIL III. 3624.

— Oltárkőtöredék — a 2. század második felére keltezett, Valkó A. gyűjteményében.

— Mészkből faragott Attis szobor — a 2—3. században készülhetett, Valkó A. magángyűjteményében.

²⁵ Mindössze 1 db, IV. századra keltezhető cserepet őriz a Helytörténeti Gyűjtemény: MRT 7. (kézirát) 763. sk.

ANGABEN ZUR RÖMERZEITLICHEN GESCHICHTE DER GEMEINDE SOLYMÁR

Die Analyse des 1970/71 in Solymár — auf dem *Dimyebegy* (*Melonenberg*)¹ — freigelegten frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes könnte — ähnlich wie bei anderen Fällen — zur Lösung von außerordentlich bedeutenden Fragen führen, wenn man auch die zum Gräberfeld gehörende Siedlung finden würde.

In der Fachliteratur sind seit dem vergangenen Jahrhundert zwei Fundstätten bekannt, deren Funde auf eine römische Siedlung verweisen: die Gebiete „*Steinriegel*“^{2,7} und „*Krautgarten*“^{3,8}. Die topographischen Forschungsergebnisse lassen auf weitere zwei neuere Fundorte im betreffenden Bereich auf eine römische Siedlung schließen: am nordöstlichen Fuße des *Györgybegy* (*Georgeberges*)⁴ und im Zöldfavölgy (*Grünbaumtal*)⁵ (*Abb. 1.*)⁶. Die Bereiche Steinriegel und Györgyhegy fallen nicht in die unmittelbare Umgebung des von uns behandelten Gräberfeldes. Wegen der Nähe könnten jedoch der Krautgarten und das Zöldfavölgy die Stelle der zum Gräberfeld gehörenden Siedlung darstellen.

1978 hatten wir die Gelegenheit, im sehr gefährdeten Bereich des Krautgartens sondierende Notgrabungen durchzuführen. Im Zusammenhang mit diesen beiden Ausgrabungen waren wir, bei Anwendung der Angaben der Komitatstopographie, auf dem gegenwärtigen Niveau der Erforschung bemüht, unsere Kenntnisse hinsichtlich der Siedlungsgeschichte zu summieren.

Bei der Sondierung des Jahres 1978 wurde der Bereich Krautgarten (*Abb. 2.*) in einer Länge von rund 100 m, von der Hügelspitze in Richtung des Baches laufend, etwa in der Achse des Fundortes untersucht.

Am Fuße des Hügels waren im Abschnitt 4 ostwestlich verlaufende Mauerabschnitte zu erkennen: die letzte, in Tonerde gelegte Steinreihe der Fundierung (*Abb. 3.*). In den an der Hügelseite errichteten Abschnitten gab es keine Schichten oder Funde, die auf die Existenz eines einstigen Gebäudes verwiesen hätten. Eine Bauschicht war nur im Abschnitt 3 zu erkennen, der am Fuße des Hügels errichtet wurde. Am Grund des ersten Spatenstichs lagen Steine verstreut, im Schnitt lag Bauschutt (*Abb. 5.*). Es gab keine weiteren Möglichkeiten, die Ausdehnung und die Funktion des Baus genauer festzustellen. Wir konnten nur noch einen weiteren Abschnitt errichten, in dem ebenfalls ein Mauerabschnitt erkennbar war. Er war im Vergleich zu den Mauern 1 und 2 etwas schräg nach Norden gerichtet (*Abb. 4.*).

Im Boden der Abschnitte fanden wir keine Funde, nur auf der N-Seite der Mauer 1, in der 0-Ecke kamen feingeschlammte, graue Scherben des einheimischen Typs ans Tageslicht, darunter auch ein gestempeltes Fragment. Eben-solche Fragmente kamen in der Fundierung zwischen den beiden parallel verlaufenden Mauern zum Vorschein. Die auf der Oberfläche freigelegten Funde in großer Zahl können in die Periode vom 1. bis zum Ende des 3. Jahrhunderts datiert werden, sie stammen hauptsächlich aus dem 2. Jahrhundert.

Die Grabungsergebnisse lassen weder architektonische, noch historische Schlüsse zu. Es steht jedoch fest, daß Solymár auf der Karte von G. Finály¹² als „eine außer Zweifel stehende römische Route“, als erste Station nach Aquincum auf der Linie Aquincum—Brigetio—Arrabona angeführt ist. Die Strecke verläuft auch bei A. Graf¹³ auf die gleiche Weise, obwohl er den Namen von Solymár nicht erwähnt. Es scheint also begründet zu sein, im Laufe des 1.—2. Jahrhunderts hier mit einer bedeutenden Siedlung der Einheimischen zu rechnen.

Dies scheint das bereits erwähnte großangelegte frühkaiserzeitliche Gräberfeld mit seinem außerordentlich wertvollen Fundstoff zu bekräftigen. Im Ritus des Gräberfeldes kann man die derzeitige bedeutende politische Umwandlung und die darauf folgende wirtschaftliche Entwicklung — die „Romanisation“, den beginnenden Reichtum — verfolgen. Sie sind auf die Veränderung des Status quo der führenden Schicht in Aquincum, das 124 den Rang eines Municipiums errang, zurückzuführen.

Darauf verweist auch die Tatsache, daß aus dem betreffenden Bereich in höherer Zahl Gräber mit Inschriften aus der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts bekannt sind, als aus anderen Fundorten der Umgebung von Aquincum.

Wir wollen also betonen: das Material unseres Fundortes belegt, daß hier in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts eine Siedlung existierte, die — wie wir aufgrund der Funde des Gräberfeldes annehmen — bis zum Beginn der Markomannenkriege aufrecht blieb. Die Steinbauten verweisen also nicht auf eine Villenwirtschaft (praedium).

G. Alföldy¹⁶ stellt nämlich in seiner Studie aufgrund der bekannten Steine mit Inschriften aus der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts fest, daß in der Umgebung von Aquincum erst nach den Markomannenkriegen Villenwirtschaften entstanden sind. Die Freilegung der Villen belegt diese Tatsache, die Ergebnisse dieser Grabungen wurden von K. Póczy¹⁴ in einer Studie zusammengefaßt. Die Autorin macht auf die geographischen Begebenheiten der Umgebung aufmerksam, die die Entwicklung der Landwirtschaft und des Handels dieser Gegend bestimmten. Diese Begebenheiten waren sowohl für den behandelten Bereich als auch für die unmittelbare Umgebung von Aquincum typisch. In Solymár befand sich eine der Siedlungen, die die Einheimischen überall den zwischen den Hügeln verlaufenden Straßen entlang errichteten. Diese Siedlung lag an dem die Limesstraße bedeutend verkürzenden Weg, unweit von der Limes-Kreuzung.¹⁵

Bei dem Krautgarten handelt es sich also nicht um den Fundstoff der sog. Villenwirtschaften (praedium),¹⁹ sondern die Funde belegen die Existenz einer früheren bis zu den Markomannenkriegen aufrecht gebliebenen Siedlung. Das sind die in der Umgebung der Siedlung und des Gräberfeldes freigelegten Steindenkmäler mit Anschriften, die man in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts datieren kann:

— VIVIANUS-Grabstein^{20–21} (Abb. 1, Fundort 13),

— Grabstein aus der Nähe der Rochuskapelle²² (Abb. 1, Fundort 18),

— Grabsteinfragment aus der Privatsammlung von A. Valkó²³ (Abb. 1, Fundort 6).²⁴

Der veränderte Status quo der Führungsschicht von Aquincum, das 124 den Rang eines Municipium errang, begründet die Entstehung einer neuen, reichen Führungsschicht der Einheimischen in diesem Bereich. Das ist wahrscheinlich auch der Grund dafür, warum bereits in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts Steingebäude errichtet, die Toten mit neuem Ritus bestattet wurden, und warum man so häufig Grabsteine stellte.

In Kenntnis des Fundstoffes nehmen wir an, daß diese Siedlung bis Ende des 3. Jahrhunderts bestand. Zeugnisse aus der späteren Periode konnten weder freigelegt noch bei den Geländebegehungen gefunden werden.²⁵

Es wäre erforderlich, im Bereich von Zöldfavölgy Freilegungen durchzuführen, in deren Ergebnis vielleicht die Fragen über die Zusammenhänge zwischen Gräberfeld und Siedlung genauer beantwortet werden könnten.

DIE PTOLEMÄISCHE BESTIMMUNG DER GEMEINSAMEN GRENZE VON PANNONIA SUPERIOR UND INFERIOR

Endre TÓTH

Die einheitliche Provinz Pannonia wurde zwischen 103 und 107 u. Z., vermutlich i. J. 106, durch Kaiser Trajan zweigeteilt.¹ Gewohnheitsgemäß erhielt der westliche, Italien näher liegende Teil den Namen Superior, das entferntere, östliche Gebiet wurde dagegen Pannonia Interior. Demnach fiel die Verwaltung der Provinz Superior mit drei Legionen einem Konsularen, und diejenige der Inferior, die bloß eine Legion hatte, einem Legaten im Range des Prätors zu. I. J. 136, anlässlich des germanischen und sarmatischen Krieges, hatte Aelius Caesar die Obergewalt der zeitweise wieder vereinigten Provinz.² Der Anfang der gemeinsamen Grenze zwischen den beiden Provinzen wird, auf Grund der Truppendislokation, bei der Donau im Bezirk von *Cirpi* (Dunabogdány) und *Ulcisia Castra* (Szentendre) gesucht; von hieraus ging die Grenzlinie in südwestlicher Richtung.³ Über die Hinzugehörigkeit der beiden Lager wird gestritten. Die gemeinsame Grenze der beiden Provinzen wurde — nach unseren bisherigen Kenntnissen — zum ersten Male i. J. 214 unter Caracalla bedeutend verändert.⁴ Zu dieser Zeit wurde die *Legio I Adiutrix*, mit ihrem Stationsort Brigetio zusammen, an Pannonia Inferior angeschlossen. Von nun an stationierten in dieser Provinz zwei Legionen, und darum erhielt ihr Statthalter den Rang eines Konsulars. Die veränderte Grenze begann, nach dem Jahre 214, zwischen *Brigetio* und *Arrabona*, indem Arrabona in Superior, während Brigetio in Inferior lag. Mangels genauer Angaben ist das Präzisieren der Grenzlinie innerhalb der Provinzen zur Zeit noch nicht möglich⁵ (*Abb. 1.*).

Die Argumente, deren man sich zur Bestimmung der Grenze vor und nach der Veränderung bedient hat, sind gering, und was ihre Qualität betrifft, sekundär. Es wurde nicht einmal gefragt, ob die eingeführten Argumente zur Bestimmung der Grenze überhaupt geeignet sind. Man bediente sich außer den Berich-

¹ Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diocletian, *Antiquitas* 1:2, (Bern 1956) 18.; Mócsy, A., *Pannonia*, PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 586.

² Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. 554.

³ Die Ansichten wurden durch Jenő Fitz zusammengefaßt: *Alba Regia* 14 (1975) 351. —

⁴ Mócsy, A., PWRE Suppl. IX 587.; J. Fitz, *Alba Regia* 16 (1978) 71.

⁵ Die inneren Grenzen nördlich vom Plattensee: Mócsy, A., *Arch. Ért.* 103 (1976) 29–33.

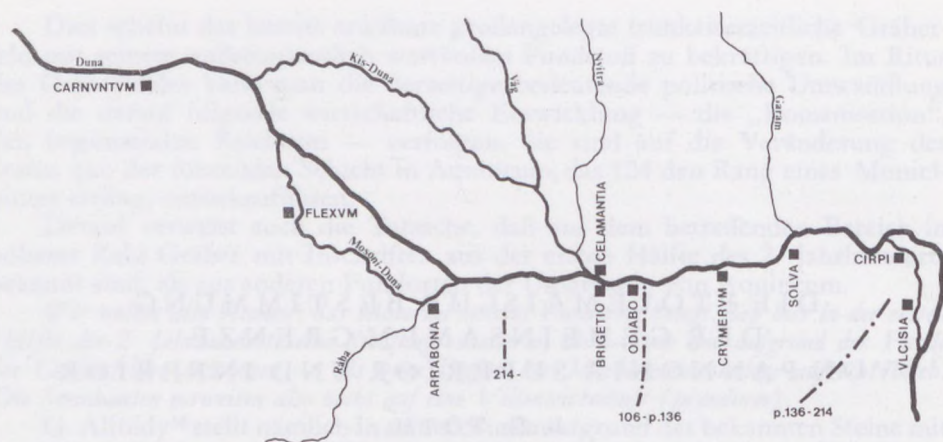


Abb. 1. Die Limesstrecke zwischen Carnuntum und Ulcisia Castra
1. ábra A limes Carnuntum és Ulcisia Castra között

ten über die Truppendislokation auch der Distanz-Angaben, die von Aquincum, oder in der anderen Provinz von Brigetio ab gemessen wurden und in die Meilensteine eingemeißelt waren; ebenso beachtete man auch die vermutlichen Grenzen zwischen den civitates der *eravisci* und *asali*, wie auch den Verbreitungskreis der Ziegelstempel der Legionen in Brigetio bzw. in Aquincum.⁶ Man ersieht die Schwäche dieser auch sonst geringen und im Laufe der Diskussionen oft entkräfteten Argumente auch daraus, daß z. B. auch Angaben aus der Zeit nach der Umgruppierung i. J. 214 zur Bestimmung der früheren Grenze angeführt wurden.⁷

Die Bestimmung der Grenze könnte zwar dadurch gefördert werden, daß man den Verbreitungskreis der Ziegelstempel der Truppeneinheiten in den einzelnen Lagern mit den Angaben der Militärdiplome vergleicht. Aber das Benutzen dieser Angaben ist heute noch mit unlösbaren Schwierigkeiten verbunden. Dies folgt nicht bloß aus der geringen Anzahl der diesbezüglichen Angaben, sondern auch aus der Tatsache, daß i. J. 136 wegen der Kriegslage unter der Leitung von Aelius Caesar (zeitweise gemeinsame Verwaltung in beiden Provinzen) eingeführt wurde. Es fragt sich darum, inwiefern dadurch die Verbreitung der vom Militär hergestellten Ziegel beeinflusst wurde. Ferner wurde durch Caracalla i. J. 214 eben jenes Gebiet, der Bezirk des Donau-Knies zusammen mit Brigetio, von Superior an Pannonia Inferior angegliedert, dessen Hinzugehörigkeit fraglich ist. Darum dürfte und könnte man die Ziegelstempel zur Entscheidung unserer Frage nur dann benutzen, wenn diese genau datierbar, und die Datierung von der Veränderung der Grenze unabhängig wäre. Aber davon sind wir noch weit entfernt.

⁶ Über die Argumente, deren man sich bei der Feststellung der Grenze bediente, schrieb Jenő Fitz, *Alba Regia* 14 (1975) 351.

⁷ Mócsy, A., *Pannonia*, PWRE Suppl. IX, 586.; ders., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Budapest 1959) 55.

Das Beantworten der Frage, zu welchem Gebiet das Donau-Knie hinzurechnen sei, könnte dadurch bedeutend gefördert werden, wenn man die Angaben der dort stationierenden Einheiten und der Militärdiplome untereinander vergleiche. Doch bildet die Grundlage zur Bestimmung der pannonischen Truppen-dislokation — und damit im engsten Zusammenhang auch der topographischen Reihenfolge der Militärdiplome — eben jene Grenzlinie, deren Anfang irgendwo in der Nähe von Cirpi-Ulcisia Castra lag.⁸

Man könnte die Hinzugehörigkeit der Lager des Donau-Knies nur dann eindeutig bestimmen, wenn auf dem Gebiete irgendeines Lagers eine solche mit Jahreszahl datierte Inschrift zum Vorschein käme, deren genannte Einheit von irgendeinem Diplom aus demselben Jahr — erlassen auf dem Gebiete von Pannonia Superior oder Inferior — bekannt ist; aus einer solchen Tatsache könnte man auf die Hinzugehörigkeit des Gebietes mit Bestimmtheit schließen. Zur Zeit kann man nämlich die Heeresseinheiten, die in den Diplomen genannt werden, nur auf Grund solcher Inschriften an Stationierungsorte verteilen, die um mehrere Jahre jünger als die Diplome selbst sind.⁹

Es soll nicht bezweifelt werden: es ist möglich, daß man den Anfang der Grenzlinie zwischen den beiden Provinzen richtig im Bezirk Cirpi-Ulcisia Castra lokalisiert, und daß die Militärlager des Bezirkes im großen und ganzen treffend unter den beiden Verwaltungseinheiten verteilt wurden. Wir wollen nur hervorheben, daß die zur Grenzbestimmung bisher herangezogenen Angaben nicht dazu geeignet, ja, unzulänglich sind. Darum wäre es heute noch irreführend als sicheres Ergebnis gelten zu lassen, daß die Grenzlinie im Bezirk Cirpi-Ulcisia Castra ihren Anfang hatte; man darf diese bloße Vermutung nicht als Ausgangspunkt weiterer Schlüsse benutzen.

Fraglich ist das heute allgemein angenommene Lokalisieren des Anfangs der Grenzlinie zwischen den beiden Provinzen in der Zeit vor 214, und auch die Schlüsse, die aus dieser Vermutung gezogen wurden, besonders deswegen, weil alle Forscher, die sich mit der Frage der Grenze beschäftigt hatten, die einzige unmittelbare Quelle mißverstanden, verworfen, oder gar nicht zur Kenntnis genommen haben. Ich meine die Grenzbeschreibung des *Ptolemaios* und seine sonstigen einschlägigen Angaben. Den Gegenstand der vorliegenden Arbeit bildet das Untersuchen dieser Quelle.

Die Textstellen des *Ptolemaios*, die man bei der Grenzbestimmung berücksichtigen soll, sind die folgenden:¹⁰

II. 14. Die Lage des Oberen Pannoniens

- 290,1—5 1. Das Obere Pannonien wird im Norden — von der erwähnten Grenze von Noricum ab — durch jenen Abschnitt der Donau begrenzt, der sich vom Berg Cetius ab bis zur Einmündung des Flusses (N) Arabo erstreckt 41° (Länge) 47°40' (Breite)

⁸ Vgl.: Radnóti, A.—Barkóczy L., Acta Arch. Hung 1 (1951) 219.-; Barkóczy, L. Acta Arch. Hung. 9 (1958) 413—421; Lőrincz, B., Arch. Ért. 107 (1980) 81—85; Viny, Zs., A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (-Jahrbücher des Adam Balogh Beri Museum von Szekszárd) 10—11 (1979—1980) 59—162, u.a.m.

⁹ Vgl. Lőrincz, B., Arch. Ért. 107 (1980) 84.

¹⁰ Ich benutze die Textausgabe von O. Cuntz: Die Geographie des Ptolemaeus. (Berlin 1923) (reprint New York 1975).

291,4—5	3. Bei dem Fluß Donau findet man die folgenden Städte	
292,4	Brigetio 41°	46°40'
292,6—	4. Entfernt von der Donau sind die folgenden Städte	
—293,1	Sala 38°20'	46°15'
	Poetovio 37°20'	45°30'
	Savaria 38°20'	46°30'
II. 15	Die Lage des Unteren Pannoniens	
296,5	1. Das Untere Pannonien wird vom Westen her durch das Obere Pannonien begrenzt, von der Mündung des Flusses (N)Arabo ab neben den schon erwähnten Grenzen. . . vom Norden und Osten her durch jenen Abschnitt des Donau-Flusses, der sich von der Mündung des Flusses (N)Arabo bis zur Mündung des Flusses Save erstreckt . . .	
297,1—3	die Biegung der Donau bei Curta	
	42°	47°
	Die größte Biegung der Donau	
	42°30'	48°
299,1—6	2. Unter dem Fluß Donau findet man die folgenden Siedlungen:	
	Curta 42°	47°
	Solva 42°30'	47°30'
	Carpis 42°30'	47°50'
	Aquincum 43°	47°30'
II 11,15	Großes Germanien	
274,5—6	Mn findet auf dem noch übrig bleidenden Gebiet neben dem Fluß Donau die folgenden Städte:	
275,10	Celamantia 41°	47°40'

Ptolemaios, der im 2. Jh. u. Z. gelebt hat, erhielt nicht den ihm gebührenden Platz in den Bearbeitungen der Probleme im Zusammenhang mit Pannoniens Grenzen, weil einige seiner Feststellungen als strittig erschienen. Die Schwierigkeiten im Zusammenhang mit der geographischen Lage von Brigetio wurden durch O. Cuntz folgendermaßen zusammengefaßt:¹¹ „Die einheitlich überlieferte Lage fern von der Donau steht mit 291,4 ὑπὸ τὸν Δανούβιον und dem Gegensatz dazu 292,6 ἀπὸ δὲ τοῦ ποταμοῦ im Widerspruch. . . Dieser kann durch eine so einfache Korrektur, wie bei Wilberg und Müller, die nur die Breite in μζ' γο" ändern, nicht beseitigt werden. Dedurch fiel nämlich Brigetio auf Narabonis fl. ostia, dessen Lage Ptolemaios nach der Statio Arrabo berechnet hat. Es müßte also, um Brigetio westlich von Nar. fl. o. and den Fluß zu bringen, vermutlich auch die Länge von Brigetio geändert werden. Setzt man daher etwa μ' γο" μζ' γο", so würde zwar ein Teil der Distanzen schlechter (537 : 38, 501, 289, auch n. 534 : 467, 536 : 143), der andere aber besser (n. 16 : 335, 539 : 99, 538 : 186). Indessen bleibt eine so starke Korrektur mißlich. Vielleicht hat Ptolemaios selbst, als er auf Grund der Wegemaße Brigetio fixierte, auf die geographische Beschreibung nicht die nötige Rücksicht genommen."

¹¹ Cuntz, O., a.a. O. 162.

Der zeitlich nächste Gelehrte András Graf hat in seiner 'Übersicht der antiken Geographie von Pannonien'¹² einen Widerspruch auch darin erblickt, wie Ptolemaios die Grenze und die Lage von Brigetio schildert, und darum wollte er die ganze Beschreibung verwerfen:

„Die geographische Bestimmung der Grenze von Pannonia superior und inferior ist bei Ptolemaeus 2,14, 290 klargelegt. Demnach reicht die nördliche Grenze Oberpannoniens bis zu dem Ναραβών Flusse. Die östliche Grenze wäre ferner durch eine von diesem Punkt ausgehende und mit dem *Cetius Mons* parallel laufende Linie bebildet. Die geographische Position der Raabmündung ist offenbar nur die Übertragung der Distanz Arrabona-Aquincum aus dem Itinerar (81 MP) in die Gradeinteilung des Ptolemaeus. Wenn die Grenzlinie demgemäß gezogen wird, so sollten die Gebirge Vértes, Bakony, wie auch der Plattensee schon in Unterpannonien liegen. Brigetio wird aber wiederum von Ptolemaeus selbst nach P. superior verlegt, usw. auf die selbe Länge wie die Mündung der Raab. Andererseits wird Brigetio zwar richtig unter den Donaustädten aufgezählt (ὑπὸ τὸν Δανούβιον), dennoch auf eine Breite versetzt, wonach sie 61 mp von der Donau entfernt im Binnenland liegen müßte. In der Bestimmung des nördlichen Endpunktes von Oberpannonien besteht jedenfalls bei Ptolemaeus eine Verwirrung.“

Dasselbe tat später András Mócsy in seinem Artikel 'Pannonia' in der PWRE schon unter Hinweis auf András Graf, indem er die Grenzbeschreibung von Ptolemaios verwarf:¹³ „Die Grenze zwischen den beiden Provinzen kann nach den Angaben des Ptolemaios nicht festgestellt werden, s. Graf 38.“ Danach wurde die einzige unmittelbare Quelle, die Schilderung des Ptolemaios, in den Studien über die Grenzen der beiden Provinzen überhaupt nicht mehr berücksichtigt.¹⁴

Ob aber das Verwerfen der Angaben des Ptolemaios wohl begründet ist? O. Cuntz hat sich mit der Frage der Grenze nicht beschäftigt. Und was die Bemerkung von András Graf betrifft, sie überzeugt nicht, daß es sich in der Tat um eine 'Verwirrung' handelt. Denn Graf hat gar nicht nachgewiesen, daß der Fehler in bezug auf die Zahlen-Angaben der Bestimmung der geographischen Lage von Brigetio in der Tat auch zum Verwerfen der ptolemäischen Schilderung der gesamten Grenze zwingen soll. A. Graf hat nur ein Problem entdeckt und skizziert, aber er nahm keine gebührende Rücksicht auf die übrigen Angaben des Ptolemaios, und dasselbe taten auch die andere, späteren Forscher: sie kümmerten sich nicht um die Aufzählung der Städte der beiden Provinzen, und um die Tatsache, daß die Donau-Biegung bei Dömös in Pannonia Inferior verlegt wird. Eine Auflösung der Widersprüche, oder ihre Deutung wurde gar nicht versucht.

Kein Zweifel, die ptolemäische Grenzschilderung trug zum ungelösten Problem der Ortsbestimmung von Brigetio bei. Nach dem Verfasser beginnt die gemeinsame Grenze der beiden Provinzen bei der Mündung des Flusses Arrabo. Doch konnte die Grenze bei der Raab-Mündung, beim heutigen Győr nicht beginnen. Teils deswegen nicht, weil Brigetio durch Ptolemaios richtig unter den

¹² Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. II: 5. (Budapest 1936) 38—39.

¹³ Mócsy, A., PWRE Suppl. IX 586.

¹⁴ Vgl. Fitz, J., Alba Regia 14 (1975) 351. — und die dort zitierten Studien.

Städten von Pannonia Superior erwähnt wird (II 14, 2). Dies wäre gar nicht möglich gewesen, wenn die Grenze bei der Raab-Mündung begonnen hätte. Denn Brigetio liegt ja doch östlicher, und in diesem Fall hätte es schon eine Stadt von Pannonia Inferior sein müssen. Außerdem, wäre Brigetio eine Stadt von Pannonia Inferior gewesen, so hätte diese Provinz eine Konsularen zum Statthalter haben müssen, und das war bestimmt nie der Fall.

Einiges verweist darauf hin, daß man die Beschreibung des Ptolamaios — obwohl sie scheinbar problematisch ist — doch nicht völlig außer acht lassen darf, wenn man die Grenzen der beiden Provinzen bestimmen will.

1. Ptolemaios fixiert in jenem Kapitel seines Werkes, das Pannonia Superior behandelt, den östlichsten Punkt der Nordgrenze dieser Provinz bei der Mündung des Flusses Arrabo mit den koordinaten: 41° der Länge, und $47^\circ 40'$ der Breite. Damit übereinstimmend erwähnt er im nächsten Kapitel den nordwestlichen Grenzpunkt der Provinz Pannonia Inferior auch zweimal ebenfalls bei der Arrabomündung, diesmal jedoch ohne, daß er auch die Angaben der geographischen Länge und Breite wiederholte. Nachdem nun die Lage beide Male so übereinstimmend geschildert wird, kann man von Text-Korruption, Interpolation oder von Unsicherheit wohl kaum reden.

2. Versucht man die gemeinsame Grenze beider Provinzen zu bestimmen, so wird man auch die Zugehörigkeit der einzelnen Siedlungen berücksichtigen müssen. Während nun Ptolemaios unter den Siedlungen von Pannonia Superior die Donau entlang an letzter Stelle Brigetio erwähnt, rechnet er Curta (= Crumerum, Nyergesújfalu), Solva (Esztergom) und Cirpi (Dunabogdány) *schon zu den Siedlungen von Pannonia Inferior*. Diese Schilderung ist völlig unabhängig davon, wie die Lage von Brigetio mit geographischen Koordinaten bestimmt wurde. Daraus folgt nun, daß die gemeinsame Grenze beider Provinzen zwischen Brigetio und Curta von der Donau ausging. Diese Behauptung widerspricht zwar der Vermutung jener Forscher, die den Anfang derselben Grenze im Bezirk zwischen Cirpi (Dunabogdány) und Ulcisia Castra (Szentendre) gesucht hatten, doch haben jene anderen Forscher, die sich mit Ptolemaios beschäftigt haben — trotz jener Unsicherheit, die sich in der Bestimmung der Lage von Brigetio meldet — dennoch hier, zwischen Brigetio und Curta-Crumerum den Anfang der gemeinsamen Grenze beider Provinzen lokalisiert.¹⁵

3. Übereinstimmend damit, was im vorangehenden Punkt gesagt wird, beschrieb Ptolemaios die Lage der Donau-Biegung bei Dömös und Visegrád. Diese beiden Stätten liegen nach ihm in Pannonia Inferior (Ptol. II. 15, 1; 297, 1—2).

4. Man wird zum Schluß auch die Tatsache nicht außer acht lassen dürfen, daß diese Angaben nicht in einer solchen antiken Schrift, die vom Gesichtspunkt unserer Frage aus als gleichgültig bezeichnet werden könnte, sondern in einem Spezialwerk überliefert wurden. Ptolemaios war auch geographischer Schriftsteller, und sonst verrät gar kein Zeichen, daß er so nachlässig und unaufmerksam einander widersprechende Angaben zusammengetragen hätte, wie dies ihm jene Forscher zumuten, die seine Grenzbeschreibung als unzuverlässig beiseite legen. Meiner Ansicht nach sollen wir den Schlüssel ändern, der die sinnvolle Auslegung der ptolemäischen Angaben ermöglicht.

¹⁵ Polaschek, E., Ptolemaios, PWRE Suppl. X (Stuttgart 1965) 715, Plan I.

Es ist wohl nicht nötig ausführlicher zu erörtern, wie wesentlich unter dem Gesichtspunkt der pannonischen Geschichte im 2. Jahrhundert, und besonders unter dem Gesichtspunkt der Kriegsgeschichte, das Beantworten jener Frage ist, zu welchem Gebiet das Donau-Knie hinzurechnen sei. Die Theorie, wonach die in den Militärdiplomen genannten Truppeneinheiten in topographischer Reihenfolge aufgezählt sind, wird durch die Lager, die auf diesem Gebiet erbaut wurden (Odiabo, Crumerum, Solva, Cirpi und Ulcisia Castra) weitgehend beeinflußt. Es ist keinswegs gleichgültig, ob man die Truppeneinheiten der Militärdiplome aus Pannonia Inferior von Ulcisia Castra, oder ob man diese von Crumerum an in die einzelnen Lager verteilt. Und ebenso kann das Feststellen der Hinzugehörigkeit auch bei der Untersuchung der Ziegelstempel und der Inschriften des Militärs, die auf dem Gebiet gefunden wurden, nicht gleichgültig sein.

Man kann über die Angaben des Ptolemaios zusammenfassend folgendes sagen. Man findet gar keinen Widerspruch in der Beschreibung dessen, zu welcher Provinz die einzelnen Siedlungen hinzurechnen sind. Brigetio gehört nach seiner Schilderung noch zu Pannonia Superior, und das stimmt mit der Lage, die aus anderen Angaben bekannt ist, überein. Curta-Crumerum wird an erster Stelle schon unter den Siedlungen von Pannonia Inferior genannt. Darum begann die Trennungslinie beider Provinzen östlich von Brigetio, und westlich von Curta bei der Donau-Grenze des Imperiums. Diese Angaben scheinen jener Mitteilung des Ptolemaios zu widersprechen, wonach die gemeinsame Grenze beider Provinzen bei der Mündung des Flusses (N)Arabo begann. Nach dieser anderen Angabe hätte Brigetio eine Stadt von Pannonia Inferior sein sollen. Dies ist jedoch ein offenkundiger Irrtum, der auch der Schilderung des Ptolemaios selbst widerspricht, indem er nämlich Brigetio an letzter Stelle unter den Siedlungen von Pannonia Superior die Donau entlang erwähnt. Einen so groben Irrtum wird man Ptolemaios nicht zumuten wollen. Man findet jedoch die Lösung, wenn man die Angaben der geographischen Grade berücksichtigt.

Der Wassernamen Ναράβων bereitet keine besondere Schwierigkeit; er ist Name des Flusses Arrabo, heute Raab. „Das falsche N am Anfang ist vielleicht von den Stellen aus eingedungen, an denen der Akkusativ mit $\tau\acute{o}\nu$ steht (290; 3, 296; 19)“ — schrieb O. Cuntz.¹⁶

Wesentlicher ist für uns die andere Korrektur. Die Lage von Brigetio wird unter jenen Siedlungen, die man die Donau entlang findet (II 14, 2), in den Manuskripten mit der Länge $\mu\alpha'$ (41°) und Breite $\mu\zeta'\gamma\omicron$ (46°40') angegeben. Es besteht jedoch ein Widerspruch zwischen diesem Lokalisieren von Brigetio mit geographischen Graden einerseits, und der Lage der übrigen Siedlungen die Donau entlang andererseits. Denn am besagten Breitengrad liegen schon die inneren Städte der Provinz: Savaria, Poetovio und Sala. Es wird auch schon in der früheren Textausgabe von Wilberg und Müller darauf hingewiesen,¹⁷ daß Brigetio nicht im Inneren von Pannonien, sondern am Ufer der Donau liegt. Darum wurde die Breitenangabe $\mu\zeta^\circ$ (46°) sinngemäß auf $\mu\zeta'$ (47°) korrigiert. Auf dieser Breite liegen die castella des Donau-Ufers. Doch läßt sich die wirkliche Lage von Brigetio auch mit dieser Korrektur nicht bestimmen.

¹⁶ Cuntz, O., a.a. O. 188.

¹⁷ Müller, K., Claudii Ptolemaei, Geographica (Paris 1883)

Nach O. Cuntz¹⁸ läge Brigetio — infolge dieser Korrektur — *bei der Mündung des Flusses Arrabo*. Denn die für Brigetio korrigierten Angaben sind dieselben, wie die ptolemäischen Koordinaten der Raabmündung (41° Länge und 47°40' Breite).

Stellt man sich die Gradeinteilung als Proportion der Distanzen dar, so sieht man sogleich, daß die Entfernung zwischen Carnuntum und Brigetio nach den Angaben des Ptolemaios kürzer erscheint, als sie in Wirklichkeit sein sollte. Die Entfernungen Carnuntum, Flexum und Brigetio voneinander machen alle gleichermaßen 1° aus. Mißt man nun von Flexum (Mosonmagyaróvár) ab in der Richtung nach Osten zu die Entfernung Fluxum-Carnuntum, so kommt man nicht bei Brigetio, sondern in der Tat bei Arrabona und bei der Raab-Mündung an. *Die geographische Lage von Brigetio fällt also bei Ptolemaios — im Sinne der notwendigen Korrektur der Grad-Angabe — mit dem sonst nicht genannten castellum von Arrabona zusammen*. Die Forscher hielten diese Unregelmäßigkeit nicht für lösbar, und O. Cuntz sah keine Möglichkeit für eine weitere Korrektur der Gradangaben. Doch es sei hier bemerkt: O. Cuntz hat sich nicht aller ptolemäischen Angaben bedient, die zur Lösung notwendig sind; er behielt im Auge nur die Auslegung der Gradangaben. Und doch wird im antiken Werk die Arrabomündung deswegen erwähnt, weil Ptolemaios diese Stätte für den Anfang der Trennungslinie beider Provinzen hielt. Nach anderen Angaben des Ptolemaios sollte die Grenze irgendwo östlich von Brigetio liegen. Deswegen kann man das ungelöste Problem der Koordinaten von Brigetio von der Frage der Grenze nicht trennen.

Nach Ptolemaios begann die Grenze zwischen Brigetio und Curta. Die konkrete Beschreibung des Verfassers präzisiert die Grenze mit den Koordinaten 41° der Länge und 47°40' der Breite, bei der Mündung des Flusses Arrabo. Doch kann der Anfangspunkt der Grenze nicht bei der Raabmündung gewesen sein, die würde dem Text des Verfassers widersprechen. Auch Ptolemaios selber muß dessen bewußt gewesen sein, und er war dessen auch bewußt. Denn bei ihm liegt ja Brigetio auf Grund der Gradeinteilung nicht auf seinem tatsächlichen Ort, bei Szöny, sondern im Bezirk der Raabmündung. Die Stelle wird mit den Koordinaten der Mündung charakterisiert. Ptolemaios hielt also aus irgendeinem Grund den Ort von Brigetio, und denjenigen der Raabmündung für denselben; dabei entfiel ihm das Gebiet zwischen der Raabmündung und Szöny. Was folgt nun daraus? Lokalisiert Ptolemaios den Ort von Brigetio bei der Raabmündung, so hat sich wohl etwas ähnliches auch im Fall der Beschreibung der Grenzu zugetragen. *Es fielen nicht bloß Brigetio und die Mündung des Flusses Arrabo zusammen, ja diese beiden 'rutschten' sozusagen zusammen, es passierte dasselbe auch der mit ihnen angegebenen Grenze*.

Man findet in der Schilderung des Ptolemaios auch andere Anhaltspunkte dafür, daß bei ihm der Bezirk von Brigetio — worüber er doch zuverlässige Angaben besessen haben mag, denn es gab ja dort auch ein Legionslager — in der Tat mit der Raabmündung „zusammenrutschte“. Man ersieht dies z. B. aus der Lage von Celamantia. Diese Stätte wird bei Ptolemaios in der Beschreibung des Gebietes außerhalb des Imperiums, in Germanien, neben der Donau aufgezählt (II 11, 15). Die Gradangaben für Celamantia sind dieselben, wie die

¹⁸ Cuntz, O., a.a. O. 162.

für Brigetio korrigierten Angaben: 41° der Länge und $47^\circ 40'$ der Breite. Celamantia wird nun auf dem nördlichen Donau-Ufer, Szőny gegenüber der Befestigung Leányvár (Iža, Tschechoslowakei) gleichgesetzt.¹⁹ Auf diese Weise wird durch die Koordinaten von Celamantia die Richtigkeit der Korrektur der geographischen Angaben für Brigetio erhärtet. Und nachdem die Gradangaben mit denjenigen der Raabmündung übereinstimmen, gewinnt dadurch auch die andere Vermutung an Wahrscheinlichkeit, daß nämlich Ptolemaios den Bezirk von Brigetio der Raabmündung gleichsetzte.

Die Angaben des Ptolemaios ermöglichen also eine widerspruchsfreie Auslegung. Die Trennungslinie der beiden Provinzen ging von einem Punkt der Donau-Linie zwischen Brigetio und Curia-Crumerum ab nach Süden zu.

Es bedarf hier eines Ausholens, bevor wir nach den Gründen der irrtümlichen Verschiebung, des ‚Zusammenrutschens‘ fragen. Das Verschieben des Bezirkes von Brigetio ist u. a. auch ein historisch-geographisches Problem. Das heutige geographische Wissen, unsere eigene Betrachtungsart — eben weil wir davon überzeugt sind, daß diese der Wirklichkeit entsprechen, also richtig sind — mag in einer historisch-geographischen Untersuchung das Lösen eines umstrittenen Problems der Vergangenheit erschweren. Bei einer anderen Gelegenheit habe ich schon darauf hingewiesen, wie irreführend es ist, wenn man unser heutiges geographisches Bild in das Altertum zurückprojiziert.²⁰ Es ist nicht möglich, in der Untersuchung jener historischen Probleme, die mit antiker Geographie und Erdbeschreibung im Zusammenhang stehen, sich immer auf die heutigen Landkarten zu verlassen. Nicht bloß deswegen ist dies irreführend, weil gänzlich oder teilweise die Pflanzenwelt oder die Gewässerkunde in der Antike anders waren als heute, sondern vor allem deswegen, weil die ganze geographische Betrachtungsart im Laufe der Zeiten eine andere wurde. Ich meine damit, daß die Raumbetrachtung der antiken Geographen und Schriftsteller, unserer Informatoren, von der heutigen Betrachtung abweichend war. Die Gegenden, Himmelsrichtungen, Gebietseinheiten und ihre Ausmaße wurden damals anders aufgefaßt und beschrieben; Berge, Gewässer und ihre Gliederungen wurden anders erkannt und benannt. Es ist nicht Aufgabe dieses Artikels zu erforschen, warum unser geographisches Bild sich im Laufe der Geschichte ander gestaltete. Aber wir müssen an jene wichtigsten Gründe dennoch erinnern, die das Verändern der geographischen Betrachtungsart hervorgerufen hatten.

Der antike Mensch hat eine Landschaft nicht von der Landkarte erlebt und kennengelernt. Man ersieht dies u. a. auch daraus, daß die alten Landkarten von je einer größeren Gebietseinheit manchmal so entstellt sind, daß sie nach heutigen Auffassung kaum noch als Landkarten gelten dürfen. Die Qualität einer Landkarte ist ja von den kartographischen und geodäsischen Kenntnissen ihres Verfassers abhängig. Die entscheidendsten negativen Faktoren sind in dieser Hinsicht: der Mangel der proportionsmäßigen Verkleinerung, das Nichtanwenden der Projektion, und nicht zuletzt manchmal auch die nicht hinreichende Kenntnis des dargestellten Gebietes. Aber der Unterschied, ob man eine Land-

¹⁹ TIR L-34. (Budapest 1968) 45.; Kurucz, J., Római nyomok a pannoniai Duna-limes balpartján (-Römische Spuren auf dem linken Ufer des pannonischen Donaulimes). (Komárom 1914); Barkóczi, L., Brigetio. Diss. Pann. II: 22. (Budapest 1951)

²⁰ Tóth, E., Arch. Ért. 108 (1981) 17.

schaft auch von der Landkarte, oder nur ohne eine solche kennengelernt hat, bildet nur die eine Seite des Problems. Die neuesten, zeitgemäßen Landkarten, die proportionsmäßig verkleinern und konform projiziert sind, sowie der Geographie-Unterricht in der Schule, und überhaupt die moderne Erweiterung der einschlägigen Kenntnisse — die durch mancherlei Dinge, darunter auch durch den Tourismus und durch die hochentwickelten Kommunikationsmittel unerhört gefördert werden — alle diese Faktoren haben wesentlich dazu beigetragen, daß wir von der Landschaft im allgemeinen ein genaueres und zuverlässigeres Bild besitzen, als das Bild des antiken Menschen von derselben war. Unsere geographischen Kenntnisse haben sich bedeutend vermehrt. Die Veränderung ist nicht bloß quantitativ, sondern zu derselben Zeit auch qualitativ. Die Raumerfahrung wurde im Laufe der Zeiten immer vollständiger und realer, ja sie funktioniert heutzutage schon sozusagen im Unterbewußtsein. Die in der Schule gelernten und später dazu erworbenen Kenntnisse beeinflussen unser Denken von vornherein. Für uns sind auch solche Dinge selbstverständlich, auf der Hand liegend, die für den antiken Menschen kaum zugänglich waren. Es wäre wohl überflüssig auch darüber noch reden zu wollen, wie gefährlich für das wissenschaftliche Denken die kritiklose Übernahme solcher Berichte ist, die nur auf den ersten Anblick als einleuchtend erscheinen.

Faßt man nun das heutige Bild der Geographie und Wasserkunde ins Auge, so mündet der Fluß Raab, der Arrabo der Römer, bei Győr in die Donau, genauer: *in den südlichsten der drei Donau-Zweige*, in die Donau von Moson. Die Raab, die Marcza und die Donau von Moson vereinigen sich 11 km östlich von Győr, bei Gönyű, mit jenem Zweig der Donau, der vom Gesichtspunkt der gegenwärtigen Schiffbarkeit aus und wegen seines Wasserreichtums als Hauptzweig des Flusses gilt. Aber es gibt auch um 32 km weiter noch östlicher, bei Brigetio (Szöny) eine andere bedeutende Mündung: hier mündet nämlich der nördliche Zweig, die kleine Donau, nachdem sie die Gewässer der Flüsse Waag und Neutra in sich aufgenommen hatte, in den mittleren Zweig des Flusses ein. Ist es nun ein bloßer Zufall, daß man gerade dort bedeutende Flußmündungen findet, wo der Text des Ptolemaios seine ‚heiklen‘ Punkte hat? Die Lösung des Problems ist einfach, denn sie hängt ja nur von den Benennungen ab. Es fragt sich nur, welcher Fluß im Altertum — und besonders in der Quelle des Ptolemaios — den Namen Arrabon hatte, und wo seine Mündung war? Denn es ist keineswegs unbedingt notwendig, daß die antike Benennung der Flüsse dieselbe sei, wie in der gegenwärtigen Gewässerkunde. Und dies gilt nicht nur für heute: ohne Landkarte war der Überblick der Gewässer nie leicht. Die Schilderung des Ptolemaios läßt sich leicht auslegen, wenn einst auch eine solche Ansicht existierte, für die nicht nur die Flüsse Arrabo und Mursella,²¹ die sich bei Arrabona vereinigen, sowie die Donau von Moson bis Gönyű als Einheit gelten, und den Namen Arrabo führen, sondern so ist es auch weiterhin bis zur Vereinigung der Donau-Zweige zwischen Komárom und Szöny (Abb. 1). Ptolemaios besaß vermutlich zwei verschiedene Informationen. Die eine entsprach dem heutigen Bild der Gewässerkunde, und sie kannte die Raabmündung bei Győr. Die andere hielt die bei Szöny zusammenfließenden Donau-Zweige für

²¹ Melich, J., A honfoglalás kori Magyarország (-Ungarn zur Zeit der Landnahme) (Budapest 1929) 412.

Raabmündung. Der antike Geograph vermochte nun die voneinander abweichenden Angaben nur so in sein Werk einzufügen, daß er die beiden Berichte über die Raabmündung einander gleichsetzte. Er hielt die im Sinne auch der heutigen Gewässerkunde als echt geltende Mündung für glaubhaft, und hier lokalisierte er nicht nur Brigetio sondern auch den Anfang der Trennungslinie der beiden Provinzen, von dem er wußte, daß er bei der Arrabomündung liegt. Möglicherweise hat Ptolemaios eben wegen des Zusammenfallens (des Zusammenrutschens) der beiden Angaben auch jenes castellum von Arrabona fortgelassen, das die früheste Errichtung des hiesigen Limes-Abschnittes war.²²

Es sind aus der Vergangenheit etliche solche Fälle bekannt, in denen die auf uns gekommenen antiken Benennungen — infolge der unzulänglichen Kenntnisse der Alten — mit den heute gültigen gewässerkundlichen Verhältnissen nicht übereinstimmen. Ein schlagendes Beispiel dafür bietet jene Strabon-Stelle, die den Marissus (Maros, Mieresch) in den Istros (Donau) münden läßt.²³ Strabons Schilderung ist die Widerspiegelung jener alten Auffassung, wonach die Theiß in die Mieresch mündet, und die Mieresch ihrerseits in die Donau. Diese Auffassung hielt die Mieresch und den unteren Abschnitt der Theiß für eine Einheit, die mit dem Namen Marissus berechnet wurde.

Ein neueres Beispiel ist das folgende: die Römer haben vom Bach *Savaria*, der über die Stadt Savaria hindurchfließt, nördlich von ihrer colonia einen Kanal ausgeführt: so bekam der Bach zwei Zweige. Den einheitlichen Namen führt zur Zeit nicht der ursprüngliche natürliche Zweig. Bis zur Abzweigung hat der Bach heute den Namen Gyöngyös, und nach der Abzweigung behält denselben Namen der künstliche Zweig.²⁴

Ebenso wichtig ist auch eine Angabe aus dem 8. Jahrhundert, die sich eben auf den fraglichen Donauabschnitt bezieht. Man liest über jenen Feldzug, den Karl d. Große i. J. 791 gegen die Awaren führte, im Werk des Einhardus: *Vita Caroli regi*.²⁵ Nach dieser Schilderung überquerte das Heer der Franken, das vom Westen her (vermutlich den alten Limesweg entlang) kam, den Fluß Raab, und dann *per ripam eius usque ad locum in quo Danubio miscetur accessit*. Ob nun die Franken bis zur Mündung bei Gönyű vorgedrungen, oder ob sie bis zum heutigen Bezirk Komárom—Szöny, also bis zum Zusammenfluß der beiden Donau-Zweige gekommen waren, wissen wir eigentlich nicht.²⁶ Wahrschein-

²² Gábler, D., in: Der römische Limes in Ungarn. (red. J. Fitz) (Székesfehérvár 1976) 23.;

Gábler, D., Arch. Ért. 106 (1979) 210.

²³ Strabon VII 3, 13 (304). Vgl. Roesler, E., Die Geten und ihre Nachbarn, SB Wien 44 (1863) 142,2.; Patsch, C., Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V., Aus 500 Jahren vorrömischer Geschichte Südosteuropas 1. Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanubien, SB Wien 214 (1932) 58. Dieselbe Auffassung der Mieresch und Theiß liest man bei Herodot IV 49. Aber Strabon gibt an einer anderen Stelle auch eine richtige wasserkundliche Beschreibung: VII 5, 2 (313).

²⁴ Tóth, E., FA 27 (1976) 89.

²⁵ Ann. q. d. Einhardi a 791, ed. Fr. Kurze.

²⁶ Im Sinne der Schilderung des Einhardus vermuten einen längeren Marsch nach dem Flußübergang auch Béla Szőke (Arch. Ért. 89 (1960) 61.) und Péter Váczy ('A város az ókor és a középkor fordulóján' = 'Die Stadt an der Wende vom Altertum zum Mittelalter'. in: 'Győr. Várostarténeti tanulmányok' = 'Győr. Stadtgeschichtliche Studien' (Győr 1971) 72. Anm. 54. Im Sinne der Auslegung dieser beiden Verfasser überquerte das fränkische Heer den Fluß viel südlicher als Győr, und es marschierte dann bis zur Mündung bei Győr. Sie meinten, daß Heer vom Bezirk Carnuntum in südöstlicher Richtung vorwärtsdrang, den Neusiedler-See umging

licher ist die letztere Möglichkeit, daß sie also bis zum Zusammenfluß der Donau-Zweige gekommen waren. Erwähnt nämlich der Chronist nach dem Flußübergang der Raab das Weitermarschieren, so meint er damit wohl nicht den Weg bis zur Mündung bei Gönyű, die kaum eine Stunde weiter entfernt von der Stelle des Flußübergangs liegt. Das gewässerkundliche Bild in der Schilderung des Einhardus scheint mit der einen vermutlichen Quelle des Ptolemaios zu übereinstimmen. Auch der Abschnitt der Donau nach der Mündung bei Győr führte wohl noch den Namen Raab, bis zum Zusammenfluß der beiden Zweige bei Komárom—Szöny.

Der Anfangspunkt der Trennungslinie der beiden pannonischen Provinzen ist also in der Schilderung des Ptolemaios nicht derselbe, den die Forscher bisher vermutet, und auf Grund dessen sie sich mit den Problemen der Verwaltungs- und Kriegsgeschichte beschäftigt haben. Da nun Ptolemaios die einzige unmittelbare Quelle ist, die gerade aus dem fraglichen Zeitalter, aus dem 2. Jahrhundert u. Z. widerspruchsfrei die Grenze schildert, muß man ihn unbedingt berücksichtigen. Es fragt sich nun: wo war genau die Grenze, welche Lager gehörten zur Pannonia Inferior, und welche zu Superior, bzw. für welche Epoche ist die Schilderung des Ptolemaios gültig. Der Anfangspunkt der Trennungslinie liegt bei der Donau zwischen Brigetio und Curta. Es ist jedoch nicht sicher, ob die beiden Namen Curta und Crumerum (Nyergesújfalu) denselben Ort bezeichnen. Die Unsicherheit kommt besonders daher, daß Ptolemaios auch die kleinere Biegung der Donau bei Curta angibt, und doch liegt die Biegung bei Dömös von Nyergesújfalu auch in der Luftlinie 27 km östlicher. Unter den Siedlungen von Pannonia Inferior die Donau entlang erwähnte Ptolemaios Curta und Solva. Der letztere Ort wird Esztergom gleichgesetzt; die Trennungslinie begann also zwischen Brigetio und Solva. Auf dem mittleren Abschnitt wurden zwei Militärlager erbaut: etwa 5 km östlicher als Brigetio Odiabo-Almásfüzitő und Crumerum-Nyergesújfalu. Nachdem nun Ptolemaios den Beginn der Grenze bei der Raab-Mündung, und auf diese Weise im Bezirk von Brigetio lokalisierte, lag dieser eher in der Nähe des heutigen Szöny, östlich davon, und weniger westlich von Solva.²⁷ Der antike Verfasser gab für ein größeres Gebiet dieselbe

und die römische Straße entlang den Bezirk Árpád erreichte, wo einst das municipium Mursella stand. Dort hätten sie die Raab überquert. Das fränkische Heer wäre in zwei Kolonnen, auf dem nördlichen und südlichen Donau-Ufer vorwärtsgedrungen. Zwischen den beiden wäre auf dem Fluß auch eine Flotte gekommen. Aber es ist kaum wahrscheinlich, daß das südliche Heer sich weit von der Donau-Linie und der Flotte entfernt hätte; der Limes-Weg hat ja die Richtung bestimmt. Die Franken bedienten sich möglicherweise des römischen Itinerars (*Klebel, E., Herzogtümer und Marken bis 900. in Entstehung des Deutschen Reiches, Wege der Forschung, Bd. 1, (Darmstadt 1956) 71.; und ders.: Mons Comagenus, MIOG 71 (1963) 237.*). Südlich von Carnuntum gab es einen Weg nur nach Scarbantia. Von dorthier gab es keine unmittelbare Straßenlinie nach Mursella, wohl aber nach Arrabona. Deswegen mußte das fränkische Heer, wenn es sich des römischen Itinerars bediente — einerlei ob es den Neusiedler See umging oder nicht — nach Arrabona gekommen sein. Auf alle Fälle bedienten sich die Franken auf dem Rückweg der Straße zwischen Arrabona-Savaria. Zweifellos überquerte also das Heer der Franken den Fluß Raab im Bezirk von Győr, dann ging es von hier im Bezirk Komárom-Szöny bis zur Mündung. Von hieraus kehrten sie dann nach Westen zurück.

²⁷ András Graf vermutete die Grenze östlich von Solva, bei Pilismarót. *W. Reidinger* (a.a. O. 18.) und *L. Barkóczi* (Brigetio, Diss. Pann. II: 22. (Budapest 1951) 11) suchten dieselbe bei Solva. Nach András Alföldi zog man die Grenze von Círpí nach Süden zu: 'Budapest az ókorban' = 'Budapest im Altertum'. (Budapest 1942) 296.

Position an, darum ist es möglich, daß das Lager von Odiabo in der Nähe von Brigetio noch in Pannonia Superior lag, als die östlichste Festung dieser Provinz.

Es gibt jedoch eine Angabe bei Ptolemaios, die beobachtet werden soll. Nach dieser lebte nämlich das Volk der *asali* in Pannonia Superior.²⁸ Das Gebiet dieses Volkes wird von den Forschern unmittelbar in der nordwestlichen Nachbarschaft der *eravisci* gesucht.²⁹ Die nördliche Grenze dieses Gebietes wäre der Donau-Abschnitt zwischen Győr und Visegrád. Auch darüber besteht gar kein Zweifel, daß der Grabstein der Tochter eines *principis* der *asali* in Esztergom befunden wurde.³⁰ Demnach soll der östliche Rand des Gebietes der *asali* zur Zeit des Ptolemaios in Pannonia Inferior gewesen sein. Dies widerspricht jedoch seiner eigenen Schilderung, wonach die *asali* in Pannonia Superior lebten. Man vergesse jedoch nicht, daß die östliche Grenze des Gebietes der *asali* und ihre etwaigen Veränderungen nicht bekannt sind; wir wissen auch nicht, ob anlässlich der Zweiteilung der Provinz die Stammesgrenze berücksichtigt wurde; ein größerer Teil des Gebietes der *asali* mag in Pannonia Superior gewesen sein. Durch die einzige Angabe des in Esztergom gefundenen Grabsteines wird also die Behauptung, daß die Trennungslinie der Provinzen östlich von Brigetio begann, nicht entkräftet. Es ist auch bekannt, daß in der zweiten Dekade des 2. Jhs *asali* in das Heer von Pannonia Inferior rekrutiert wurden.³¹ Auch diese Angabe spricht also daß das Wohngebiet dieses Stammes unter den beiden Provinzen wohl geteilt war.

Es fragt sich noch, für welche Epoche gilt denn der Bericht des Ptolemaios. Er starb i. J. 167, und an seinem letzten Werk arbeitete er bis zu seinem Tode.³² Die Epoche, für die seine Angaben gelten sollen, fällt also mindestens zwischen 106 und 167. Man kann zwar auf Grund der Truppendislokation keine sicheren Ergebnisse in der Bestimmung der Grenze erzielen, aber es ist dennoch beachtenswert, daß die Einheiten, die gegen Ende des 2. Jhs. auf dem fraglichen Gebiet, in der Gegend des Donau-Knies stationierten, auch früher in den Diplomen aus Pannonia Superior genannt werden.³³ Man konnte diese Einheiten in jene Gebiet natürlich auch versetzt haben, das der Provinz angeschlossen wurde. Die Schilderung des Ptolemaios mag sich am meisten auf die Jahrzehnte nach der Teilung

²⁸ Ptol. II 14, 2 (290,9).

²⁹ Mócsy, A., Die Bevölkerung... 54–55.; ders.: Pannonia, PWRE IX 586.

³⁰ AEpigr. 1937: 138 = RIU III 790. Man kann den Grabstein genauer nicht datieren.

³¹ Das Wohngebiet der *asali* in Pannonia Superior wird durch die Diplome erhärtet. Der Veteran des Diploms, das i. J. 146 u. Z. erlassen wurde (CIL XVI 187), war ein *asalus*; der Veteran des Diploms aus dem J. 149 (Szöny, CIL XVI 97), und Veteran des Diploms aus 150 (auch von Szöny, CIL XVI 99) waren ebenfalls *asali*, und sie dienten im Heer von Pannonia Superior. Aber ein anderer Veteran, der in Diplom von Regöly aus d. J. 148 erwähnt wird (CIL XVI 180) leistete seinen Diens im Heer von Pannonia Inferior, als Soldat der *'ala I Flavia Brittonum miliaria'*. Dieser Veteran wurde um 123 u. Z. herum in das Heer rekrutiert, also in jener Zeit, in der das Donau-Knie Bestandteil von Pannonia Inferior war; vermutlich zu dieser Zeit wurde das Gebiet der *asali* durch die Trennungslinie der beiden Provinzen entzwei gerissen. Auch manche *eravisci*, die ebenfalls in Pannonia Inferior lebten, wurden in dasselbe Heer rekrutiert, wie der *asalus* des zuletzt genannten Diploms; das ersieht man aus einem anderen Diplom von Regöly: CIL XVI 179, erlassen am 9. Oktober 148. Die beiden letzten Diplome sind also Belege für die Vermutung, daß das Gebiet der *asali* durch die Grenze der Provinzen geteilt wurde.

³² Lasserre, F., Ptolemaios, Kl. Pauly IV (München 1972) 1224.

³³ Vgl.: Lőrincz, B., Arch. Ért. 107 (1980) 84.

von Pannonia beziehen. Es ist kaum wahrscheinlich, daß man die Grenze bei der Teilung ursprünglich vom Bezirk Cirpi-Ulcisia Castra gezogen, erst später dahin verändert hätte, daß sie östlich von Brigetio ab beginne, und dann im letzten Drittel des 2. Jahrhunderts wieder auf die Linie zurückversetzt hätte, die einst bei der Teilung als Grenze ins Auge gefaßt war; dann hätte man i. J. 214 das ganze Gebiet, diesmal mit Brigetio zusammen, an Pannonia Inferior angeschlossen. Aus den Jahren unmittelbar nach der Teilung in 106 besitzen wir keine solche archäologische Angabe, die die Hinzugehörigkeit des Donau-Knies eindeutig angeben würde.

Fragt man nach dem Grund und genaueren Zeitpunkt der Grenzveränderung, so ist es nicht unmöglich, daß diese zwischen 136–144, infolge des quadisch-sarmatischen Krieges, im Laufe der Tätigkeit des Aelius Caesar oder unmittelbar danach stattfand.³⁴ Denn jene Grenzlinie, deren Beschreibung Ptolemaios aufbewahrt hat, riß die quadische Front der Provinz entzwei. Die westliche Hälfte gehörte der Provinz Pannonia Superior, und die östliche der Inferior an. Das hätte die einheitliche, zusammengestimmte Kriegsoperationen erschwert. Vielleicht war eben dies der Grund, weswegen gerade zur Zeit dieses Krieges die beiden Provinzen unter eine gemeinsame Führung gestellt wurden. Man hat dann später nach den Kriegeserfahrungen den Grenzabschnitt verändert, und die ganze quadische Front wurde von nun an Pannonia Superior angeschlossen.

Den Zeitpunkt der Grenzveränderung könnte man nur dann präzisieren, wenn geeignete Funde zum Vorschein kämen. Aber bis dahin wird man auch jene Möglichkeit nicht ausschließen können, daß Ptolemaios vielleicht einen solchen Grenzplan benutzte, der anläßlich der Zweiteilung Pannoniens um 106 herum entworfen aber nicht verwirklicht wurde. Solange jedoch die eine, oder die andere Möglichkeit nicht erwiesen ist, wird man in den ersten Dekaden des 2. Jhs in der Dislokation der Heerestruppen von Pannonia Superior und Inferior diesen Unsicherheitsfaktor beachten müssen.

³⁴ Zum quadischen Krieg: *Hüttl, A.*, Antoninus Pius. (Prag 1936) (repr. New York 1975) 271.; *Mócsy, A.*, Pannonia PWRE Suppl. IX 554–555.

PANNONIA SUPERIOR ÉS INFERIOR KÖZÖS HATÁRÁNAK PTOLEMAIOSI MEGHATÁROZÁSA

Az egységes Pannoniát Traianus császár osztotta két provinciára. A kutatók vitatják, hogy a két tartomány közös határa Cirpi (Dunabogdány) vagy Ulcisia Castra (Szentendre) körzetében indult-e ki a Dunától. Az azonban elfogadott vélemény, hogy ez a határ i. sz. 214-ben módosult, amikor a legio I. Adiutrixot állomáshelyével, Brigetioval együtt Pannonia Inferiorhoz csatolták. Lehetséges azonban, hogy már korábban is megváltoztatták a határt. Ez a tanulmány témája.

A 214-es módosítás előtti és utáni határ meghatározásához felhasznált érvek szűkösek és másodlagosak. Nem vizsgálták, hogy ezek az érvek egyáltalában alkalmasak-e a határ megállapítására. Segítene ehhez a táborokban állomásozó csapatok meghatározása, téglabélyegeik elterjedésének a vizsgálata. Felhasználásuk azonban ma még nehézségekbe ütközik. Ezt egyrészt a téglabélyegek kis száma, a megoldáshoz szükséges pontosságú keltezhetőségük hiánya, másrészt az a tény okozza, hogy a háborús helyzet miatt i. sz. 136-ban egy időre közös igazgatást vezettek be a két tartományban, és kérdés, hogy ez a katonai téglák elterjedését mennyire befolyásolta. Végül 214-ben éppen az a terület került át Superiortól Inferiorhoz, amelyiknek a hovatartozása — mint látni fogjuk — vitatható. Ezért a kérdéses limes-szakaszon előkerült téglabélyegek csak akkor használhatók fel, ha a keltezésük független a határrendezéstől. A Dunakanyar hovatartozásának a megállapításánál segítene a katonai diplomákon alapuló csapatdiszlokáció. Ennek sarkalatos pontja azonban éppen a Cirpi — Ulcisia Castra körzetében feltételezett határ. Ez a határvonal pedig megkérdőjelezhető, mert nem egyezik az egyetlen korabeli forrásnak, Ptolemaiosnak a leírásával. A szerző adatait azonban — a látészolagos tévedései miatt a kutatók félreértették, elvetették vagy nem vettek róla tudomást. A tanulmányban azt bizonyítom, hogy Ptolemaios leírása ellentmondásmentesen értelmezhető.

Ptolemaios Superior és Inferior határát fokadatokkal az Arrabo folyó torkolatánál jelzi. Amikor a szerző a tartomány Duna-parti városait sorolja fel, akkor Superior települései között utolsóként mégis Brigetiot, az első inferiori településként pedig Curtat nevezi meg, majd Solvát és Cirpit említi ugyancsak *Pannonia Inferiorban*. Ha a határ valóban a Rába torkolatánál lett volna, akkor Brigetio nem tartozhatott volna Pannonia Superiorhoz. Ez olyan nyilvánvalóan ellentétben áll Ptolemaios leírásával, hogy ekkora tévedés a szerzőtől aligha tételezhető fel. A megoldásra a fokadatok vezetnek. A Rába-torkolatot meghatározó szélességi és hosszúsági fokok megegyeznek Brigetio fokadataival, de megegyeznek a Brigetioval átellenben, a Duna túlsó partján fekvő Celamantia fokadataival is. Ez azt jelenti, hogy Ptolemaios a Rába torkolatot és Brigetio körzetét azonosnak vette. Ugyanez történt a határleírásnál is. Nemcsak Brigetio és a Rába-torkolat „csúszott össze”, hanem az általuk jelzett provinciahatár is. Tehát Ptolemaios leírásában nincs ellentmondás; a határleírás a mai Szöny körzetére, Brigetiotól

keletre érvényes. A városfelsorolás alapján a határ Brigetio és Curta között indult dél felé.

A Rába-torkolatnak és Brigetionak ez az egybeesése jól magyarázható. Ha a ma ismert vízrajzból indulunk ki, akkor a Rába Győrnél ömlik a Dunába. Pontosabban: a három Duna-ág közül a legdélbebe, a Mosoni ágba. A Rába, a Marcal és a Mosoni Duna Győrtől 11 km-rel keletre egyesül a Duna középső folyásával, a jelenlegi főággal. Azonban 32 km-rel keletebbre, Komárom—Szöny körzetében újabb jelentős torkolat van. Az északi Duna-ág, miután egyesül a Vággal és a Nyitrával, ott torkollik a középső Duna-ágba. Véletlen-e az, hogy pontosan azon a két helyen, Győrnél és Komárom—Szöny körzetében vannak jelentős folyótorkolatok, amelyek Ptolemaios leírásának két „érzékeny pontja”? A megoldás egyszerű, mert csupán csak a folyók elnevezésének a függvénye az a kérdés, hogy az ókorban mit tekintettek a Rába folyó torkolatának. Nem törvényszerű ugyan is az, hogy a folyók régi elnevezése pontosan tükrözze a mai szemmel helyes vízrajzot. Ptolemaios leírása jól értelmezhető akkor, ha egykor olyan elképzelés is létezett, amely az Arrabonál összefolyó Rábát, Marcalt és a Mosoni Dunát a gönyüi torkolattól keletre is Rábának tekintette, egészen a Komárom és Szöny közti Dunaágak összefolyásáig. Ptolemaios valószínűleg a Rába-torkolat mindkét leírásával rendelkezett. A két különböző adatot azonban csak úgy tudta munkájába illeszteni, ha a két torkolatot azonosította. Ezért a Győr melletti torkolathoz helyezte Brigetiot és Celamantiát.

A régmúltból valóban ismerünk olyan leírásokat, amelyek a pontatlan ismeret miatt a vízrajzi viszonyokat nem hitelesen visszaadó elnevezésekről tanúskodnak. Strabon a Dunába ömlő Marosról ír: ez csak abban az esetben lehetséges, ha a Maros-torkolatot követően a Tisza alsó folyását is Marosnak tartották és nevezték. Nagy Károly 791-es avarok elleni hadjáratának az útvonalleírása szintén értelmezhető úgy, hogy a komáromi összefolyás a Rába torkolata.

Pannonia Superior és Inferior közös határa tehát Brigetiotól keletre, valószínűleg Brigetio és Crumerum között indult a Dunától. Ha azt az időszakot keressük, amelyikre Ptolameios leírása érvényes lehet, akkor leginkább a kettéosztást követő évtizedek jöhetnek szóba, azaz Ptolemaios a két tartomány legkorábbi határát őrizte meg. A határmódosítást az i. sz. 134—144-es kvád—szarmata háború tapasztalatai indokolhatták. A Ptolemaios által leírt határ a tartomány kvád frontját kétfelé osztotta: nyugati fele Superiorhoz, a keleti Inferiorhoz tartozott. Ez pedig háború esetén a hadműveletek összehangolását megnehezítette. A harcok tapasztalatai alapján változtatták meg a határt. Ekkor került át Cirpi—Ulcisia Castra körzetébe és ott is maradt 214-ig. Ezzel az intézkedéssel az egész kvád front Pannonia Superiorhoz került.

A határmódosítás időpontját a megfelelő régészeti leletek előkerülése után lehet csak bizonyítani. Addig az a lehetőség sem zárható ki, hogy Ptolemaios olyan határtervezetet használt fel munkájában, amelyik Pannonia kettéosztásakor készült, de nem valósult meg. Amíg azonban az egyik vagy másik határlehetőség nem igazolódik, addig a 2. század első évtizedeiben Pannonia Inferior és Superior csapatainak a diszlokációjánál ezt a bizonytalansági tényezőt figyelembe kell venni.

RÓMAI VILLA ELSŐ ÁSATÁSI TÉRKÉPÜNKÖN

VIRÁGH Dénes

Az 1840-es években hazánk régészeti emlékeinek egyre több gyűjtője, kutatója ismerte fel, hogy nem elég a talált vagy kiásott leleteket összegyűjteni: fontos azok egymáshoz viszonyított helyzetének, a felfedezés körülményeinek, a lelőhely topográfiai helyének rögzítése is. Ez a rögzítés eleinte szöveges leírás volt, ennek lépett a helyébe fokozatosan a vázlatok készítése, számmértékkel, majd mérések alapján helyszínrajzok, térképek rajzolása, szerkesztése. Ebben az időben készült először ásatási alaptérkép egy halomsíros temető (Érd—Százhalombatta) ásatásának előkészítése során. A térképet 1847-ben készítette Varsányi János, aki Luczenbacher Jánosnak a térkép elkészülte után néhány nappal kezdett ásatásában is közreműködött.¹ Néhány évvel később, 1851-ben Varsányi megszerkesztette Óbuda első régészeti térképét, feltüntetve rajta többek között az aquincumi helytartói palotának akkor felfedezett maradványait.²

Legkorábbi ásatási térképük ezeknél néhány évvel korábban készült. Eredeti példányának hollétéről, sajnos, nem tudunk. Elkészültéről József főhercegnek 1871-ben Rómer Flórichhoz írt leveléből értesülünk: „...a visszamellékelt terv ... a göböljárás—pogányvári római katonai telepítvény térképe, melyet édes atyám a 40-es években készíttetett és melynek eredeti példánya a nagy gyűjteménnyel együtt a nemzeti múzeumba szállíttatott...³ Nováki Gyula úgy vélte, nyilván a levélben szereplő „pogányvári” jelző miatt, hogy az Alcsút (ma: Alcsútdoboz) határában levő, irodalmunkban Göböljárás — Pogányvárnak nevezett földvárról van szó, és a főherceg levelét az első híradásnak tartotta egy magyarországi őskori földvár tudatos kutatásáról és felméréséről.⁴ A földvárnak Nováki által közölt, az ő felmérésén alapuló vázlatát az 1878-ban Rómer értekezésében látható Göböljárás című földvár-alaprajzzal és metszettel⁵ összehasonlítva megállapítható, hogy a két alaprajz ugyanazt a lelőhelyet ábrázolja. A két rajz közötti eltérések nyilván a két mérés, illetve vázlatkészítés módszerei és körülmé-

¹ Virágh D., Geod. és Kart. 32 (1980) 41.

² Uo. 42—45.

³ József fbg., Arch. Ért. 5 (1871) 43. Az e tárgyban előzőleg írt leveleit ld. Arch. Ért. 4 (1870) 319.

⁴ Nováki Gy., Arch. Ért. 79 (1952) 5—6; Ua., A magyarországi földvárkutatás története. RF Ser. II:12. (1963) 3.

⁵ Rómer F., Resultats Généraux ..., Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Second volume. (Budapest 1878) 90. Fig. 23.



1. ábra Alcsút—Göböljárás. József nádor ásátásának térképe (1842—1845 között). MNM Adattár IV/31/1977.

Fig. 1. Alcsút—Göböljárás. The map of palatine Josef's excavation (between 1842—1845). HNM Dep. of Doc. IV/31/1977.

nyei közötti különbségekkel magyarázhatók. Átvéve Nováki véleményét, feltételeztem, hogy a Rómer munkájában közölt helyszínrajz József nádor ásátási térképén alapul⁶. Az eredeti térképet nem találtam, a Rómer hagyatékban levő Göböljárási Pogányvár c. helyszínrajz nem az alcsúti, hanem a gömöri Óbáston levő hasonló nevű földvárat ábrázolja, és talán Nyáry Jenőtől származik.⁷

1979-ben vizsgálta meg Torma István a Nemzeti Múzeum adattárában őrzött 250×413 mm méretű „P. csabai római telep alaprajza. Kiásatta József nádor.”⁸ c. térképét. Megállapította, hogy villatelepülés maradványait ábrázolja, megállapította azonban azt is, hogy a „P. csabai” megjelölés téves: a térképen olvasható helynevek és az úthálózat megírásai alapján felismerte, hogy a térkép azonos a József főherceg levelében említett „visszamellékelt tervvel”, tehát a nádor alcsúti ásátását ábrázolja.⁹ Nováki tehát tévedett és vele együtt én is: a nádor nem a földvárat ásatta.

A térkép tájolása nagyjából északkeletinek mondható. Méretarány, lépték nincs rajta. A feliratok alapján azonosítható a vérti csatorna (ma: Szent László-víz)

⁶ Virágh D., i. m. 40.

⁷ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1110(5)24.

⁸ MNM Adattár IV/31/1977.

⁹ Hálásan köszönöm Torma István baráti szívességét, amellyel megállapításait volt szíves közlésre átengedni.

a rajta átvezető Cifra hiddal, a Göböljárásról Vértre, valamint az Alcsútról Budára vezető út. A lelőhelytől délre Pogányvár, északkeletre Alcsúthi hegy felírás olvasható. (A helynevek — az idézett levél tanúsága szerint — József főhercegtől származnak:”... Tájékoztató végett ráírtam a megnevezéseket...”) Az úthálózat alapján sikerült a lelőhelyet a mai topográfiai térképen egyértelműen azonosítani. A térkép méretarányai kb. 1:2000. A bal alsó sarokban olvasható felirat szerint „I. Sebestyén a Nádor titkárájától Geringer fragmentumai közül Varsányi másolta.” Mivel a térkép eredeti példánya a Nemzeti Múzeumban volt, térképünk nyilván egy korábbi másolatnak a másolata, amelyről szintén nem tudjuk, ki készítette, sem pedig azt, hogy hogyan került és mikor Geringer helytartó iratai közé. Azt viszont, ismerve Varsányi gondosságát, tudhatjuk, hogy ez a másolat híven követi azt, amelyről készült. Varsányi a másoláshoz 61 mm-es négyzethálózatot használt. Az utakat barnára, a feltárt épületeket kármínpirosra festette. Hat nagyobb épület, több kisebb ház és épületekre utaló falmaradvány ismerhető fel.

Az eredeti térkép készítőjének kilétére nincsenek adataink, az azonban látszik, hogy földméréshez értő ember munkája. Talán mérnök volt, esetleg a Georgikonban végzett és a birtokon alkalmazott gazdatiszt. Magyarországon a nádor alcsúti és kisjenői birtokai az elsők közé tartoztak, amelyekről üzemi térkép készült, és tudjuk azt is, hogy a Georgikonban a képzés tantárgyai közé tartozott a földmérés (*Practica Geometria*) is¹⁰. Az ásatásnak és vele a térkép keletkezésének pontos idejét sem ismerjük, de tudjuk, hogy néhány évvel előzte meg a nádor halálát (1847. január)¹¹ és tudjuk azt is, hogy az ásatást személyesen vezető nádornak ebben a munkában, valamint a leletek csomagolásában és restaurálásában segítségére volt 1833-ban született fia, a térképmásolatot meghatározó főherceg.¹² Első ásatási térképünket ezek alapján az 1842 és 1845 közötti időre keltezhetjük.

Bár nem katonai jellegű településsel, hanem villával van dolgunk, a „katonai telepítvény”-ről író főherceg mégsem tévedett nagyot. Amint a levélben említi, az ásatás leletei között volt olyan feliratos kő, amelyen „legio” és „cohors” vésés van. Alcsútról ismert egy feliratos kő, amely szerint a *Milites Histricorum* két katonája, apa és fia, házat építtetett.¹³ Gábler Dénes szerint „Pannoniában... a katonaság... erőteljesen kivette részét a városi építkezésekben, nemcsak csapategységek, praefectusok, hanem egyszerű katonák is...”¹⁴ Ha nem katonai jellegű építményeket ásatott is a nádor, élhettek és építkezhetek ott kiszolgált katonák.

A régészet iránti érdeklődést apjától öröklő főherceg, Rómer egykori tanítványa, 1870–71-ben maga is ásatott alcsúti birtokán. A feltárást Rómer tanácsait, „utasításait” követve végezte és a feltárt sírokról gondos temető-

¹⁰ *Febreuteil-Gruppenberg L.*, *TérkKözl* 4 (1937) 230.

¹¹ *Kubinyi A.*, József császári királyi főherceg Magyarország nádora, mint fűvész és archaeolog, s Alcsúth fűvészi tekintetben. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1847. augusztus 11–17. Sopronban megtartott nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. (Pest 1863) 24–28.

¹² *József fhg.*, i. m. (1871)

¹³ *CIL* III 3370.

¹⁴ *Gábler D.*, *Arch. Ért.* 93 (1966) 26. Az utóbbi két adatra Gábler Dénes hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton köszönöm.

térképet rajzolt, „fekvésük szerint” berajzolv a csontvázakat és a mellettük talált tárgyakat.¹⁵

A lelőhely közelében levő Pogányvár felmérése tehát nem az 1840-es években történt. Erre vonatkozóan Rómer 1871-ben írt beszámolója világosít fel: „(Az idei katonai mérnöki gyakorlatok) alkalmával Hennig hadfi őrmesternek Alcsúth vidéke jutott osztályrészéül. A főhercegi kertben dolgozván, megkérte a m. tud. Akadémia archaeológiai bizottságának titkára: nem lenne-e hajlandó a göböljárási határban fekvő Pogányvár alaprajzát és átmetszetét nevezett bizottmány számára lemásolni?...¹⁶ Hennig hadapród teljesítette a főherceg (egyben a honvédség főparancsnoka) vendégének és egykori tanárának, Rómer Flórisnak kérését. Szívességet az archaeológiai bizottmány jegyzőkönyvi köszönettel nyugtázta. Az 1878-ban publikált helyszínrajz és metszet tehát Hennig műve.

¹⁵ József fbg., Arch. Ért. 5 (1871) 289—293.; Ua., Arch. Ért 4 (1870) 254, 319.

¹⁶ Rómer F., Arch. Ért. 5 (1871) 250—251.

ROMAN VILLA ON OUR FIRST EXCAVATION - MAP

In the first half of the 1840's, archduke Josef, palatine of Hungary, excavated a Roman settlement located within his domain at Alcsút—Göböljárás, between the villages of Alcsút and Etyek. He had a survey plan and excavation map made. It is not known who drew them. The whereabouts of the original map is unknown, but it was the first excavation-map in Hungary that we know of. There is a copy of this map in the documentation department of the Hungarian National Museum. According to the system of roads on the copied map, I. Torma has observed that the title relating to P. Csaba (Piliscsaba) is wrong and the map represents the excavated site at Alcsút—Göböljárás.

DAS DIADEM VON CSORNA

Ilona KOVRIG

Das im Jahre 1887 gefundene Golddiadem,¹ das zuerst 1889² mit anderen — gleichfalls in der Gemarkung von Csorna zum Vorschein gekommenen — Funden³ publiziert wurde, ist in der Fachliteratur der Völkerwanderungszeit wohl bekannt.

Südwestlich von Csorna (Kom. Győr-Sopron) wurde das Diadem bei der Ziegelei der Propstei in einer Lehmschicht, in einem 180 cm tiefen, N-S gerichteten Grab auf dem Schädel eines unversehrten Skeletts gefunden. Hinter dem Schädel stand „ein gräulichschwarzes Tongefäß mit schmalem Bodendurchmesser und noch schmalerer Mündung“, das den Krampenschlägen der Aufhänger zum Opfer fiel. Daß man außer diesen auch noch andere Funde aus dem Grabe geborgen hätte, darüber wird nichts erwähnt. Erst in einem späteren Bericht taucht diese Behauptung auf.⁴

Über den Kopfschmuck erhalten wir schon im ersten Bericht, in dem — möglicherweise aus der Feder von Hampel stammenden — Redaktionsanhang eine ziemlich genaue Beschreibung.

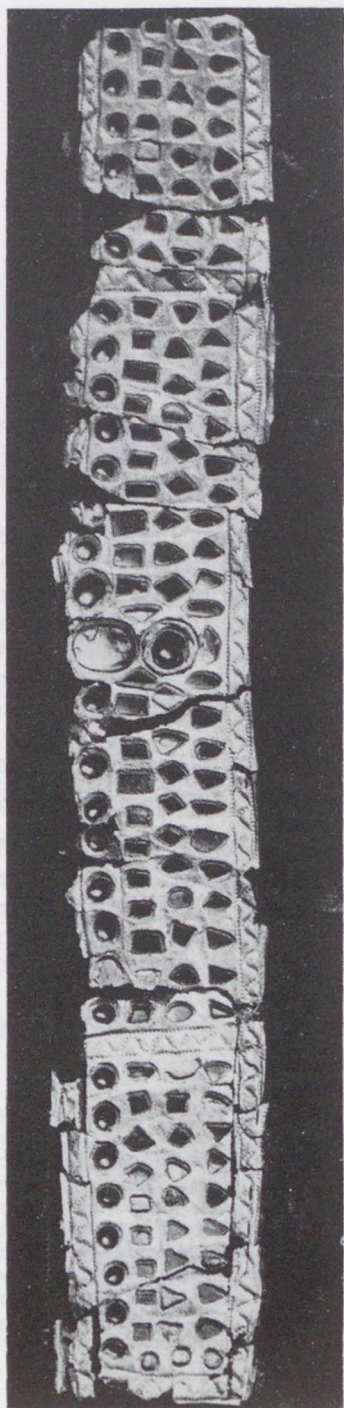
Das stark fragmentarische, am oberen Rand und am einen Ende mangelhafte Diadem war bei seiner Einlieferung in die Archäologische Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums auf Samt geklebt (*Abb. 1:1*). Durch dieses Verfahren war das Stück weiteren Beschädigungen ausgesetzt. In diesem montierten Zustand entstand vom Fundstück die Fotoaufnahme, die schon in dem

¹ In das Ungarische Nationalmuseum im Jahre 1950 gelangt. Archäologische Abteilung: Inv.-Nr.: 55. 36. I.

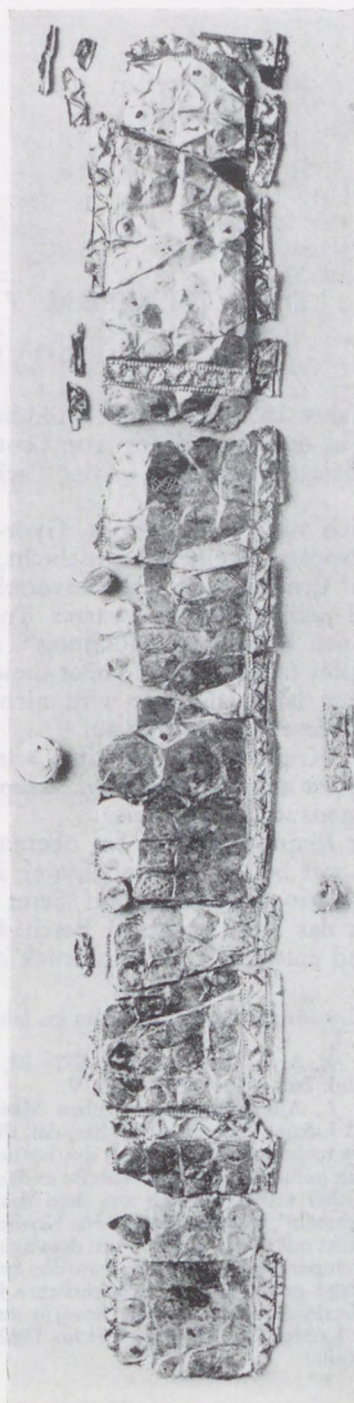
² Lakner, A., Arch. Ért. 10 (1889) 283—84, 270—71, Abb. 4.

³ Ders., ebd. 263—70, Abb. I—III, V.

⁴ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn (1905) Bd. II. 12—14; trotz dessen, daß Lakner klar mitgeteilt hat, daß die im Frühjahr 1888 zum Vorschein gekommenen 20 Gräber nicht auf dem Fundort des Diadems enthaltenden Grabes, sondern südöstlich von der Gemeinde gefunden wurden, schreibt er dennoch, daß Fibel, Spiegel, Schnallen, Kamm, Ring usw. wurden wahrscheinlich aus dem das Diadem enthaltenden Grab und dessen Umgebung gesammelt“, was irreführend ist. Neulich kam in Csorna 1957 im Csatári-Gehöft ein Grab ans Tageslicht mit einem Krug neben dem Schädel; 1958 wurde beim Höhepunkt 117,7 ein Grab mit Bernsteinperle gefunden; 1951 wurden bei der Ziegelei aus Gräbern Krüge, Schlüssel, Kamm usw. zutage gefördert. Unveröffentlichte Funde, ein Teil der Gefäße kommt im Katalog der Severin-Ausstellung vor: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich (Linz 1982) 479; die Daten der neueren Funde hat mir P. Tomka mitgeteilt.



1



2

Abb. 1.

1: Das Diadem von Csorna auf Samt geklebt

2: Die Rückseite des Diadems

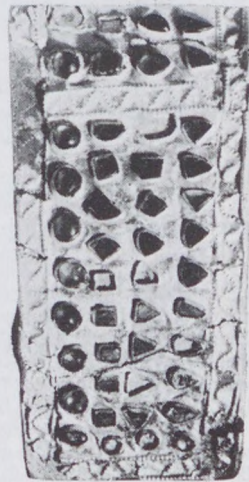
1. ábra

1: A csornai diadém bársonyra ragasztva

2: A diadém hátlapja



1



2



3

- Abb. 2. 1: Das Diadem in restauriertem Zustand; 2: Das rechteckige, unversehrte Seitenfeld des Diadems; 3: Das mangelhafte linke Seitenfeld des Diadems
 2. ábra 1: A diadém helyreállított állapotban; 2: A diadém jobb oldali ép oldalmecské; 3: A diadém hiányos bal oldalmecské

grundlegenden Werk von A. Alföldi⁵ vorkommt. Zuletzt ist es auch in diesem Zustand in der 1979 erschienenen Studie von I. Bóna zu sehen.⁶

Einzelne Granateinlagen verrieten, daß sie nicht an ihrer ursprünglichen Stelle sind. Auf meine Aufforderung nahm G. Báthy, der damalige Hauptrestaurator des Ungarischen Nationalmuseums das Diadem in die Arbeit, um die richtige Ordnung der Steine zu bestimmen und den Schmuck möglichst dem Originalzustand entsprechend wiederherzustellen.

Mit der Ausschlichtung der eingefalteten Bruchränder und der sorgfältigen Untersuchung der Bruchlinien konnte auf Grund der Beobachtung der Zusammenfügungen die ursprüngliche Zierordnung des Diadems wiederhergestellt werden (*Abb. 2:1–3, Abb. 5*). Wie es auf den alten Zeichnungen und Fotos sichtbar ist, war unter dem in der Mitte stehenden, weißfleckig-braunen, ovalen Karneol in der großen, runden Fassung ein „en cabochon“ geschliffener Granat, den — wie man vermutet — in der leer gebliebenen schmalen Zone eine Emailleinslage umrahmt.⁷ Die ursprüngliche Stelle dieses Granats konnte in der obersten Reihe, unmittelbar rechts neben dem großen Karneol gefunden werden; der bisher dort eingesetzte Granat saß hingegen ursprünglich links von dem großen Karneol an dritter Stelle. Die ursprüngliche Stelle des früher hier eingeklebten, ebenfalls runden Granats konnte als zweiter Stein des linken Seitenfeldes bestimmt werden. (*Abb. 2:3*) Anlässlich der Restauration wurde das Goldblech des Diadems auf ein dickes, vergoldetes Silberband montiert, um es von weiteren Beschädigungen besser schützen zu können. Auf dem oberen Rand, am fehlenden Teil der Umrahmung des Goldbandes wurde das gepreßte Muster ergänzungshalber auf dem Silberblech eingepunzt weitergeführt.⁸ Nach der Entfernung der Samtunterlage konnte an der Rückseite ein interessantes technisches Verfahren beobachtet werden. Unter den sieben grünen Glaseinlagen der Verzierung (an fünf Stellen in der zweiten, an zwei Stellen in der vierten Reihe) ist innerhalb der Einfassung ein schräges Gittermuster in die Oberfläche der Goldplatte des Diadems eingeritzt (*Abb. 1:2; in starker Vergrößerung Abb. 3*). Mit dieser Methode wurden die aus Einzelfassung- und Cloisonné-Arbeiten der Völkerwanderungszeit gut gekannten gewaffelten Goldfolienunterlagen nachgeahmt. Unter den Karneol-, Granat-, Bernstein- und farblosen Glaseinlagen konnten weder gegitterte, noch glatte Unterlagen beobachtet werden.

Das Diadem stand ursprünglich auf dem Kopf nicht völlig senkrecht, sondern fiel etwas nach außen, was — wie dies auf Grund eines Bildes beurteilt werden kann — auch auf dem Diadem von Tiligul II-Antonovka⁹ sowie an Diademen anderer Perioden zu beobachten ist.

⁵ Alföldi, A., *Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk*. — Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sönderung. AH 9 (Budapest 1932) 59, Taf. 18.

⁶ Bóna, I., Die archäologischen Denkmäler der Hunnen und der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung. In: Nibelungenlied, Ausstellungskatalog des Vorarlberger Museums Nr. 86 (Bregenz 1979) 340, Bild 16, im weiteren: Nibelungenlied...

⁷ Lakner, A., a.a. O. 270; Hampel, J., a.a. O. Bd. II, 13.

⁸ G. Báthy, dem Leiter der Restauratorabteilung des Ungarischen Nationalmuseums spreche ich für seine Arbeit auch auf diesem Wege meinen Dank aus. Das Farbbild des restaurierten Diadems: Bóna, I., Die Hunnen in Noricum und Pannonien. In: Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. (Linz 1982) 185.; im weiteren: Severin...

⁹ Tibanova, M. A.—Černjakov, I. T., Novaja nahodak pogrebenija s diademoj v Severo-Zapadnom Pričernomor'e. SA 1970, Nr. 3. Abb. 2.

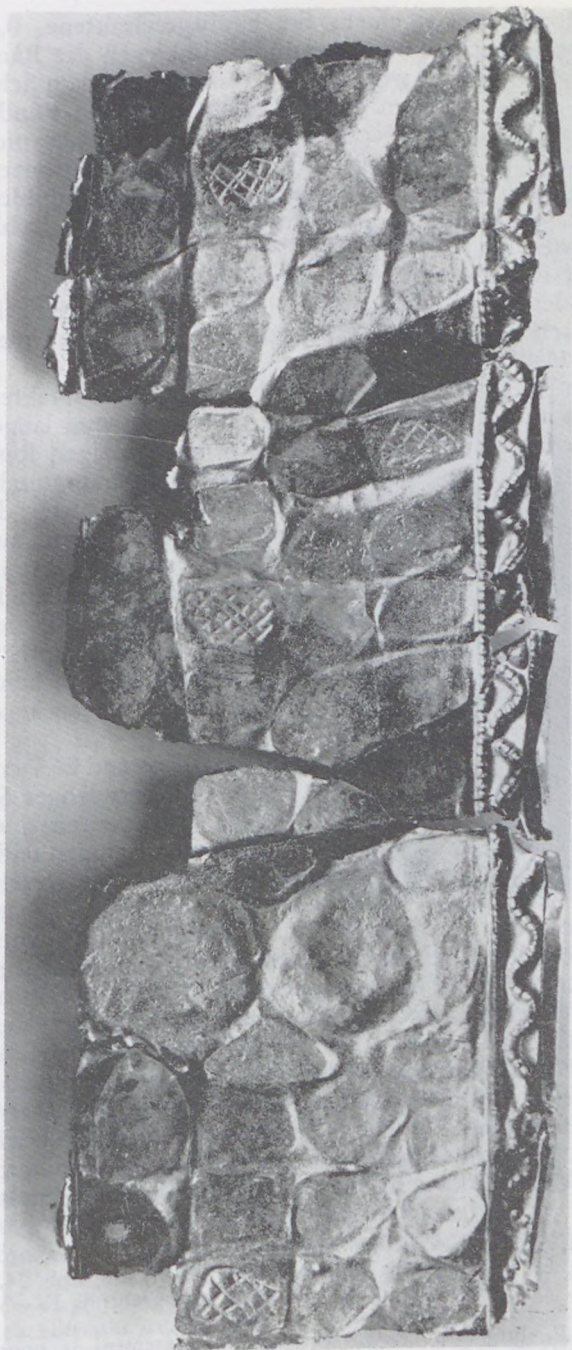


Abb. 3. Detail von der Rückseite des Diadems (stark vergrößert). Photo G. Báthy
 3. ábra Részlet a diadém hátlapjából (erős nagyítás). Báthy G. felvétele

Das rechteckförmige, aus einem Stück ausgeschnittene, 0,4 mm dicke Goldblech war ursprünglich ohne Niete durch Einbiegen des Randes auf einer Bronzeblechunterlage befestigt, worauf auf Grund der auf dem Schädel bemerkbaren Oxidspuren schon bei dem ersten Bericht über den Fund hingewiesen wurde, jedoch wird über die Fragmente des Bronzebleches nichts erwähnt. Wahrscheinlich haben die Finder das Goldband von der Bronzeunterlage abgesprengt, was auch dazu geführt haben dürfte, daß dünne Goldblech in Stücken zerfiel und nachher wurde das ebenfalls fragmentarische Bronzeblech als wertloses Ding weggeworfen.

Beim unteren Rand des Diadems und bei dem Ende des unversehrten Seitenfeldes ist an der Kante der gepreßten Randverzierung der schmale, unverzierte Randteil zu sehen, der auf die Rückseite der bronzenen Unterlage zurückgebogen wurde (*Abb. 1:1—2, Abb. 3*).

In der unteren Ecke der gepreßten Randverzierung des intakten Seitenfeldes (*Abb. 2:2*) gelang es unter dem Goldblech ein etwa 8 mm langes und 4 mm breites Fragment der bronzenen Unterlagplatte mit winzigen Resten des Perlenleistenrahmens zu finden. Die zur Herstellung der Umrahmung und Trennverzierung dienende Bronzeleiste mit wellenlinienförmigem Muster dürfte auf die bronzene Unterlagplatte angelötet oder angenietet gewesen sein, auf diese wurde dann das Goldblech angepreßt. Wahrscheinlich stehen wir einer ähnlichen Technik gegenüber, die ich an der Perlenleiste nachahmenden Rahmung der Goldfibel im Fund von Regöly¹⁰ aus dem 5. Jh. beobachten konnte (*Abb. 4*). Vermutlich denken im Zusammenhang mit einem Teil der gepreßten Verzierung zeigenden und mit Schmucksteinen ausgelegten hunnenzeitlichen Goldblechen gleichfalls an ein ähnliches Verfahren Matzulewitsch,¹¹ Vysockaja und Čerepanova¹² sowie Zaseckaja.¹³

Die Länge des Diadems ist im gegenwärtigen Zustand 26,7 cm. Beim Ende des linken Seitenfeldes (*Abb. 2:3*) fehlt ein 2,1—2,2 cm langes Stück. Die ursprüngliche Länge dürfte zwischen 28,8—28,9 cm gewesen sein. Die Breite war wahrscheinlich — auch mit dem aus dem oberen Rahmen fehlenden 0,5 cm langen Streifen gerechnet — bei der Mitte 4,2 cm. Das unversehrt gebliebene rechte Seitenfeld (*Abb. 2:2*) ist bei dem Ende 3,6 cm breit.

Die Konsequenz des Verzierungssystems ermöglicht uns trotz des mangelhaften linken Seitenfeldes und der 12 leeren Fassungen auf den ursprünglichen Zustand genau rückschließen zu können (*Abb. 5*). Die Oberfläche wird von einer gepreßten Verzierung umrahmt, die aus einer zwischen zwei Perlenreihen laufenden Wellenlinie besteht und die die Oberfläche zugleich in drei Felder gliedert. Innerhalb des Rahmens waren in den drei Zierfeldern ursprünglich 158 Schmucksteine in vier horizontalen Reihen eingesetzt: 1 Karneol, 119 oder 120 Granat-, 24 Bernstein-, 7 oder 8 grüne und 6 farblose (hell-lilafarbene?) Glasfluß einlagen. Die Einzelfassungen der Schmucksteine wurden aus 0,7—0,9 mm schmalen Goldblechstreifen gefertigt, deren Enden sich zuweilen auf-

¹⁰ Mészáros, Gy., Arch. Ért. 97 (1970) Abb. 4:1—2.

¹¹ Matzulewitsch, L., Byzantinische Antike. (Leipzig 1929) 126, Abb. 34.

¹² Vysockaja, T. N.—Čerepanova, E. N., Nahodki iz pogrebenija IV—V vv. v Krymu. SA 1966, Nr. 3. 195f.

¹³ Zaseckaja, I. P., Polyhromnye izdelija gunnskogo vremeni iz pogrebenij Nižnego Povolž'ja. ASGE 10 (1968) 41ff.; im weiteren: Polyhromnye...

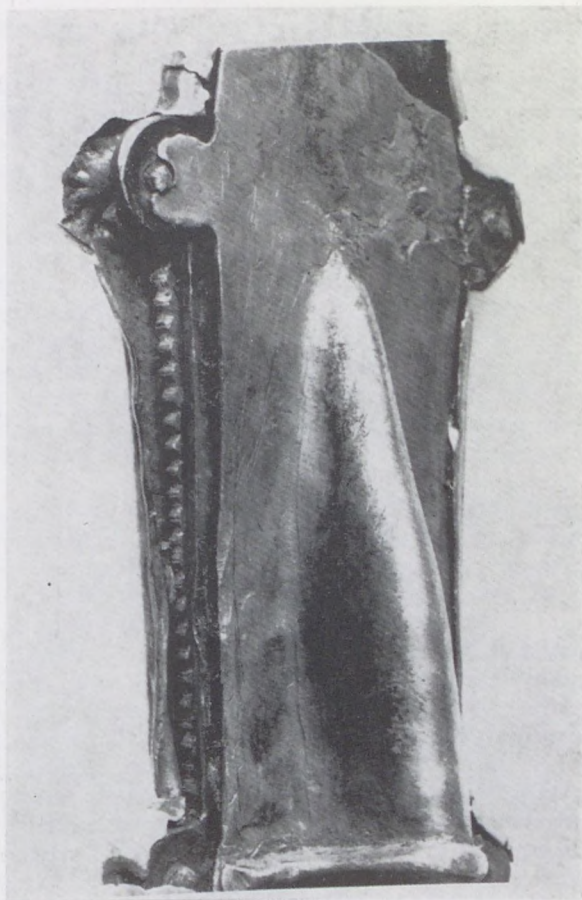


Abb. 4. Detail von der Rückseite der Fibel von Regöly

4. ábra Részlet a regölyi fibula hátlapjából

einander biegen. Vermutlich in solchen Fällen, wo der schmale Streifen länger geriet, als es zum Umfassen des Steines nötig war.¹⁴ Sie wurden einzeln angelötet. Ihr oberer Rand wurde stark an die Steine gedrückt. Unter den Steinen war keine Kittmasse, Spuren eines Klebstoffes konnten nicht beobachtet werden.

Die Betonung der Mitte der Stirnpartie, die bei dem Großteil der Diademe mit der Anordnung der Steine oder durch Aufsätze erfolgte, kann auch am Diadem von Csorna beobachtet werden. Der große ovale Karneol ist aus der erhalten gebliebenen Fassung geschlossen gleichfalls ein großer, runder Schmuckstein und unter ihm vertritt der horizontal gelegte, ovale Granat die Mittelachse, der sich von zwei Seiten her je ein dreieckförmiger und je ein ovaler Granat anschließt.

Die Schmucksteineinlagen vertreten — wie bereits erwähnt — fünf Steinsorten:

¹⁴ In der Fachliteratur werden diese oft „unregelmäßige Zellen“ genannt, obwohl die Steine nicht genau irgendeine geometrische Form zeigen, jedoch fügen sich die Fassungen stets regelmäßig der Form der Steine an.



|||| 1 ■ 2 ▨ 3 ■ 4 × 5

Abb. 5.

Die Schmucksteinlagen des Diadems von Csorna. 1: Karneol; 2: grüner Glasfluß; 3: farbloses Glas; 4: Bernstein; 5: leere Zelle; in den übrigen Einfassungen Granat

5. ábra

A csornai diadém ékköbétét-fajtái. 1: karneol; 2: zöld üveg; 3: színtelen üveg; 4: borostyán; 5: üres rekesz; a többi foglalathoz gránát

- a) *Karneol*, fleischfarben, weißfleckig, oval (L:1,3 cm, Br: 0,8 cm), in der Mitte der obersten Reihe.
- b) *Granate*. In der obersten Reihe waren rechts und links vom Karneol je 16 runde, „en cabochon“ geschliffene, dunkelrote Granate (im heutigen Zustand fehlen 3 St.). In der zweiten Reihe wurden 26 oder 27, im Mittelfeld größtenteils rechteckförmige in den Seitenfeldern dreieckförmige, rhomboide und halbovale, plangeschliffene Granate eingelegt (im heutigen Zustand fehlen 3 St.). Im linken Seitenfeld war von der Trennverzierung gerechnet an der leeren vierten Fassung entweder Granat oder grünes Glasfluß. Die dritte Reihe war für 29 in Rhombus-, Rhomboid-, Dreieck- und Halbovalform geschnittene, plangeschliffene Granate vorgesehen (im heutigen Zustand fehlen 3 St.). In der vierten, untersten Reihe befinden sich 31 dreieckförmige, ovale und spitzovale, plangeschliffene Granate. Diese Reihe ist vollständig enthielt auch ursprünglich keine mehreren Stücke. Die plangeschliffenen Steine sind nicht völlig flach, sondern ganz schwach sphärisch, um den Glanz zu heben, ihre Ränder sind fazettiert, um in der Fassung fester zu sitzen.¹⁵
- c) *Bernsteine*. Sie wurden nur in den Seitenfeldern angewendet. Ihre Zahl betrug ursprünglich 24; in der zweiten Reihe waren je 4 viereckige, in der dritten Reihe je 4 dreieckige, in der vierten Reihe je 4 spitzovale Stücke. Aus dem rechten Seitenfeld (*Abb. 2: 2*) fehlen zwei, aus dem Seitenfeld mit abgebrochenem Ende (*Abb. 2: 3*) je drei Steine. Sie sind plangeschliffen.
- d) *Grüner Glasfluß*. 7 opake Einlagen: in der zweiten Reihe des Mittelfeldes befanden sich 4 rechteckförmige, von der großen ovale bzw. runden Fassung der Mitte rechts und links in der vierten und neunten Fassung; in der vierten Reihe von der Mitte rechts und links als sechstes Stück je ein Stein in rhomboider Form. In der zweiten Reihe des rechten Seitenfeldes (*Abb. 2: 2*) ist als drittes Stück vom Trennband eine rhomboidförmige Einlage. Es ist fraglich, ob in der zweiten Reihe des linken Seitenfeldes (*Abb. 2: 3*) in der rhomboidförmigen leeren Fassung ein grünes Glas oder ein Granat war, obwohl es für das letzte spricht, daß im Grundblech innerhalb der Zellenwand sich — wie dies im Falle der grünen Glaseinlagen beobachtet werden kann —, kein schräges Gittermuster befindet. Die plangeschliffenen grünen Glaseinlagen sind an ihren Rändern etwas abgerundet.
- e) *Farbloses Glas*. Bei dem Rand beider Seitenfelder wurde als Abschluß der Verzierung der zweiten, dritten und vierten Reihe je eine runde, mugelige, farblose (hell-lilafarbene?), transluzide Glaseinlage angewendet, wie dies das in der untersten Reihe des rechten Seitenfeldes erhalten gebliebene, intakte Exemplar bezeugt (*Abb. 2: 2*).
- f) In der Mitte des mittleren Feldes, in der leeren runden Zelle war aller Wahrscheinlichkeit nach ebenfalls ein Halbedelstein. Zu einer Emailleinlage wäre

¹⁵ Im Zusammenhang mit dem Diademfragment des Fundes von Höckricht/Jędrzychowice betont Götze, der aus den zerschrittenen Goldblechen das Diadem erkannt und rekonstruiert hat, daß die Steine weder auf diesem, noch auf dem Diadem von Kerč völlig flach, sondern ganz schwach sphärisch sind. Götze, A., Ein goldenes Diadem der Völkerwanderungszeit. Bezenberger-Festschrift (1921) 52ff.

eine etwas dickere Zellenwand zweckmäßiger gewesen und es sind auch keine Spuren der Anlötlung von weiteren Zellenwänden zu sehen, die zur Emailverzierung nötig gewesen wären.

Betreffs der Frage, wie das Diadem beim Tragen befestigt wurde, sind wir nur an Vermutungen angewiesen. Der Goldüberzug war auf das bronzene Unterlagsblech — sowohl in den länglichen als auch in den kurzen Rändern — gänzlich darübergerbogen. Auf dem Goldblech waren weder eine Nietspur, noch eine zum Annähen dienendes Loch zu sehen. Dasselbe kann auch an den Blechen des zerstückelten Golddiadems des Fundes von Höckricht-Jendrychowice beobachtet werden. Die wenigen Daten, die z. B. bei den Diademen von Šipovo,¹⁶ Berezovka,¹⁷ Verhne Pogromnoe¹⁸ Tiligul II-Antonovka¹⁹ und der ehemaligen Gans Sammlung²⁰ die Folgerung der Befestigungsweise zugelassen haben, können im Falle unseres Diadems nicht gebraucht werden. Hier möchte ich zwei Voraussetzungen mit der Bemerkung vorausschicken, daß andere Lösungen mit ebensolcher Wahrscheinlichkeit in Betracht kommen können. 1. An der Rückplatte des bronzenen Unterlagsbleches waren zum Annähen kleine Drahtösen angelötet. 2. Das zur Herstellung des Musters der gepreßten Perlenreihe des Goldbleches dienende bronzene Rand- und Trennband wurde an die Vorderplatte des bronzenen Unterlagsbleches mit kleinen Nieten befestigt, die das Blech durchbrochen aus der Rückplatte hervorgestanden sind. Wurde des Diadem nachher an Textilien oder an weiches Leder montiert, so haben, die Niete auch diese durchstoßen und das Diadem mit Nachhämmern der Spitzen befestigt.

Diese letztere Vermutung können auch die kleinen Wülste untermauern, die in einigen Fällen in den Buchten der Wellenlinie zu beobachten sind. Diese können die Spuren der kleinen Nietköpfe sein, die das Goldblech an diesen Stellen etwas herausgebauscht haben. Maenchen-Helfen setzt auf Grund der auf dem Schädel sichtbaren, starken Kupferoxidspuren voraus, daß das Diadem von Csorna ohne Leder- oder andere Unterlage getragen wurde.²¹ Dies ist auch nicht unbedingt notwendig, weil der Kupferrost die Textilien schnell durchtränkt und eine ebensolche Spur auf dem Schädel zurückläßt, als wenn das Kupfer- oder Bronzeblech den Schädel unmittelbar berührt hätte.

Wurden die Diademe auf eine Stoffhaube montiert,²² so benötigte man unter dem Bronzeblech kein Filz- oder Lederband, jedoch trug man sie zu einem Schleier ohne Haube oder unmittelbar an der Stirn, in den Haaren, so dürfte es auch zweckmäßig gewesen sein, das Diadem an Textilien, an ein Filz- oder Lederband zu befestigen, um es durch diese fest auf dem Kopf tragen zu können.

*

¹⁶ Minaeva, T. M., Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei Station Šipovo. ESA 4 (1929) 195ff. Abb. 2.

¹⁷ Dieselbe, ebd. 206f.

¹⁸ Zaseckaja, I. P., a.a. 0.41.

¹⁹ Tihanova, M. A.—Černjakov, I. P. a.a. O. 118.

²⁰ Götze, A., Amtliche Berichte aus den preuß. Kunstsammlungen 35 (1913) 126.

²¹ Maenchen-Helfen, O. J., Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension. (1978) 20; befaßt sich mit den Diademen von Csorna, Kerč, Šipovo, Berezovka, Tiligul, Kara-Agač.

²² Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (1956) 64.

Das Diadem von Csorna gehört in die Gruppe des — in der Fachliteratur oft vorkommenden — auf Bronzeunterlage montierten, größtenteils aus Goldblech gefertigten und mit Schmucksteinen verzierten Kopfschmuckes, der durch das Vordringen der Hunnen nach dem Westen in das Donaubecken, ja in zweiter Verwendung sogar ganz bis SW-Polen gelangt ist. J. Werner befaßte sich eingehend mit diesen Diademen 1956 auf Grund der von ihm damals bekannten 9 Exemplare.²³ In der 1968 erschienenen und die Diademe der Form nach gruppierenden Studie von Zaseckaja kommen 20 bzw. mit dem Stirnband von Leninsk insgesamt 21 Diademe vor.²⁴ Das einen Goldblech des Fundes von Ščuče'e (am Borovoe-See in Kasachstan) erwähnt sie erst später als Diademfragment mit einem Fragezeichen,²⁵ noch später schon ohne dies.²⁶ Im Zusammenhang mit der Publikation des Diadems von Tiligul II-Antonovka gaben Tihanova und Černjakov eine präzise, ausgezeichnet brauchbare Zusammenstellung über die Diademfunde von Kasachstan bis Polen mit Angabe aller wichtiger und erreichbarer Daten. Ihre Tabellen und ihre Karte enthalten die Angaben von 23 Diademfunden: Nr. 1. Kanattas, Nr. 2. Koktal' (bei der Siedlung Čulak-Tau), Nr. 3. Kara Agač, Nr. 4. Am Batyr-See, Nr. 5. Šipovo, Nr. 6. Verhne Pogromnoe, Nr. 7. Berezovka, Nr. 8. Verhre Jabločnoe, Nr. 9. An dem Ufer des Korusan, bei Osipenko, in der Nähe von Berdjansk, Nr. 10. Kerč, Nr. 11. Marfovka, Nr. 12. Melitopol', Nr. 13. Kalinin-Sowchos (Krim), Nr. 14. Staraja Igren', Nr. 15. Proletarskaja (Rayon von Curjupinsk), Nr. 16. Tiligul I., Nr. 17. Tiligul II-Antonovka, Nr. 18. „Südrußland“ ehem. Slg. Gans, Nr. 19. Buhäieni, Nr. 20. Gheräseni, Nr. 21. Dulceanca, Nr. 22. Csorna, Nr. 23. Höckricht/Jendrychowice (1—18: Sowjetunion; 19—21: Rumänien; 22. Ungarn; 23: Polen) und es wird noch auch das Diadem von Leninsk erwähnt.²⁷ Außer den bei Tihanova-Černjakov aufgezählten und auf der Karte vorgeführten haben wir von dem Gebiet der Sowjetunion auf unseren Karten (*Abb. 6 und 10*) auch noch den erwähnten Fundort von Leninsk (Nr. 24) und einen neueren aus Zelenokumsk, aus dem Nord-Kaukasus (Nr. 25) angegeben, wo 1980 in einem reichen Grabfund das Fragment eines mit Schmuckstein verzierten Golddiadems gefunden wurde.²⁸

²³ Ders., ebd. 61—68.

²⁴ Zaseckaja, I. P., a.a. O. 35ff.; ihre späteren Gruppierungen je nach Typologie und Verzierung: O hronologii i kul'turnoj prižadležnosti pamjatnikov južnorusskich stepej i Kazachstana gunnskoj epohi. SA (1978) Nr. 1. 53ff., im weiteren: O hronologii ...; Klassifikacija polihromnyh izdelij gunnskoj epohi po stilističeskim dannym in: Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V—VIII vekov (Moskva 1982) 14ff., im weiteren: Klassifikacija...

²⁵ Zaseckaja, I. P., Zolotyje ukrašeniija gunnskoj epohi (Leningrad 1975) 46f. Nr. 21., im weiteren: Zolotyje...

²⁶ Zaseckaja, I. P., O hronologii... SA 1978. Nr. 1. 58ff.; schon früher hat Bernstam diese Möglichkeit aufgeworfen: Nahodki u oz. Borovogo v Kazachstan. Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii 13 (1949) 218.

²⁷ Tihanova, M. A.—Černjakov, I. T., a.a. O. 117ff.; die in ihrer Mitteilung gebrauchten Numerierung der Diademfunde habe ich zur leichteren Zurechtfindung und zur Vermeidung der Mißverständnisse an den Karten beibehalten.

²⁸ Obon'ko, N. A.—Otjuckij, I. V., Bogatoe zahoronenie gunnskogo vremeni u g. Zelenokumska. SA 1982. Nr. 4. 235ff., Abb. 1,6; das Fragment war nicht in der an der Rekonstruktion dargestellten Weise (Abb. 2) auf dem Diadem, sondern in verdrehter Lage von 90°, daß die spitzovalen Almandinen vertikal, mit ihrer Spitze nach unten stehen sollen. Wahr-

Die Reihe der Diademe hat sich noch mit einem Fund aus Ungarn erweitert. In Budapest (XIV. Bez. Zugló) gelang es 1961 bei einer Hausfundamentierung aus einem gestörten hunnenzeitlichen Skelettgrab Fundgegenstände zu bergen, aus welchen auch auf den einstigen Reichtum des Grabes geschlossen werden kann.²⁹ Unter den Gegenständen waren zur sekundären Anwendung zerschnittene Stücke eines mit Almandinen verzierten Golddiadems (Nr. 26) so wie in den Funden von Dulceanca³⁰ und Höckricht/Jędrzychowice; wahrscheinlich enthielt auch dieses Grab, so wie die oben erwähnten eine Männerbestattung. Die zerschnittenen Bleche (im Historischen Museum der Stadt Budapest ausgestellt) zeigen, daß das Diadem auf Grund seiner Ausführung und seines Verzierungssystems sich in jene Kopfschmuckgruppe einfügt, die in Ungarn bisher nur das Diadem von Csorna vertritt.

Bei der Erörterung der Diademe kann auch eine Angabe aus Ungarn nicht außer acht gelassen werden, wonach 1818 in Csátár, im Komitat Tolna bei der Fundierung eines Preßhauses ein Skelett gefunden wurde, „auf dem Kopf mit einer Krone aus purem Gold, in der gelbe, grüne, rote und weiße Steine waren... neben dem Skelett befand sich auch ein goldener Stab und ein Ohrgehänge“. Der Fund wurde in Baja verkauft und ist seitdem verschollen. Das Gut ließ an der betreffenden Stelle eine Grabung durchführen, „doch fand nichts anderes als ein verrostetes Schwert und eine Flasche. Das Skelett war zwischen Marmorsteinen“. ³¹ Trotz der verlockenden Möglichkeit wage ich nicht betreffs der „Krone“ eindeutig auf ein hunnisches Diadem zu schließen.

Die von Zaseckaja in die Gruppe der dreiteiligen Diademe eingereihten Goldbleche mit Bronzeunterlage von Novogrigor'evka (Grab VIII und IX)³² halte ich nicht für Diademeile, sondern für Tragbügel von Schwertscheiden und habe sie deshalb nicht an der Karte angeführt. Auch das erwähnte Goldblechfragment von Ščuč'e-Borovoe gehört nicht überzeugend zu einem Diadem und wurde gleichfalls nicht an der Karte markiert. Die beiden Goldbleche³³ des im Kalinin-Sowchos gefundenen Männergrabes betrachte ich ebenfalls nicht als Bruchstücke eines dreiteiligen Diadems, jedoch um die Numerierung von Tihanova-Černjakov behalten zu können, wurden sie auf die Karte aufgenommen.

scheinlich fehlt die oberste Schmucksteinreihe. An den mit Schmucksteinen reihenhaft verzierten Diademen war im Falle der dreieck-, rechteckförmigen, spitzovalen und ovalen Schmucksteine die Praxis, daß diese mit ihrer Längsachse vertikal gestellt angewendet wurden (vgl. diesbezüglich die im weiteren erwähnten Kopfschmücke von Kerč, Buhäieni, Csorna, Höckricht usw.). Die Scheiben, von welchen bei einem Stück die Funktion des Schwertknaufes auch die Verfasser erkannt haben, waren aller Wahrscheinlichkeit nach nicht auf das Diadem montiert.

²⁹ Über den Fund berichtete, T. Nagy., Arch. Ért. (1962), 265; Ders., erwähnt ihn in: Budapest Története (Die Geschichte von Budapest) Bd. I. (Budapest 1973) 189f. Der Fund ist unveröffentlicht, die Anführung der Angaben erfolgt mit Zustimmung von T. Nagy, wofür ich ihm auch an dieser Stelle Dank sage.

³⁰ Dumitrescu, V., O nouă mărturie a prezentei hunilor în Muntenia: fragmentul de diademă de aur de la Dulceanca. SCIV 12 (1961) 55ff. Abb. 1.

³¹ Gádl, A.—Köbgyi, M., Tolna megye Pesty Frigyes helységnevtárában. Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI—VII (1975—76) 309.

³² Zaseckaja, I. P., Polihromnye ... AS 10 (1968) 40; Dieselbe., mit Fotos: Zoloty ... 64f., Nr. 65—66.

³³ Vysockaja, T. N.—Čerepanova, E. N., a.a. O. 187ff. Abb. 2, 1—2.

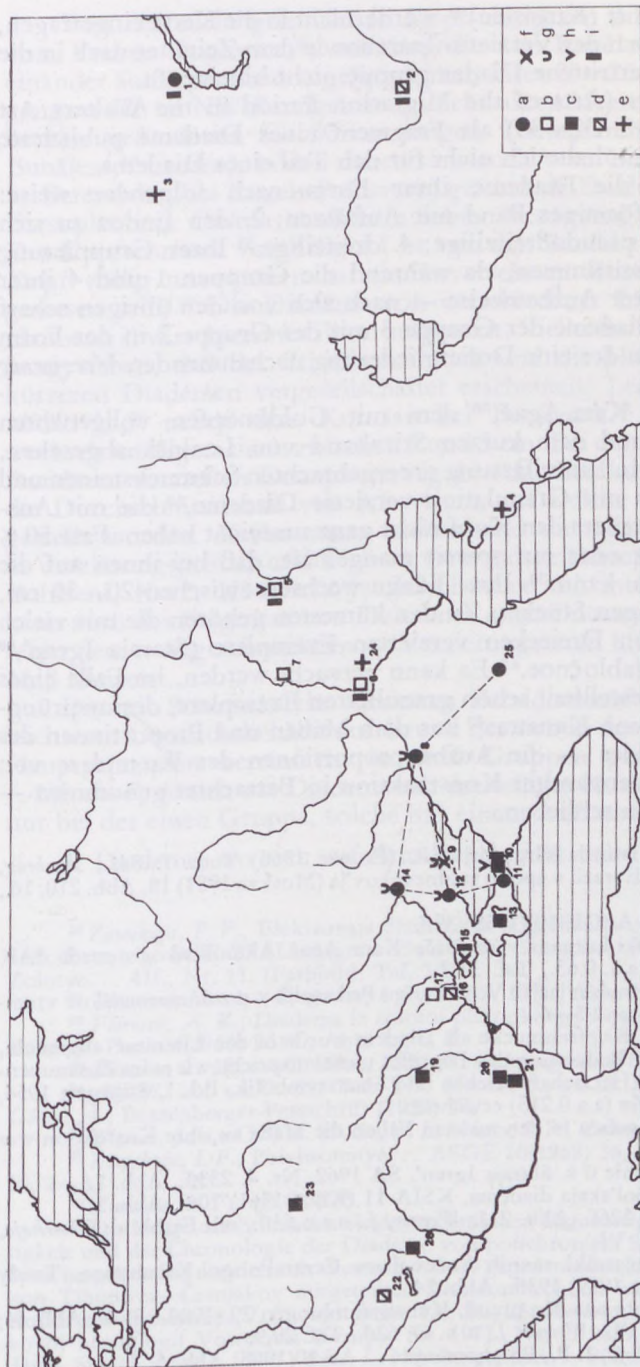


Abb. 6.

Die Verbreitungskarte der hunnischen Diademe a: 1. Gruppe, granulationsverzierte Diademe; b: 2a Untergruppe; c: 2b Untergruppe; d: 2c Untergruppe; e: Diademe von anderer Form und Verzierung; f: Diademe von unbekannter Verzierung; g: Verzierung mit vielen Aufsätzen; h: Aufsätze mit zwei Vogelköpfen; i: dreigliedrige Diademe

A hun diadémok elterjedési térképe a: 1. csoport; b: 2a alcsoport; c: 2b alcsoport; d: 2c alcsoport; e: más formájú és díszítésű diadémok; f: ismeretlen díszítésű diadémok; g: sokrétű díszítés; h: kettős madárfej rátét; i: háromtagú diadémok

Fundorte—Lelőhelyek: 1: Kanattas; 2: Koktal' bei Čulak; 3: Kara Agač; 4: beim Batyr-See—Batyr tónál; 5: Šipovo; 6: Verhne Pogromnoe; 7: Berezovka; 8: Verhne Jabločnoe; 9: Ufer des Korusan, in der Nähe von Osipenko, bei Berdjansk—Korusan partján Osipenko közelében, Berdjansk mellett; 10: Kerč; 11: Marfovska; 12: Melitopol'; 13: Kalinin-Sowchos; 14: Staraja Igrén'; 15: Proletarskaja, Rayon von Curjupinsk; 16: Tiligul I.; 17: Tiligul II.—Antonovka; 18: Unbekannter südrussischer Fundort, ehem. Slg. Gans — Ismeretlen délországi lelőhely; 19: Buhăieni; 20: Gherăseni; 21: Dulceanca; 22: Csorna; 23: Höckricht/Jendrzychowice; 24: Leninsk; 25: Zelenokumsk; 26: Budapest

6. ábra

Der Kopfschmuck von Šamši (Kirgisien)³⁴ wurde nicht in die Karte eingetragen, weil er weder dem Typ, noch der Verzierungsart sowie dem Zeitalter nach in die von den vorangehenden vertrittene Diademgruppe nicht hineinpaßt.

Das von M. Ch. Ross (Arts of the Migration Period in the Walters Art Gallery, Baltimore 1961. S. 32—33) als Fragment eines Diadems publizierte Goldblech mit Schmuckstein halte ich nicht für den Teil eines Diadems.

Zaseckaja gruppierte die Diademe ihrer Form nach folgender Weise: 1. geschlossenes, rechteckförmiges Band mit Aufsätzen; 2. den Enden zu sich verjüngende Bändern; 3. pseudodreiteilige; 4. dreiteilige.³⁵ Ihrer Gruppierung kann ich nicht in allem beistimmen, da während die Gruppen 1 und 4 ihrer Form — besser gesagt: ihrer Aufbauweise — nach sich von den übrigen scharf absondern, stimmen die Diademe der Gruppe 3 mit der Gruppe 2 in der Form überein und weichen nur in der eine Dreiergliederung nachahmenden *Verzierung* von der letzterwähnten ab.

Von der Krone von Kara-Agač,³⁶ dem mit Goldknöpfen vollgenähten Seidenband von Batyr³⁷ und dem kurzen Stirnband von Leninsk abgesehen, handelt es sich also um mit in Einzelfassung untergebrachten Schmucksteinen und in sieben oder acht Fällen mit Granulation verzierte Diademe,³⁸ die mit Ausnahme eines einzigen Exemplars den Kopf nicht ganz umreicht haben. Fast 50 % der Diademe ist unversehrt oder nur soweit mangelhaft, daß bei ihnen auf die Maße geschlossen werden kann.³⁹ Ihre Länge wechselt zwischen 20—30 cm, mit Ausnahme eines einzigen Stückes. Zu den kürzesten gehören die mit vielen Aufsätzen und granulierten Dreiecken verzierten Exemplare (Staraja Igren',⁴⁰ Melitopol'⁴¹ und Verhne Jabločnoe.⁴² Es kann versucht werden, im Falle eines der am sorgfältigsten hergestellten, schön granulierten Exemplare, des ursprünglich dreiteiligen Diadems von Kanattas⁴³ aus dem Maßen und Proportionen des intakten, rechtseitigen Feldes — die Aufbauproportionen der Exemplare von Kerč'⁴⁴ und Šipovo⁴⁵ von verwandter Konstruktion in Betracht genommen — annähernd auf die Länge zu schließen.

³⁴ Kožomberdiev, I. K., in: *Istorija Kirgizkoj SSR*. (Frunze 1968) Tom. I. 84f.; Ambroz, A. K., in: *Pletnova, S. A., Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja* (Moskva 1981) 18, Abb. 210, 16., im weiteren: Stepi Evrazii ...

³⁵ Zaseckaja, I. P., a.a. O. ASGE 10 (1968) 39ff.

³⁶ Kozyrev, A. A., *Raskopki kurgana v uročišče Kara Agač Akmolinskogo uezda*. IAK 16(SPb 1905) 27ff.; Werner, J., a.a. 0.63., Taf. 31,2.

³⁷ Skalon, K. M., *O kul'turnyh svjazjah Vostočnogo Prikaspija v pozdnesarmatskoe vremja*. ASGE 2 (1961) 121, Abb. 3 und 5—6.

³⁸ Die Benennung dieser Kopfschmucke als Diadem wurde in der Literatur allgemein, obwohl dies der ursprünglichen Bedeutung des Begriffes nicht entspricht, wie es im Zusammenhang mit ihnen E. P. Schramm (*Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, Bd. 1. Stuttgart 1954, 128 f.) und O. J. Maenchen-Helfen (a.a.0.213) erwähnen.

³⁹ Tihanova—Černjakov geben in den meisten Fällen die Maße an, ihre Korrektur war nur in einem Falle nötig.

⁴⁰ Kovaleva, I. F., *Pogrebenie u s. Staraja Igren'*. SA 1962. Nr. 4. 233ff., Abb. 1.

⁴¹ Pešanov, V. F., *Melitopol'skaja diadema*. KSIA 11 (Kijev 1961) 70ff., Abb. 1.

⁴² OAK 1902 (SPb 1903) 126f., Abb. 211; Werner, J., a.a.0.63ff., mit Farbbild: Zaseckaja, I. P. Zolotyje... 35, Nr. 1. Taf. VI.

⁴³ Kadyrbajev, M. K., *Pamjatniki rannih kočevnikov Central'nogo Kazachstana*. Trudy IIAE, 7, *Arheologija* (Alma-Ata 1959) 193ff., Abb. 24.

⁴⁴ Götze, A., *Amt. Berichte aus den preuß. Kunstsammlungen* 29 (1907—8) 62, Abb. 44; Aföldi, A., a. a. O. 59, 76, Taf. VII; Werner, J., a. a. O. 62ff., Taf. 29,9.

⁴⁵ Rekonstruktion: Zaseckaja, I. P., *Polyhromnye...* AS 10(1968) Abb. 5, 3.

Von den nicht granulierten Kopfschmucken bilden die kurzen Exemplare von Verhne Pogmnoe,⁴⁶ während die von Kerč und Šipovo (mit Aufsätzen einander ähnlicher Raubvogelköpfe) mit ihrer 25—26 cm Länge fast einen Übergang zu den im NW-Randgebiet des Schwarzen Meeres, am Pruth und im Donau-becken gefundenen 26—30 cm langen Exemplaren (Tiligul II-Antonovka,⁴⁷ Buhăieni,⁴⁸ Csorna), bilden denen sich noch vom Gebiet jenseits der Wolga das in Berezovka (bei Engels-Pokrovsk) gefundene Diadem anschließt, welches dem Exemplar von Csorna ähnlich in seiner Verzierung ein Pseudodreiglied hat.⁴⁹ Der Kopfschmuck von Tiligul I ist von den Banddiademen das einzige, das den Kopf völlig umnommen hat (in unversehrten Zustand dürfte es 51 cm lang gewesen sein).⁵⁰ Die Diademe von verschiedener Länge waren vermutlich auf Hauben (?) verschiedener Form aufgesetzt. Vielleicht kann hiermit in Zusammenhang stehen, daß der Schläfenschmuck und die Haubenzier (?) eher mit den kürzeren Diademen vergesellschaftet erscheinen: Leninsk, Verhne Jabločnoe,⁵¹ Marfovka,⁵² neben dem Korušan bei Berdjansk.⁵³ Die Breite der Diademe wechselt im allgemeinen zwischen 3 und 5 cm. Bei den mit Granulation und vielen Aufsätzen verzierten Exemplaren ergaben das Band und die Aufsätze gemeinsam die Durchschnittsbreite von 3,5—4 cm, auf welche ein Teil der Diademe hergestellt wurden. Kaum etwas breiter sind die mit dem Diadem von Csorna in Verzierungsprinzip und Technik verwandten Exemplare: Tiligul II-Antonovka, Buhăieni, Kerč, Höckricht/Jędrzychowice mit ihrer 4,2—5 cm Breite. Ihnen kann auch das Fragment von Dulceanca angeschlossen werden, das wenn wir den fehlenden — abgeschnittenen — Verzierungssaum hinzugeben, auf ein ähnliches Maß hinweist.

Die mit Schmuckstein verzierten Banddiademe⁵⁴ habe ich im Interesse der leichteren Übersichtlichkeit auf Grund der sich in der Verzierung zeigenden zwei Hauptprinzipien vereinfacht in zwei Gruppen gereiht. In beiden Gruppen (Abb. 6—7) finden wir Diademe mit dreiteiliger Konstruktion, mehrere Aufsätze nur bei der einen Gruppe, solche mit einem Aufsatz in der anderen.

1. Diademe, wo sich auf dem Band nicht nahe zueinander eingelegte, vor

⁴⁶ Zaseckaja, P. P., *Elektrovaja diadema iz pogrebenija u s. Verhne Pogromnoe v Nižnem Povolž'e*. SGE 27 (Leningrad 1966) 54ff.; Dieselbe., ASGE 10(1968) 35 f.; Dieselbe., *Zolotyje*... 41f., Nr. 11. (Farbbild: Taf. VI).

⁴⁷ Tihanova, M. A.—Černjakov, I. T., a.a.O. 117f., Abb. 2.

⁴⁸ Florescu, A. K., *Diadema iz zolotoj plastinki epohi pereselenija narodov, najdennaja v Buhăeni*. Dacia 4(1960) 561ff., Abb. 1a, 6, 2.

⁴⁹ Minaeva, T. M., a.a.O. 206f., Abb. 32; sie bringt auch die Länge: 30 cm.

⁵⁰ Alföldi, A., a.a.O. 59, Taf. VII. Werner, J., a.a.O. Taf. 26,1 und 29,8; Maßangabe: Götze, A., *Bezenberger-Festschrift* (1929) 54.

⁵¹ Werner, J., a.a.O. Taf. 30, 5a, b; Zaseckaja, I. P., *Zolotyje*... 35f., Nr. 2.

⁵² Zaseckaja, I. P., *Polychromnye*... ASGE 10(1968) 36, 44, Abb. 2, 4—5 und 45 f. Abb. 10, 2—3.

⁵³ Kovaleva, I. F., a.a.O. 235.

⁵⁴ Die Frage der Stilmerkmale, der technischen Eigenartigkeiten, der ethnischen Zugehörigkeit und der Chronologie der Diademe von polichromem Stil wird fast in allen Studien zur Sprache gebracht, die sich mit diesen Schmuckgegenständen befassen. Außer der in der Arbeit von Tihonova—Černjakov mitgeteilten Literatur können wir noch folgende erwähnen: die Aufsätze von Zaseckaja, I. P. vgl. Anm. 13., 24., 25; Ambroz, A. K., *Problemy rannesrednevekovoj hronologii Vostočnoj Evropy*. SA 1971. Nr. 2. 96ff.; Ders., SA 1971. Nr. 3. 106ff.; Ders., *Stepi Evrazii*... 10ff.; Bóna, I., *Nibelungenlied*... 305 f.; Severin... 190f.

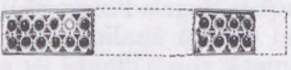
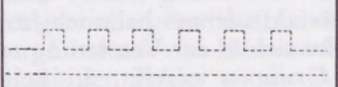
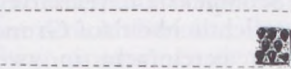
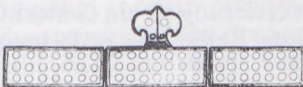
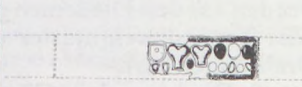
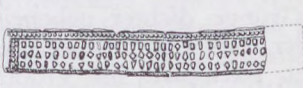
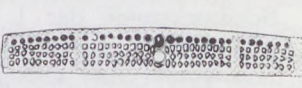
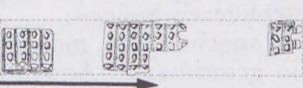
GRUPPE 1	
a	b
	
Nr. 12	Nr. 1
	
Nr. 14	Nr. 18
	
Nr. 8	Nr. 11
	
Nr. 9	Nr. 25

Abb. 7.—7. ábra *Gruppe 1a—1a csoport*: Nr. 12. Melitopol'; Nr. 14. Staraja Igren'; Nr. 8. Verhne Jabločnoe; Nr. 9. Korusan. *Gruppe 1b—1b csoport*: Nr. 1. Kanattas; Nr. 18. Unbekannter südrussischer Fundort, ehem. Slg. Gans — ismeretlen dél-orosz lelőhely; Nr. 11. Marfovka; Nr. 25. Zelenokumsk. *Gruppe 2a—2a csoport*: Nr. 5. Šipovo; Nr. 7. Berezovka; Nr. 6. Verhne Pogromnoe; Nr. 17. Tiligul II. — Antonovka. *Gruppe 2b—2b csoport*: Nr. 10. Kerč; Nr. 19. Buhăieni; Nr. 23. Höckricht/Jendrzychowice; Nr. 26. Budapest; Nr. 21. Dulceanca; Nr. 20. Gherăseni. *Gruppe 2c—2c csoport*: Nr. 2. Koktal' Čulak Tau; Nr. 22. Csorna; Nr. 16. Tiligul I.; Nr. 15. Proletarskaja (unbekannte Verzierung — ismeretlen díszítés)

GRUPPE 2		
a	b	c
 Nr. 5	 Nr. 10	 Nr. 2
 Nr. 7	 Nr. 19	 Nr. 22
 Nr. 6	 Nr. 23	 Nr. 16
 Nr. 17	 Nr. 26	
	 Nr. 21	
	? Nr. 20	? Nr. 15

allem mit „en cabochon“ geschliffene Schmucksteine befinden. Zwischen diesen ist eine raumausfüllende, zugleich betonte, aus granulierten Dreiecken zusammengestellte Ornamentik von einer mit den Steinen gleichwertigen dekorativen Rolle. Motiv aus Filigrandraht und in Drahringen sitzende Goldkörner mit raumausfüllender Rolle — wie dies an den Goldblechfibeln oft zu sehen ist — wurden auf den Diademen nicht angewendet. Die Randverzierung ist ein Geflecht- oder Tannenzweigmuster und selten noch dazu mit einer Reihe von gedrehtem Draht bereichert.

2. Diademe ohne Granulation, mit dem Vorhaben, die ganze Oberfläche mit Steinen auszufüllen;

- a) mit in mehreren regelmäßigen Reihen und im Vergleich der Anbringung der Schmucksteine der 1. Gruppe dichter nebeneinander gesetzten, mugelig geschliffenen, runden oder ovalen Schmucksteinen, bei denen die Mitte mit Ausnahme eines einzigen Exemplars mit größeren Steinen betont wurde;
- b) mit in mehreren, regelmäßigen geraden Reihen zueinander ganz nahe, auf Regelmäßigkeit nicht strebenden rhombus-, rhomboid-, rechteckförmigen, ovalen, halbovalen, dreieckförmigen, quadratischen, selten die Rundform annähernden und plangeschliffenen Steinen;
- c) mit in geraden Reihen dicht angebrachten, mugelig geschliffenen, runden oder ovalen Schmucksteinen in gemeinsamer Anwendung mit den vorangehend erwähnten flachen Schmucksteinen verschiedener Form. Die Mitte ist mit größeren Steinen betont. Die Umrahmungsverzierung bestand aus einer Perlenreihe oder einem Kerbdraht, selten aus einem Geflecht nachahmenden Ornament in Preßtechnik.

Bei beiden Verzierungsarten wurden die Steine — wie bereits erwähnt — einzeln gefaßt. Cloisonné-Arbeiten sind mir an völkerwanderungszeitlichen Banddiademen nicht bekannt.

Bei der Übersicht der Diademe vom Gesichtspunkt der Form und der Verzierungstechnik fallen die sich voneinander abgrenzenden Verbreitungsregionen der einheitlich betrachtbare Stilmerkmale tragenden Gruppen auf.

1. Gruppe (Abb. 1 und 7; 6). Zwei Diademvarianten werden hier unterschieden. 1a) Schmale rechteckige Bänder mit einer Steinreihe und mit vielen Aufsätzen (1. Formgruppe von Zaseckaja): Verhne Jabločnoe (Nr. 8), Melitopol' (Nr. 12), Staraja Igren' (Nr. 14). Das am Ufer des Korusan bei Osipenko (neben Berdjansk) gefundene Exemplar von ähnlichem Aufbau (Nr. 9)⁵⁵ ist verschollen. Angeblich hatte es keine Granulation, jedoch kann dies auf Grund der erwähnten Analogien eventuell mit einem Fragezeichen versehen werden. 1/b Diademe mit Granulation ohne Aufsatz. Unter ihnen haben das mit zwei Steinreihen verzierte Exemplar von Kanattas (Nr. 1) und das mit drei Steinreihen verzierte Diadem mit dem angeblichen Fundort „Südrußland“, aus der ehem. Gans Sammlung (Nr. 18)⁵⁶ eine dreiteilige Konstruktion. Aus einem Band wurden das Exemplar von Marfovka (Nr. 11) mit drei Reihen von Steineinlagen und vermutlich das Exemplar von

⁵⁵ Nicht publiziert. Erwähnt bei: Kovaleva, I. F., a.a.O. 235; der Fund ist nach der brieflichen Information von M. Tihanova aus dem Jahre 1971 verschollen.

⁵⁶ Götze, A., Amtl. Berichte aus den preuß. Kunstsammlungen 35(1913) 123, Abb. 64; Werner, J., a.a.O. Taf. 27,7.

Zelenokumsk (Nr. 25) mit drei oder vier Steineinlagenreihen hergestellt. Von den Schmucksteinen dominieren die verschiedenen Granatarten, jedoch auch der Karneol erscheint mit ihnen gemeinsam (Melitopol', Marfovka) sowie der Bernstein (Kanattas, Melitopol'). Auf den Aufsätzen ist ein Teil der Steine nicht möglich, sondern plangeschliffen, jedoch bestrebt man sich auf die Auswahl und Zusammenstellung der Steinformen — mit Ausnahme des Exemplares von Verhne Jabločnoe, auf deren Aufsätzen für die 2b, c Untergruppe charakteristische Steine von unregelmäßiger Form angewendet wurden.

Die Diademe mit vielen Aufsätzen wurden im nörlichen Küstengebiet des Asowschen Meeres (Nr. 9, 12), am linken Ufer des Dneprknies (Nr. 14) und in der südlichen Dongegend (Nr. 8) gefunden. In dem von diesem Fundorten begrenzten Gebiet oder in der Nähe sind Diademe weder mit oder ohne Granulation zum Vorschein gekommen. Die Exemplare mit Granulation und ohne Aufsatz wurden in der Krim (Nr. 11), in Nord-Kaukasus (Nr. 25), in „Südrußland“ (Nr. 18) und in Kasachstan (Nr. 1) gefunden. Es ist anzunehmen, daß das Diadem von Kanattas, dessen Mittelblech fehlt und sein linkseitiges Glied zerbrochen ist, in mangelhaften Zustand — also als altes Stück — in das Grab gekommen ist, in Betracht seiner nahen Verwandtschaft vom Gesichtspunkt der Technik und der Verzierung mit den oben erwähnten, gleichfalls von irgendwo aus „Südrußland“ gestammt haben dürfte. Die Verbreitung der granulierten Diademe nach W kann mit einer vom linken Ufer des Dneprknies bis zur östlichen Hälfte der Krim ziehbaren N—S Linie abgegrenzt werden. Im allgemeinen taucht die dreieckförmige Verzierung mit feiner Granulation westlich vom Dnepr selten auf.⁵⁷ In der Donagegend können außer dem Fragment des Schmuckes von Balteni und des Goldanhängers von Rotopâneşti⁵⁸ noch die goldenen Ohringe des Fundes von Mezöberény⁵⁹ und ein in Papkeszi⁶⁰ gefundener Goldflitter erwähnt werden. Für die wirklich feine Erscheinung der dreieckförmigen, feingranulierten Verzierung auf den germanischen Fibeln stehen uns nur auf dem emaillierten Fibelpaar des Fundes von Szilágysomlyó/Şimleul Silvaniei II.⁶¹ und auf den Goldmedallions des Fundes I⁶² Beispiele zur Verfügung.

2. Gruppe (Abb. 6 und 7: 2). 2a) Das dreiteilige Diadem von Verhne Pogromnoe (Nr. 6) ist in drei Reihen mit Almandin-, das ebenfalls dreiteilige von Šipovo (Nr. 5) in drei Reihen mit lilafarbenem Glas-, das psuedodreiteilige von Berezovka (Nr. 7) in drei bzw. vier Reihen mit Almandin-, das von Tiligul II-Antonovka (Nr. 17) in vier Reihen mit Hesoniteinlagen verziert. Bei den ersten

⁵⁷ Hierauf verweist schon Werner: a.a.O. 64f., wo er den Goldschmuck von Varna als das westlichste Exemplar erwähnt.

⁵⁸ Dragomir, I. T., Descoperiri hunice la Bălteni in Nord-Estul Cimpiei Romine. SCIV 17(1966) 181ff.; Busuioc, E., Objet de parure du V^e siècle de notre ère, découvert à Rotopâneşti (dép. Suceava). Dacia 17(1973) 337ff.

⁵⁹ Fettich, N., A Szeged-Nagyszéksósi fejedelmi sírlelet. — La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksós. AH 32 (Budapest 1953) Taf. XXVIII, 2—3; Bóna, I., Nibelungenlied... 317, Bild 9.

⁶⁰ Alföldi, A., a.a.O. 60, Abb. 16.

⁶¹ Fettich, N., A szilágysomlyói második kincs. — Der zweite Schatz von Szilágysomlyó. AH 8 (Budapest 1932) XI, 1—2. Taf.

⁶² Hampel J., a.a.O. Bd. III. Taf. 15, 5, 19, 1—2; Noll, R., Vom Altertum zum Mittelalter. Katalog der Antikensammlung I. (Wien 1974) Abb. 47—48.

drei zeigen die gepreßte Umrahmung bzw. bei den Diademen von Verhne Pogromnoe und Berezovka auch die vertikalen Rippen ein Perlenreihenmuster an, während das Diadem von Antonovka von einem Geflechtmuster umrahmt ist. Mit Ausnahme des Exemplars von Šipovo, an dem die Mitte von einem Aufsatz aus zwei Raubvogelköpfen angedeutet wird, ist die Stirnpartie auf den übrigen Diademen mit größeren Steinen betont. Nr. 5, 6, 7 sind in der Gegend der Unteren Wolga und des Uralfusses, Nr. 17 viel westlicher, im Küstengebiet des Schwarzen Meeres zum Vorschein gekommen. Mit seinen dicht besetzten Steinen scheint es fast als Übergang zur 2b) Untergruppe zu sein. 2b) Die flachen Granate der Diademe sind — wie bereits erwähnt — von nicht vollkommen glatter Oberfläche, so wie die plangeschliffenen oder gespaltenen Einlagen der Cloissonné-Arbeiten.⁶³ Auf dem Aufsatz des dreiteiligen, in vier Reihen mit Granaten verzierten Diadem von Kerč (Nr. 10) wurden die Augen der Vogelköpfe und zwischen ihnen schematisiert dargestellte Tierstirn mit Grünen Glasfluß eingelegt. Die Mitte und die beiden Ränder des Stirnfeldes sind in vertikaler Richtung mit rechteckigen Steinen betont. Obwohl uns nicht in jedem Falle genügende Angaben zur Verfügung stehen, kann auf Grund der Exemplare von Kerč, Buhăieni und Höckricht angenommen werden, daß auch bei den Diademen von Dulceanca und Budapest die Mitte ebenfalls nicht mit mugeligen Steinen betont war. Auf dem Exemplar von Buhăieni (Nr. 19) findet sich eine dreireihige Steineinlage (eigentlich könnte sie auch für pseudovierreihig gehalten werden, da das gepreßte Halbkugelornament am oberen Rand und auf dem Seiteneabschluß mit dem Verzierungsprinzip des Exemplares von Csorna eine Verwandtschaft zeigt). Das Fragment von Dulceanca (Nr. 21) dürfte ursprünglich fünfzeilig gewesen sein, ebenso wie das zerschnittene Diadem von Höckricht/Jędrzychowice (Nr. 23). Aus den Budapester Blechstücken (Nr. 26) kann nicht auf die Zahl der Reihen geschlossen werden. Über das Diadem von Gherăseni (Nr. 20) liegen mir keine näheren Angaben vor.⁶⁴ Die Fundorte dieser Diademe bzw. Fragmente erstrecken sich mit Ausnahme des Exemplars von Kerč (bei Tihanova tauchte der Zweifel auf, ob es tatsächlich aus Kerč stamme? zit. Werk 126), von dem östlichen Ufergebiet des Pruth bis Südwestpolen. 2c) Diademe die mit den 2a und 2b Untergruppen eine enge Verbindung zeigen. Von diesen ist ein Exemplar innerhalb des Verbreitungsgebietes der 2b Untergruppe zum Vorschein gekommen: das Diadem von Csorna (Nr. 22); ein Exemplar von Tiligul I. (Nr. 16) wurde in der unmittelbaren Nähe des westlichsten Fundortes der 2a Untergruppe (Antonovka—Tiligul II.) gefunden. Das dritte (dreiteilige) Diadem mit Granat, Chalzedon und Topas verziert, ist in Kasachstan an dem Koktal'-Fluß bei dem Dorf Čulak-Tau⁶⁵ (Nr. 2) zum Vorschein gekommen und zwar voraussetzlich das Fragment der linken Seite des mittleren Gliedes. Nr. 2 und 16 sind mit gepreßtem Flechtmuster, Nr. 22 mit gepreßtem Perlenreihenmuster umrahmt bzw. gegliedert. An allen drei Exemplaren ist der Mittelteil mit größeren Steinen betont.

⁶³ Vgl. Anm. 15.

⁶⁴ Unveröffentlicht. Erwähnt bei: *Dragomir*, a.a.O. 185, Anm. 10; von Prof. I. Nestor habe ich 1969 die Information erhalten, daß es mit dem Exemplar von Buhăieni verglichen werden kann.

⁶⁵ *Kadyrbaev, M. K.*, Issledovanie kurganov s kamennymi grjadami v Džambul'skoj oblasti. Vestnik AN Kazahskoj SSR (1959) Nr. 7. 91ff., Abb. 5.

Auffallend ist, daß auf dem Diademfragment von Čulak-Tau sich solche, in ungewöhnlicher Form geschliffene Schmucksteine befinden (*Abb. 8: 1*), deren Analogie (vielleicht Produkt derselben Steinschleifwerkstätte) eine Fibel (*Abb. 8: 2*) verziert, die von diesem erwähnten Fundort in der Luftlinie mehrere tausend Kilometer entfernt in Ungarn, im Grabfund von Regöly⁶⁶ zum Vorschein gekommen ist. Es kann angenommen werden, daß das Fragment von Čulak-Tau vielleicht in sekundärer Anwendung, von dem nördlichen Küstengebiet des Schwarzen Meeres nach Kasachstan gelangt ist.

Über das dreiteilige Diadem von Proletarskaja (Nr. 15: Rayon Curjupinsk) steht uns nur die Angabe zur Verfügung, daß hier außer den Granaten auch Bernstein zur Verzierung gedient hat⁶⁷ und so konnte es zu keiner Untergruppe eingereiht werden.

In welchem großen Maße man an diesen Diademen ohne Granulation bestrebt war die ganze Oberfläche farbvoller auszugestalten, beweist die Zahl der Einlagen. Die Halbedelsteine dürften zu Zehntausenden in die verschiedenen Goldschmiedewerkstätten geraten sein, da ja bloß auf den hier vorgeführten Diademen insgesamt mehr als 2000 Steine angewendet wurden.⁶⁸ Edelsteine kamen auch unter den Geschenken vor, die von den byzantinischen Gesandten den höheren Würdenträgern Attilas überreicht wurden.⁶⁹ Ob diese Geschenke aus echten Edelsteinen oder aus Halbedelsteinen bestanden haben, dafür liegen uns keine Angaben vor. Jedenfalls kann festgestellt werden, daß an den charakteristischen polychromen Goldschmiedearbeiten, Schmucksachen, Trachtzubehören, an den Goldblechbeschlägen der Waffen und Pferdegeschirre der Hunnenzeit mit Ausnahme des Topases von Čulak-Tau bisher keine Edelsteine vorgekommen sind. Dementgegen sei es bemerkt, daß der Edelstein an den spätantiken Schmuckgegenständen nicht selten ist.

Die Diademe wurden im allgemeinen aus nicht feinem Gold hergestellt, es gibt unter ihnen viele aus Elektron,⁷⁰ auch vergoldetes Silber kommt vor (das Exemplar von Šipovo ist nicht einmal aus Edelmetall gefertigt). Auch das Diadem von Csorna rührt nicht aus der direkten Einschmelzung und Aufarbeitung von Solidi her. Die als Anhang beigefügte Goldanalyse zeigt ihre chemische Zusammensetzung. Vergleichen wir an der Tabelle das Goldmaterial des Diadems von Csorna (I. Nr. 16) mit der Zusammensetzung des Solidus von Valentinianus III.

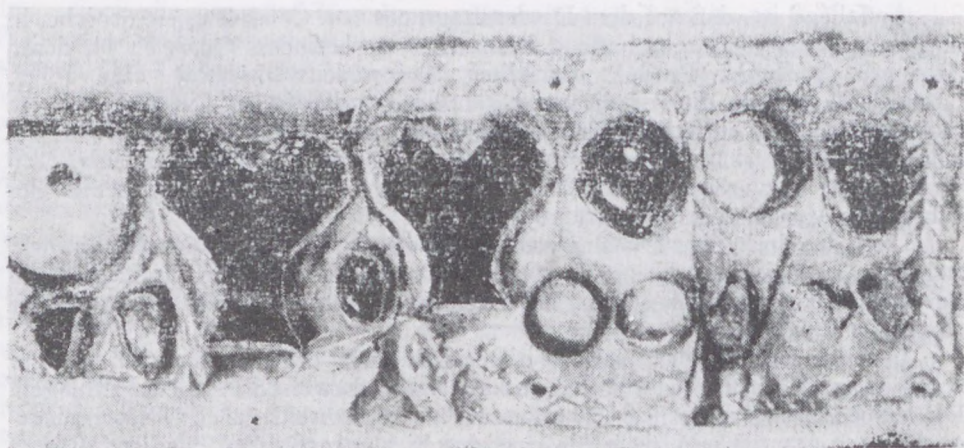
⁶⁶ Mészáros Gy., a.a.O. Abb. 7; Farbbild bei Kovrig, I., in *Propyläen Kunstgeschichte*, Supplementband IV (1979) 130, Abb. 35.

⁶⁷ Nicht publiziert. Erwähnt bei Tihanova, M. A.—Černjakov, I. T., a.a.O. 122, Nr. 15.

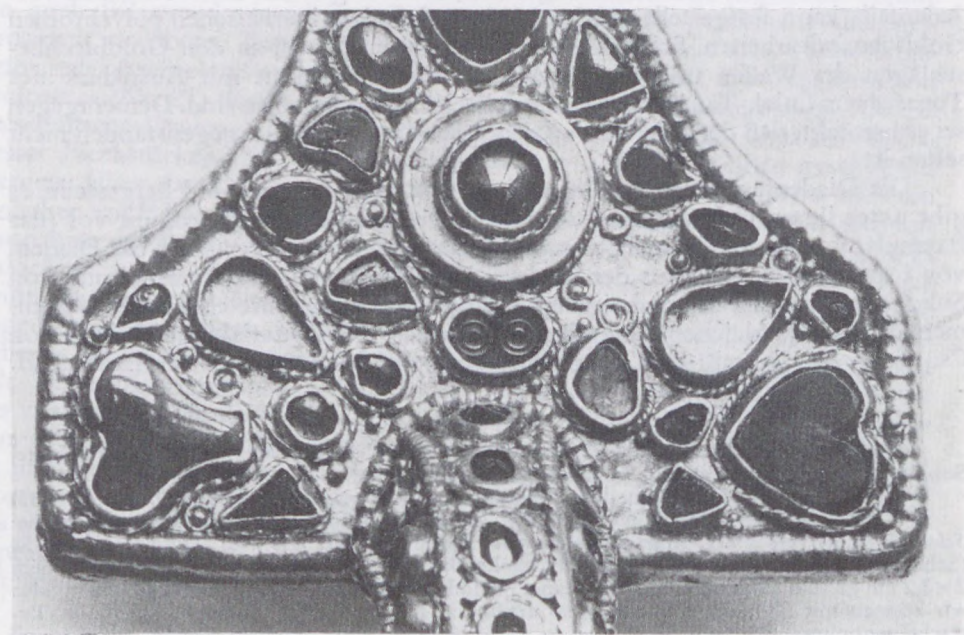
⁶⁸ Das Diadem von Kerč war mit 260 (nach der Information von Fremersdorf bei Schramm, E. P., a.a.O. 129, Anm. 3.), das von Csorna mit 158, das von Tiligul I. mit 154 (Schramm, ebd.), das von Buhăieni mit mehr als 121 Schmucksteinen verziert. Auf dem 2×3,2 cm großen Fragment von Dulceaia befinden sich 16 Steine (eine Reihe fehlt, also wir können mit 20 Steinen rechnen), so dürfte die Länge des Exemplars von Kerč in Betracht genommen die Zahl der Steine — in Anbetracht ihrer ähnlich engen Anbringung — mehr als 200 gewesen sein und dasselbe steht auch für das Diadem von Höckricht) Jędrzychowice, auf dem zwar die Steine etwas lockerer waren, jedoch ihre Zahl ebenfalls die 200 erreicht haben konnte. Auf dem mit gleichfalls dicht besetzten und mugeligen, großen Steinen verzierten Exemplar von Tiligul II-Antonovka hatten nur 100 Steine Platz.

⁶⁹ Priskos, In: Hist. Graeci Min. ed. Dindorf, Vol. I. 8.

⁷⁰ Auf diese Erscheinung hat Tihanova nachdrücklich die Aufmerksamkeit gelenkt, a.a.O. 125.



1



2

Abb. 8. 1: Detail aus dem Diadem von Koktal' Čulak Tau; 2: Detail aus der Kopfplatte der Fibel von Regöly

8. ábra 1: Részlet a Koktal', Čulak Tau-i diadémból; 2: Részlet a regölyi fibula fejlapjából

(II. Nr. 53) und Theodosius II. (III. Nr. 56), so können wir die Unterschiede sehen.⁷¹

Über das Gold von nicht ausgezeichneter Feinheit kann soviel erwähnt werden, daß es unter den hunnischen Funden auch solche gibt, die das Einschmelzen der Solidi und ihre direkte Aufarbeitung ohne Verringerung ihrer ursprünglichen Feinheit beweisen. Auch die aus dem breitesten Band der Schwertscheidenverzierung des hunnischen Fundes von Báticasák⁷² entnommene Probe (IV. Nr. 3). ist ein Beweis hierfür. Auf den Schwertbeschlägen befinden sich an den Einfassungen — dem Diadem von Csorna ähnlich — in Reihen geordnete Granate verschiedener Form (das breitesten Band: *Abb. 9: 3*) mit nicht als sorgfältigst ausgeführt geltende Arbeit. Die Goldscheibe mit Wirbelrosette der Schwertperle desselben Fundes (ein aus plangeschliffenen und mit Rädchen geschnittenen Granatplatten bestehendes Zellenwerk) ist das Produkt eines hochqualifizierten Goldschmiedes und stellt keine solche primitiv ausgeführte Arbeit eines „Hausgoldschmiedes“ dar, wie die Schwertbeschläge. Die Goldscheibe wurde hingegen aus weniger feinem Gold hergestellt (V. Nr. 12).

Die Feststellung von J. Werner, daß diese Diademe Schmuckgegenstände, Trachtzubehöre der vornehmen Damen waren, haben Tihanova und Černjakov im Besitz eines viel größeren Fundmaterials untermauert. In Männergräbern wurden sie dem Anschein nach nur sekundär angewendet, wie es die zerschnittenen Bleche von Höckricht,⁷³ Dulceanca und Budapest beweisen.

Die Fundumstände sind beim Großteil der Diademfunde — da sie Zufallsfunde sind — nicht authentisch, so wie darauf Tihanova und Černjakov gelegentlich inweisen. So können betreffs der ursprünglichen Grabinventare nur wenige allgemeine Schlußfolgerungen gezogen werden (*Abb. 10*). Ob der Spiegel ein ständiger Begleitfund gewesen wäre, wissen wir nicht. Der Spiegel erscheint in der Begleitung von Diademen sowohl mit Granulationen (Nr. 11, 12) als auch ohne diese, mit einteiligen (Nr. 7, 20, 24) und dreiteiligen (Nr. 5) gleichfalls vor. Die Schläfengehänge und die Hauben- oder Halsschmuckstücke sind mit Ausnahme des Grabfundes von Leninsk mit granulierten Diademen zusammen zum Vorschein gekommen (Nr. 3, 8, 9, 11, 24 und 25), während die Diademe ohne Granulation im Gebiet zwischen der Wolga und dem Ural (Nr. 5, 6) mit rundstabilen Ohrringen vergesellschaftet waren. Andere Begleitfunde: Halsring (Nr. 5, 9), Halsschmuck (Nr. 14, 15, 24), Ohrring mit Schmuckstein (Nr. 3, 15), Bernsteinperlen (Nr. 1, 7, 9, 14, 15), Spinnwirtel (Nr. 1, 5, 6, 15), Schnalle (Nr. 5, 11, 15, 20, 24, 25), Glasbecher (Nr. 3, 11), Tongefäß (Nr. 2, 22, 24), Fingerring (Nr. 24, 25), Armband (Nr. 24), Toilett-Besteck (Nr. 25), Eisenglöckchen (Nr. 17) und zuletzt eine Fibel (Nr. 9). Das Fehlen der Fibel war bisher für die Diademgräber besonders kennzeichnend.⁷⁴ Die charakteristischen goldenen

⁷¹ Für die Durchführung der Analyse spreche ich Prof. Bruno Vorsatz (Universität für Schwerindustrie, Miskolc) auch hier meinen Dank aus.

⁷² Kovrig, I., Pogrebenie gunnskogo knjazja v Vengrii. — Ein hunnisches Fürstengrab in Ungarn. In: Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V—VIII vekov. (Moskva 1982) 66f., 245—246, *Abb. 2—4*. (Der Text eines Vortrages and der Konferenz zu Moskau 1978); A. G. und H. U. In: Severin ... 171f., Taf. 18—19.

⁷³ Von dem Fund von Höckricht/Jędrzychowice hält Werner für annehmbar, daß er aus einer Frauenbestattung stammt. Vgl. a.a.O. 66.

⁷⁴ Ebd. 66.



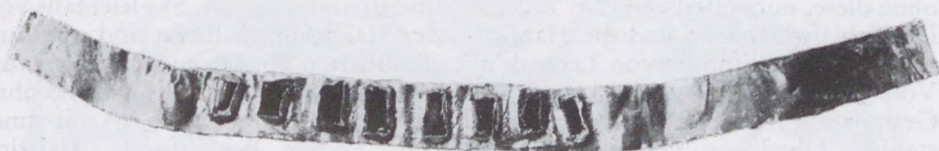
1



2



3



4

Abb. 9. 1: Detail aus dem Diadem von Csorna; 2: Schwertscheidenbeschlag aus dem Fund von Pécsüszög; 3—4: Schwertscheidenbeschlüge aus dem Fund von Bátaszék
 9. ábra 1: Részlet a csornai diadémból; 2: Kardhüvely-veret a pécsüszögi leletből; 3—4: Kardhüvely-veretek a bátaszéki leletből

Gürtel- und Schuhriemenschnallen des 5. Jhs mit massivem Ring und in Zellen-technik hergestellter Schnallenplatte sind — meines Wissens — mit Ausnahme des Fundes von Höckricht/Jędrzychowice aus Gräbern mit Diademfunden nirgends zum Vorschein gekommen. Im Fund von Zelenokumsk war ein aus Bronzeblech gehämmerter kleiner Kessel. Im Fund von Melitopol' kann nicht bewiesen werden, daß der ebenfalls nicht hunnische Kessel zu dem Diadem-Spiegelkomplex gehört hätte, wie dies Tihanova bemerkt. Der Kessel von Höckricht soll von diesem Gesichtspunkt nicht erwähnt werden, da im Fund-

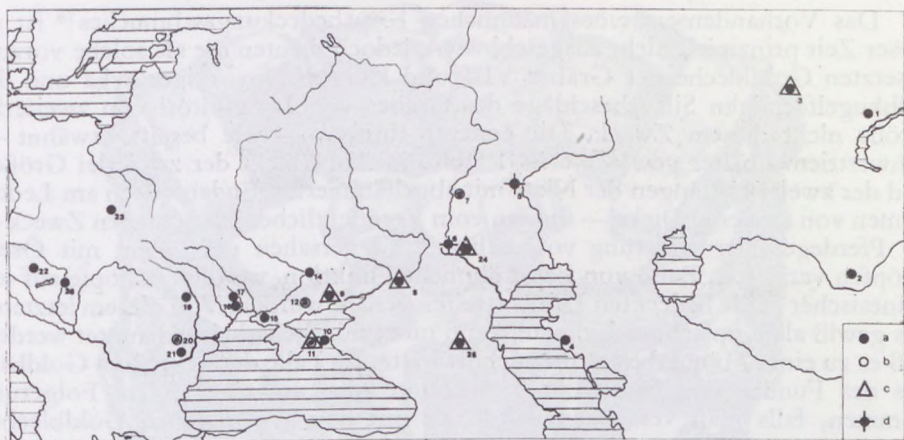


Abb. 10. a: Diademfunde; b: mit rundem Bronzespiegel; c: mit granulierter Schläfenanhänger oder hornförmigem Schmuck; d: mit Ohrring

10. ábra a: diadémlelet; b: kerek bronztükörrrel; c: granulált halántékdíszszel vagy szarv alakú ékszerrel; d: fülkarikával

Fundorte—Lelőhelyek: 1. Kanattas; 2. Koktal'; 3. Kara Agač; 4. Batyr; 5. Šipovo; 6. Verhne Pogromnoe; 7. Berezovka; 8. Verhne Jabločnoe; 9. Korušan; 10. Kerč; 11. Marfovka; 12. Melitopol'; 13. Kalinin Sowchos; 14. Staraja Igren'; 15. Proletarskaja; 16. Tiligul I.; 17. Tiligul II. — Antonovka; 19. Buhäieni; 20. Gheräseni; 21. Dulceanca; 22. Csorna; 23. Höckricht/Jędrzychowice; 24. Leninsk; 25. Zelenoumsk; 26. Budapest

komplex das Diadem in sekundärer Anwendung vorkommt und es läßt sich nicht beweisen, daß es sich um ein Frauengrab handelt.

Was die Bestattungssitte anbelangt, stehen uns ebenfalls nur wenige Beobachtungen zur Verfügung, jedoch ist es zu bemerken, daß aus Gräbern mit Diadem von der Sitte der partiellen Pferdebestattung Angaben vorliegen.⁷⁵ Diese Sitte kommt aus den westlich vom Dnepr zutage geförderten Diademgräbern nicht vor.

Das Diadem von Csorna wurde in einem N—S gerichteten Grab gefunden. Eine gleiche Grabrichtung wurde auch im Falle mehrerer Gräber mit Diadem von Kasachstan bis Ungarn bei Bestatteten aufgezeichnet, bei denen das Diadem sowohl mit oder ohne Granulation, einteilig oder dreiteilig war,⁷⁶ jedoch ist dies nicht allgemein. Über deformierte Schädel in Frauengräbern mit Diadem wird nur in auffallend wenigen Fällen berichtet.⁷⁷

⁷⁵ Daten über partielle Pferdebestattungen: Kara-Agač, Kanattas, Koktal', Staraja Igren', Leninsk, Melitopol', Zelenoumsk. Vgl. auch Zaseckaja, I. P., Osobennosti pogrebal'nogo obrjada gunskoj epohi na territorii stepej Nižnego Povolž'ja i Severnogo Pričernomor'ja. ASGE 13 (Leningrad) 1971/1. 66ff.; Ambroz, A. K., Stepi Evrazii... 19f.

⁷⁶ So: Kanattas, Šipovo, Verhne Pogromnoe Leninsk, Antonovka, Dulceanca (Männergrab), Csorna.

⁷⁷ Gheräseni, Dulceanca (Männerskelett), Melitopol' (?). Der 3. Kurgan von Šipovo enthielt einen deformierten Schädel, des Diadem wurde im 2. Kurgan gefunden; Minaeva, a.a.O. 195, 203; im Falle des Diadems von Kerč ist der Fundort sowie der Fundumstand und somit die Verbindung mit dem Skelett mit deformiertem Schädel unsicher.

Das Vorhandensein eines männlichen Kopfbedeckungsschmuckes⁷⁸ ist zu dieser Zeit prinzipiell nicht ausgeschlossen, jedoch dienten die als solche vorausgesetzten Goldbleche der Gräber VIII und IX von Novogrigor'evka und die halbkugelförmigen Silberbeschläge des Grabes von Lengyeltóti von zweierlei Größe nicht diesem Zweck. Die ersteren dürften — wie bereits erwähnt — Schwertriemenhalter gewesen sein, letztere in Anbetracht der zweierlei Größen und der zweierlei Längen der Nieten mit abgehämmerten Enden waren am Lederriemen von zweierlei Dicke — für den vom Veröffentlichender bezeichneten Zweck — als Pferdegeschirrverzierung vorgesehen.⁷⁹ Sie versahen nicht dem mit Ösenknöpfen verzierten Band von Batyr ähnliche Funktion, wo diese Knöpfe auf mit chinesischer Seide bedeckten Leinenstreifen genäht wurden. Von diesem letzteren das gewiß als Kopfschmuck diente, kann nicht mit Sicherheit behauptet werden, daß es zu einer Männerbestattung gehört hätte. Im Falle des gepreßten Goldbandes des Fundes von Pécs—Üszög,⁸⁰ könnte man auf eine andere Folgerung kommen, falls man versuchen würde, es mit den 5 gebogenen Goldblechen gemeinsam zu betrachten.

*
* *

Die meisten Forscher halten die granulationsverzierten Diademe⁸¹ (unsere 1. Gruppe) für Produkte der spätantike Traditionen bewahrenden bosporanischen, oder der diese nachahmenden Werkstätten des nörlichen Pontusgebietes. Kovaleva vertritt entschieden die Meinung, daß das aus der Dneprgegend stammende, mit Bernsteinen besetzte Exemplar von Staraja Igren' aus einer im nördlichen Küstengebiet des Schwarzen Meeres tätigen Werkstätte hervorgeht. Kadyrbacv setzt auf Grund der in Kasachstan gefundenen, polychromen Schmücke mit Granulation das Vorhandensein eines mittelasiatischen Zentrums voraus.

Für diese Diademe ist — wie bereits erwähnt — die Anwendung der hochmugelig geschliffenen Steine charakteristisch, was mit der Granulation zusammen auf die bosporanischen Werkstätten oder auf die unter ihrem Einfluß stehenden Werkstätten der Pontusgegend hinweist. Es ist bekannt, daß in der späthellenistischen Goldschmiedekunst und in den spätantiken Goldschmiedewerkstätten an den Schmuckgegenständen polychromen Stils vor allem „en cabochon“ geschliffene Steine angewendet wurden. Benutzte man auch quadratische oder rechteckförmige Steine (oder Glasflußeinlagen), so achtete man darauf, daß diese sorgfältig, auf regelmäßige Formen geschliffen seien, wie dies später auch ein übliches Verfahren war. Dieser Brauch erscheint auf dem Diadem von Novočerkask ebenso,⁸² wie auf den auf die Wirkung der vom pontischen spätantiken Stil und

⁷⁸ Bóna, I., befaßt sich mit dieser Frage. Nibelungenlied ... 305 f.

⁷⁹ Bakay, K., Acta Arch. Hung. 30 (1978) 155, Abb. 7.

⁸⁰ Alföldi, A., a. a. O. Taf. IV, 1–3.

⁸¹ Mit der Untersuchung der Granulationsornamentik der hunnenzeitlichen Goldschmücke befaßt sich Zaseckaja: vgl. Anm. 13., 23., 24.

⁸² Rostovtzeff, M., Iranians and Greeks in South Russia. (1922) Taf. 26, 1.

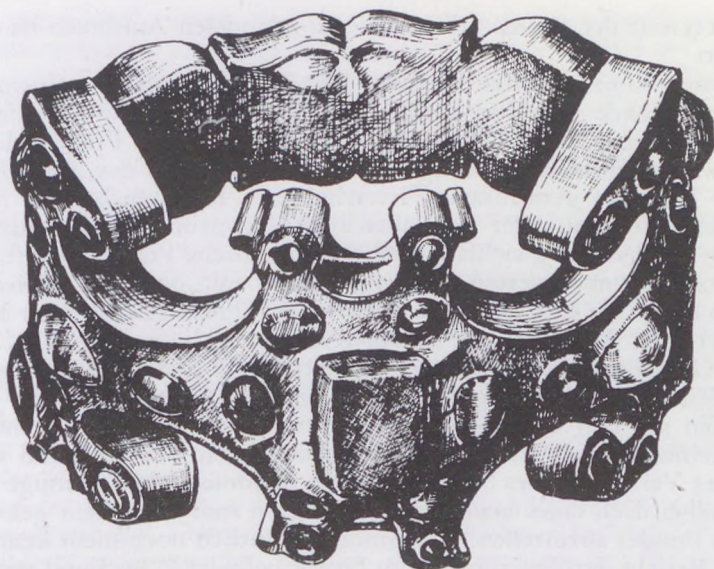


Abb. 11. Armreif von Yakmour, Syrien (nach E. Coche de la Ferté)

11. ábra Karperec, Yakhmour, Szíria (E. Coche de la Ferté után)

technischen Verfahren beeinflussten alexandrinischen Goldschmiedekunst entstandenen Silberkronen von Ballana (Nubien), die mit den hunnenzeitlichen Diademen annähernd gleichaltrig gewesen sein konnten.⁸³ Die in der hellenistischen und antiken Goldschmiedekunst beliebten Kameen und Gemmen wurden an unserem Diademyt nicht angewendet.

Auf einem in Syrien gefundenen Armreif aus dem 2—3. Jh. erscheinen Aufsätze in Peltaform (Abb. 11).⁸⁴ Es kann die Frage gestellt werden, ob der Kopfschmuck von Melitopol' nicht das Weiterleben, den Einfluß des Peltaornaments zeige. In der Mittelverzierung des Armreifes sind auch die beiden Vogelköpfe vorhanden (in naturalistischerer Darstellung als an den Diademen von Melitopol', Kerč oder Šipovo), was ein Beweis dafür ist, daß die Verschmelzung der Raabvogelsymbolik sowie der antiken Kunstelemente, ihr Zusammenleben bei den erörterten Diademen mit Aufsatzschmuck bereits in früheren Zeiten wahrgenommen werden kann.

⁸³ Emery, W. S., Mission Archéologique de Nubie 1929—1934. The Royal Tombe of Ballana and Qustul I—II (Cairo 1938). 108f., 186. Taf. 32, 34 B, 35 A; Bising, F. von, die Funde in den Nekropolen von Kostol, Ballana und Firka am II. Nilkatarakt und ihre zeitliche und kunstgeschichtliche Stellung. JdDAI 54/1939 569ff.; Werner erklärt die Ähnlichkeit zwischen den Kronen aus Nubien und den hunnenzeitlichen Diademen mit aus Indien stammenden und parallel wirkenden Anregungen: a.a.O. 68. Meines Erachtens können auf den Kronen aus Nubien die zwischen die Steine gepreßten Büsten auch als Reminiszenzen der am Diadem von Novočerkask angebrachten, gepreßten Adlerfigurapplikationen vermutet werden. Sie weichen von unseren Stirnbändern sowohl in der Form, als auch im Verzierungsprinzip ab.

⁸⁴ Coche de la Ferté, E., Antiker Schmuck vom 2. bis 8. Jahrhundert (1961) Taf. II.

Die Herkunft der Formen der Diademe mit vielen Aufsätzen ist eindeutig nicht geklärt.

Die granulationsverzierten Diademe hält die Forschung im allgemeinen für Schmuckgegenstände der Hunnenzeit; J. Werner erörtert sie zwischen engere Zeitgrenzen gedrängt als Trachtzubehöre hochgestellter Frauen des Attila-Reiches,⁸⁵ was offenkundig bildlich zu verstehen ist, da ja das Attila-Reich nur neun Jahre bzw. die gemeinsame Herrschaft mit Bleda auch nicht länger als 19 Jahre bestanden hat. Hier muß aber auch von neuem auf die Erscheinung hingewiesen werden, die gleichfalls eine chronologische Frage aufwirft, nämlich, daß die granulationsverzierten Diademe weder mit dem großen hunnischen Vordringen der Jahre 420, noch zur Blütezeit der Hunnenmacht unter Bleda und Attila weiter nach Westen als die Dnepr-Krimlinie gelangt sind. A. K. Ambroz schlägt auf Grund der Verzierung, der eigenartigen Formen und der Begleitfunde dieser Diademe eine Datierung auf das 7., eventuell schon auf das 6. Jh. vor.⁸⁶

Von den auf den chronologischen Vorschlag von Ambroz entgegengebrachten Meinungen möchte ich bloß einige erwähnen. Das im Fund von Melitopol, in der Verzierung des Sattelbeschlages dominierende, V-förmige Motiv ist an einem Silberblech eines neuerdings in Ungarn zum Vorschein gekommenen hunnischen Fundes anzutreffen, was Ambroz natürlich noch nicht kennen kann, da sich der Bericht darüber zur Zeit im Druck befindet.⁸⁷ Im Fund von Zelenokumsk war der hornförmige Schmuck (vgl. Anm. 28, Abb. 1.1), die Analogie der Exemplare von Leninsk, Marfovka, Varna und Balteni mit einem solchen Schnallentyp zusammen (vgl. Anm. 28 Abb. 3, 4), der von der zweiten Hälfte des 4. Jhs im Karpatenbecken und in den Funden nach der Mitte des 5. Jhs nicht mehr vorkommt.⁸⁸ Die Parallelen der im selben Fund aus den drei Rundfassungen zusammengestellten Goldverzierung (vgl. Anm. 28 Abb. 1,8) stammen im Karpatenbecken bestimmt nicht aus einer späteren Zeit als die Mitte des 5. Jhs.⁸⁹ Für das Vorhandensein des hornförmigen Schmuckes im 5. Jh., d. h. zur weiteren Bekräftigung der Richtigkeit der von den Verfassern vorgeschlagenen Datierung des Fundes von Zelenokumsk ist zu erwähnen, daß ein verwandtes Exemplar der größeren Zierscheibe (vgl. Anm. 28 Abb. 1,5) aus dem nahen Karjažskoe gorodišče bei Stavropol zum Vorschein gekommen ist, so wie darauf Ohon'ko und Otjuckij auch hinweisen; ebendort wurde auch ein drachenkopfförmiger

⁸⁵ Werner, J., a.a.O. 66ff.

⁸⁶ Ambroz, A. K., Problemy ... SA 1971. Nr. 2. 100ff.; Ders., SA 1971 Nr. 3. 113ff.; Ders., Stepi Evrazii ... 13ff.

⁸⁷ 1979 gefundener hunnischer Fund: zwei Schwerter, das eine Schwert mit almandin-besetzter Parierstange, Goldlechüberzugsreste eines Bogens, Trensenstangen mit Goldblech, Goldbleche mit Schuppenmuster, Pferdegeschirrbeschlage, vgl. Arch. Ért. 107(1980) 248. Den Fund hat P. Tomka bearbeitet und wird in Acta Arch. Hung. erscheinen. Die Fundgegenstände sind mir durch sein Entgegenkommen bekannt und darf sie auch im weiteren erwähnen.

⁸⁸ Im Fund von Tekeröpaták/Valea Strimba schließen die Münzen mit dem Aureus von Gratianus: Székely, Z., FA 5 (1945) 95ff., Taf. I. 2; Kovrig, I., Acta Arch. Hung. 10 (1958) 215, Taf. I, 3—4; Bakay, K., a.a.O. Abb. 3, 9. 161f.; Von den vielen Gräbern aus der Sowjetunion erwähne ich bloß ein authentisch freigelegtes Grab aus Beljaus (Krim): Dasevskaja, O. D., Pogrebenie gunnskogo vremeni v Černomorskom rajone Kryma. MIA Nr. 169. 55ff. Abb. 4

⁸⁹ Pécsüzög: Alföldi A., a.a.O. Taf. IV, 13; Szeged-Nagyszéksós: Fettich, N., Szeged-Nagyszéksós Taf. II, 11—14.

Schmuck gefunden,⁹⁰ dessen ähnlicher Typ mit dem kronenförmigen Kopfschmuck zusammen im Fund von Kara-Agač war. Das Vorbild der mit Schnurornament umrahmten Zierscheiben, auf welchen um den zentralen Stein in einem regelmäßigen Muster die sorgfältig geschliffenen Steine in Einzelfassung untergebracht sind, zeigen gut die syrischen Schmuckgegenstände des 2–3. Jhs an.⁹¹ Ebenso auch die Zierscheibe des durch eine Prägung des Commodus datierten Halsreifes aus dem Grab 6 von Armazis-Khevi⁹². Was die mit strahlenförmig angeordneten Goldblechzylindern verzierten Schläfenanhänger (Marfovka, Verhe Jabločnoe) anbelangt, ist es bekannt, daß die Grundform von diesen mit einem sehr fein granulierten Dreieck- und Rhombusornament sowie mit einer in Dreieck- oder Pyramikenform herausgebildeten Randverzierung unter den Produkten der späthellenistischen Goldschmiedekunst bereits erscheint.⁹³ Seit wann die mit gerieften Zylindern erweiterte, strahlenförmige Randverzierung auf den Schläfenschmücken auftritt, dafür ist mit kein eindeutiger Beweis bekannt.⁹⁴ Auch das ist sehr fraglich, daß der charakteristische spätrömische Glasbecher des Fundes von Marfovka so lange Zeit unversehrt aufbewahrt im 7. Jh. in das Grab gelangt wäre!

Die aus der Kombination der an den Diademen angewendeten Steineinlagen und der mehrreihigen Dreieckornamentik gebildeten Verzierungsweise ist an den Goldblechbeschlägen der Waffen, Pferdegeschirre und Trachtzubehöre, nur in wenigen Funden zu konstatieren. Insofern sehr selten die Granulation angewendet wurde, diente dies meistens zur Umrahmung der Steinfassung (z. B. Kalinin-Sowchos, Zdvizensk⁹⁵). Eine Ausnahme bilden die reich granulierten zwei Beschläge des Fundes von Kučugury (bei Aleški, Obl. Cherson),⁹⁶ diese können vom Gesichtspunkt der Technik und der Verzierung bis zu einen gewissen Grade als verwandte Stücke betrachtet werden.

⁹⁰ Zaseckaja, I. P., *Zolotyje* ... 52, Nr. 34.

⁹¹ de Ridder, A., *Catalogue de la Collection de Clercq VI. 1.* (Paris 1911); *Coche de la Ferté, E.*, *Antiker Schmuck* (Bern 1961). Taf. 1.

⁹² Apakidze, A. M. und andere, *Archeological Excavations at Armazis—Khevi near Makheta in 1937–1947.* (Tiflis 1958) Farbtafel IV; Pfeiler, D., *Römischer Goldschmuck des ersten und zweiten Jahrhunderts n. Chr. nach datierten Funden.* Mainz 1970) 78f., Taf. 21.

⁹³ vgl. Pfeiler-Lippitz, B., *Späthellenistische Goldschmiedearbeiten.* *Antike Kunst* 15(1972) 111, Taf. 34, 2–4.

⁹⁴ Den gerillten Zylindern der Schläfenschmücke etwas ähnliche Goldzylinder kommen in Ungarn in einigen, hauptsächlich sarmatischen Funden vor. Vor allem kann der bis heute noch nicht in beruhigender Weise untersuchte und publizierte Fund von Tiszatarján erwähnt werden: Párducz, M., *Az első pontus-germán emlékszoport legkorábbi emlékei Magyarországon.* – Die frühesten Funde der ersten pontisch-germanischen Denkmälergruppe in Ungarn. (Szeged 1935) 60f., Taf. II. 1. Gerillte Zylinder gehören zum Halsschmuck des Grabfundes von Rábapordány, die gepreßte, blattförmige Gehänge schmücken: Alföldi, A., a.a.O. Taf. X.; Im Zusammenhang damit wäre es gut die im Diademfund von Proletarskaja zum Vorschein gekommenen, gepreßten Blattverzierungen zu kennen, die Tihanova erwähnt.

⁹⁵ Alföldi, A., a.a.O. Taf. XXV, 10–15; Zaseckaja, I. P., *Zolotyje* ... 37ff., Nr. 4., 6.

⁹⁶ OAK za 1887 g.SPb.1888. Taf. CX; Zaseckaja, I. P., *Zolotyje* ... 62, Nr. 57–58, Taf. V.; Riemenzunge: ebd. 64, Nr. 63; die Goldscheibe einer Chalzedonschwertperle aus dem Kubangebiet (Ermitage, Leningrad, Inv.-Nr.: 2236(1) repräsentiert ausgezeichnet den Diademgranulationsstil.

Die schmale, spitzige Riemenzunge dieses Fundes bezeichnet die Mitte des 5. Jhs als voraussetzbare obere Zeitgrenze.⁹⁷ Eine fein ausgeführte, mit der Qualität der Diademe vergleichbare, goldene Riemenzunge mit fünf- und dreireihigen, granulierten Dreiecken, Flechtmusterumrahmung und Schmucksteineinlage liegt im Funde von Ščerbataja kotlovina (Novaja Majačka) vor.⁹⁸ Die ohne Dreieckmuster, bloß mit einer um die Steineinlagen angewandten Granulation verzierte Variante dieses Riemenzungenstyps kann auch im vorher erwähnten Fund von Kučugury angetroffen werden; in primitiverer Form, ohne Granulation hingegen in Ungarn, im Fund von Bátorfő. Den Fund von Ščerbataja kotlovina (einige Gegenstände von diesem zeigen auf Grund der Form, Verzierung und Technik mit dem Fund von Pécsüzög⁹⁹ eine enge Verbindung) reiht auch Ambroz in seinem Datierungsvorschlag zu seiner I. chronologischen Gruppe der aus der Zeit des Hunnenreiches stammenden Funde. Unserer Meinung nach ist dies ein gutes Beispiel dafür, daß die feingranulierten Goldschmücke mit geflochtener Umrahmung mit den Pferdegeschirren und Waffenbeschlägen, deren Goldblech mit plangeschliffenen Schmucksteinen inlagen, gepreßtem Perlenreihenrand verziert war, gleichzeitig gebraucht wurden.

Die Goldbleche mit der Ornamentik der granulationsverzierten Diademe verwandte Technik und Komposition finden wir eher an den Waffen-, Pferdegeschirrschlägen und Trachtzubehören der Permgegend, im Kasachstan und im Altaigebiet vor.¹⁰⁰

Auf die Frage, weshalb die granulationsverzierten Diademe selbst zur Blütezeit der Hunnenmacht westlicher als die Krim-Dnepr-Linie nicht gelangt sind — insofern wir den chronologischen Vorschlag von Ambroz nicht akzeptieren — so ergeben sich mehrere Voraussetzungen. Hier sollen bloß zwei aufgeworfen werden. 1) Diese sind Produkte der zweiten Hälfte des 4. und vom Beginn des 5. Jhs, die Beginn der Jahre 400 schon die weiter oben von uns in die 2. Gruppe eingereihten Diademe ablösen. Für die Tätigkeit der spätantiken Werkstätten dienen in der zweiten Hälfte des 4. Jhs für die Anwendung der in Dreieckform geordneten, fünfreihigen, feinen Granulation und der in regelmäßige Form geschnittenen, vor allem hauptsächlich mugelig geschliffenen Steine von den Funden des Karpatenbeckens die im Schatzfund I. und II. von Szilágysomlyó/

⁹⁷ z.B. Olbia: *Pósta B.*, Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. — Archäologische Studien auf Russischem Boden II. (1905) 388, Abb. 225, 6; aus Gräbern von Kerč neulich: *Zaseckaja, I. P.* Bosporskie sklepy gunnskoj epohi kak hronologičeskij etalon dlja datirovki pamjatnikov vostočnoevropejskich stepej. KSIA 158 (1979) 8, Abb. 3, 11–12, 71–72; In Ungarn im Fund von Lengyeltóti: *Bakay K.*, a.a.O. 152, Abb. 3, 11–12.

⁹⁸ *Alföldi, A.*, a.a.O. Taf. XXV, 1; *Zaseckaja, I. P.*, Zolotyje... 58f., Nr. 47.

⁹⁹ *Alföldi, A.*, a.a.O. Taf. III, 5–8, Taf. IV, 8–11.

¹⁰⁰ z.B. Im Permgebiet: Brjuhanovskij vyselok, Šadadrinskogo uezda (*Zaseckaja, I. P.* a.a.O. 53f., Nr. 35–38, Taf. V.); die Schwertperle stimmt mit der des weiter unten erwähnten, am Čaryš-Fluß zum Vorschein gekommenen Prachtfundes überein. — In Kasachstan: im Fund von Ščuč'e-Borovoe lassen sich selbst auf Grund der Abbildungen zwei Stil- und Formgruppe streng unterscheiden; die Rekonstruktion des sogdischen oder iranischen Dolches seitens A. K. Ambroz ist musterhaft) Stepi Evrazii... 15). In der Altai-Gegend hebt sich der SW von Barnaul, am Čaryš-Fluß, in der Nähe von Tugozvonogo geborgene Fund hervor (Mann mit deformiertem Schädel) mit einem reichen Inventar. *Umanskij, A. P.* Pogrebenie epohi „velikogo pereselenija narodov“ na Čaryše. Drevnie kul'tury Altaja i Zapadnoj Sibiri (Novosibirsk 1978) 129ff.

Simleul Silvaniei vorliegenden einigen Medaillons und die ältesten Fibeln¹⁰¹ 2) Die hunnische Macht hat auch nach dem von Ruga geführten westlichen Vordrang ein günstiges Siedlungsgebiet an der Ebene zwischen der Wolga und dem Dnepr behalten,¹⁰² das die Basis für einen Teil der führenden Schicht geblieben ist. Diesem widerspricht vielleicht aber der Bericht von Priskos über den Hofhalt der Frau Attilas (Mutter Ellaks) und der Gemahlin des Onegesios sowie der Witwe von Bleda im Zentralregierungsgebiet.¹⁰³ Daß das Leben im Gebiet des bosporianischen Reiches noch im 5. Jh. rege war, beweisen auch die Funde, selbst aus der Hauptstadt, wo die örtliche Aristokratie im Zeitalter ihrer hunnischen Abhängigkeit ihren Reichtum bewahrt hat.¹⁰⁴ Wahrscheinlich wurde unter den Hunnen auch das ganze Gebiet von Tanais von neuem bevölkert.¹⁰⁵ So dürfte trotz ihrer zu Beginn verübten Verwüstungen im weiteren das wirtschaftliche Milieu für die Hunnen in aller Hinsicht günstig gewesen sein.

Bevor wir auf die Übersicht der Diademe der 2. Gruppe übergehen würden, müssen wir darauf hinweisen, daß selbst die aus Dreiergliedern zusammengesetzte Diademkonstruktion nicht zeitbestimmend ist. Sie wurde an hellenistischen Diademen und auf dem Kopfschmuck von Novočerkask im 1. Jh. schon angewendet. Diese Form kommt in unserer 1. und 2. Gruppe gleichfalls vor (1. Gruppe: Nr. 1, 18; 2. Gruppe: Nr. 2, 5, 6, 10, 15). Westlich vom Dnepr sind dreiteilige Diademe bisher noch nicht zum Vorschein gekommen (vgl. *Abb. 6*).

Der als verhältnismäßig einheitlich betrachtbare Verzierungsstil der in die 2. Gruppe gereichten Diademe, die mit reihenhaft, dicht nebeneinander gesetzten Steinen bedeckte ganze Oberfläche weicht von den Produkten der bosporianischen und in anderer spätantiker Tradition arbeitenden Werkstätten ab. Sie können mit Recht als charakteristischste Schmuckgegenstände des „neuen Stils“ angesehen werden. Ihre Mehrheit wurde vermutlich in Werkstätten der westlichen Pontugegend produziert. In nur mit einigen einfachen Zierelementen arbeitenden Werkstätten, die auf Bronzeblechunterlage montierte, mit Schmucksteinen verzierte Goldbleche der in ähnlichem Stil und ähnlicher Technik erzeugten Pferdegeschirre, Waffen und Trachtzubehöre hergestellt haben.¹⁰⁶

Die in diesen Fundkomplexen vorkommenden Stücke von anspruchsvollerer Technik dürften nicht die Produkte ebenderselben Werkstätten gewesen sein (die in Cloisonné-Technik hergestellten Schnallen, Riemenzungen, Schwertperlen zeigen klar an, daß ihre Ausrüstung von mehreren Stellen beschaffen wurde). Tihanova hält im Falle der beiden Diademe von Tiligul selbst den Ursprung aus dem Donauraum nicht für völlig ausgeschlossen (zit. Werk 126). Wahrscheinlich waren auch an den hunnischen königlichen Residenzen Goldschmiede tätig und sogar an den Sitzen der höheren Würdenträger kann dies vermutet werden. Wie bereits erwähnt, zeigen die Funde auch Spuren von sehr schwach qualifizierten „Meistern“.

¹⁰¹ vgl. Anm. 62.; *Fettich, N.*, Szilágysomlyó... 53f. Taf. II, V, XI.

¹⁰² *Bóna, I.*, Nibelungenlied... 306.

¹⁰³ Priskos, In: *Hist. Graeci Min.* ed. Dindorf. Vol. I. 8

¹⁰⁴ Darüber unlängst: *Ambroz, A. K.*, Stepi Evrazii... 23.

¹⁰⁵ *Selov, D. B.*, Tanais i Nižnij Don v pervye veka našej ery. (Moskva 1972) 307ff.

¹⁰⁶ vgl. im zit. Werk von Alföldi, Werner, *Fettich* (Szeged-Nagyszéksós) die zusammengestellten, diesbezüglichen Funde und die III. Gruppe der Aufzählung von Zaseckaja (Klassifikacija... 16ff., 28–29.

Bei den Diademen der 2a/Untergruppe bezogen die die Exemplare von Bere-zovka, Verhne Pogromnoe und Tiligul II-Antonovka erzeugenden Goldschmiede, bei denen die Produkte der spätantiken Werkstätten gewiß nicht unbekannt gewesen sein konnten, ihre Steine aus derselben Quelle, wie die bosporanischen Goldschmiede. Das pseudodreiteilige Diadem von Bere-zovka ist keine Nachahmung des Exemplars von Kerč. Auch das mit der Gruppierung der hochmugeligen Steine hervorgehobene, verhältnismaßig schmale Mittelfeld und die betonte Oberrandverzierung können auf andere Vorbilder zurückgeführt werden, eventuell auf die Produkte der antiken Goldschmiedekunst. Von den in Ungarn zum Vorschein gekommenen Funden zeigen die Schnallen von Murga¹⁰⁷ im Geschmack eine Verwandtschaft zu dem Mittelfeld dieses Diadems. Die Stirnverzierung des Exemplars von Šipovo (Grundform von Kanattas und Kerč) kann auf das Vorbild zurückgeführt werden, aus dem auch die Vogelköpfe des syrischen Armbandes stammen.

Die auf vielerlei Formen und mit unsorgfältig geschnittenen, geschliffenen Steineinlagen verzierten Diademe der 2 bc Untergruppe gelangten vom Fluß Tiligul mit dem hunnischen Vordrang nach Westen, wo sie dominierend wurden. Der Gebrauch dieser in großer Menge billig erzeugbaren Steinform erscheint plötzlich zu Beginn des 5. Jhs und es hat den Anschein, daß nach der Mitte des Jahrhunderts sie auf den Schmuckgegenständen, selbst auf den germanischen Fibeln mit Goldüberzug nicht mehr angewendet wird. Bezüglich ihrer Erzeugung schließen wir uns der Vermutung von B. Arrhenius an: „Vielleicht hatte man in den pontischen Gegenden Schleifereien für die Fertigung einfacher Halbedelsteine und Granate, die dann auch an die Germanen verkauft wurden“ (Granatschmuck und Gemmen aus Nordischen Funden des frühen Mittelalters, Stockholm, 1971, S. 26). Auffallend und charakteristisch ist, daß diese Steinformen, die im klassisch-antiken und später im byzantinischen Bereich völlig unbekannt sind, auch östlich von der Dnepr-Linie nicht einheimisch waren.

Es handelte sich zuletzt von Diademen der Donaugegend und von Schlesien als von Schmuckgegenständen, die in iranisch-barbarischen Traditionen der Gebiete jenseits der Wolga wurzelten und vor der Zeit von Bleda und Attila erzeugt wurden, jedoch in die Gräber erst später kamen.¹⁰⁸ In der Voraussetzung der Herstellungszeit spielte offenbar auch eine Rolle, daß die Exemplare von Höckricht/Jędrzychowice und Dulceanca nicht in ihrer ursprünglichen Funktion in das Grab gelangten. Hierzu müssen noch die zerstückelten Diademteile von Budapest hinzugerechnet werden.

Wir können aber mehrere Argumente erwähnen, die dafür zu sprechen scheinen, daß die von uns in die 2bc/Untergruppe gereihten Diademe die spätesten Kopfschmücke der Hunnenzeit repräsentieren. Vor allem ist der Umstand zu erwägen, daß ihre Mehrheit (Tiligul I., Buhăieni, Gherăseni, Csorna und das mit ihnen engste Verbindung zeigende Diadem von Tiligul II-Antonovka) in ihrer ursprünglichen Funktion in die Erde gekommen ist. Ferner, daß ihr Verbreitungsgebiet das westliche Vorkommen der Diademfunde bildet und sie dort allein herrschend sind.) Im Zusammenhang damit taucht unwillkürlich im Falle

¹⁰⁷ Alföldi, A., a.a.O. Taf. XXVI, 2—5.

¹⁰⁸ Bóna, I., a.a.O. 306.

des Diadems von Kerč der ketzerische Gedanke auf, den Tihanova schon angeschlagen und auch wir bereits erwähnt haben, nämlich ob man den Fundort dieses Diadems als eindeutig bewiesen akzeptieren könne.) Die Diademe der 2bc Untergruppe zeigen hinsichtlich des Verzierungsstils und der Technik die engste Verbindung mit den in den Funden von Pécsüszög und Báticasék vorliegenden Goldbeschlägen, auf die wir im späteren noch zurückkommen werden.

Die Ornamentik der vertikalen Gliederung mit einer in der Verzierung des Diadems von Verhne Pogromnoe angewandten doppelten, gepreßten Perlenreihe kann auch an den zerschnittenen Diademeilen von Höckricht/Jędrzychowice und Budapest beobachtet werden. Wahrscheinlich wurde an diesen die Verzierung des in der Wolgagegend gefundenen, jedoch vermutlich irgendwo im nördlichen Pontusgebiet hergestellten Kopfschmuckes nachgeahmt. Dies in Betracht genommen, scheint die vorhererwähnte Datierung der Diademe jenseits der Wolga (vgl. Anm. 108.S.306) auf eine frühere Zeit als die Exemplare der Donaugegend und von Schlesien begründet zu sein, oder ihre Herstellung (in einer anderen Werkstätte) kann zumindest innerhalb einer Generation vorausgesetzt werden.

In der Verzierung des Diadems von Verhne Pogromnoe und der Diademeile von Höckricht und Budapest ist das charakteristische Element, die einander nahe untergebrachte, mit doppelter, gepreßter Perlenreihe erfolgte, vertikale Gliederung mit dazwischen applizierten Schmucksteinen gemeinsam ein häufiges Ornament einer Fundgruppe, die mit unserem 2. Diademytyp chronologisch und größtenteils auch betreffs der ethnischen Zugehörigkeit der Träger in Verbindung gebracht werden kann. Insbesondere kann dies an den zur Verzierung der Pferdegeschirre dienenden, auf Bronzeblech applizierten, gestrecktrechteckförmigen Goldblechen und Schwertbeschlägen beobachtet werden.¹⁰⁹ Durch die Gegenstandsform wird — wie auch im Falle der Diademe — die Komposition der Verzierung beeinflusst.

Als Anhaltspunkt zum Schluß auf die Zeit, als das Diadem von Csorna und mit ihm die in unsere 2bc Untergruppe gereihten Diademe hergestellt werden und nach dem Westen gekommen sind, muß vor allem eine Eigenartigkeit der Verzierung des Diadems von Csorna erwähnt werden. In seiner Ornamentik befindet sich ein Element, das aus einer Wellenlinie zwischen zwei gepreßten Perlenreihen besteht, das wir von anderen Diademen nicht kennen.¹¹⁰ Jedoch kann dieses Ornament in einigen hunnischen Funden als Trachtzubehör (gepreßte Goldblechriemenzungen) an den Pferdegeschirr- und Waffenbeschlägen wahrgenommen werden, wie darauf schon A. Alföldi unsere Aufmerksamkeit gelenkt hat

¹⁰⁹ z. B. in den Funden von Ščerbataja kotlovina, Novo Ivanovka (*Zaseckaja, I. P., O hronologii. . .* SA 1978. Nr. 1. 56, 69), Melitopol' und an den mit einer gepreßten Perlenreihe gegliederten Beschlägen, wie in den Funden von Engels-Pokrovsk Voshod-Kolchos (*Sinicyn, I. V., Pozdnesarmatskie pogrebenija Nižnego Povolž'ja. Izv. Saratovskogo Nižne-Volžskogo Inst. 7* (1936) 71ff.; *Werner, J., a.a.O. Taf. 40,13*), Radensk (OAK za 1897 g.SPb 1898. 106ff.; *Fettich, N., Szeged—Nagyszéksós. . .* Taf. XXXV, 11), Novogrigo'evka (Grab VIII und IX), Kalinin—Sowchos, Pécsüszög.

¹¹⁰ Am Innenteil der Totenhaube von Ryosan (Südkorea) wurde bei der Anbringung des unteren Saumes eine Wellenlinie (Zickzacklinie) angewendet, vgl. *Chewon Kim, Report of the Research of Antiquities of the National Museum of Korea 1* (Seoul 1948) Taf. 47; *Werner, J., a.a.O. Taf. 67, 6.*

(Höckricht, Zdvizensk, Nižnjaja Dobrinka, Léva)¹¹¹. Ähnliche können noch vom Gebiet der Sowjetunion in den Funden von Vol'nyj Aul,¹¹² Kalinin-Sowchos,¹¹³ Makartet,¹¹⁴ Kapulivka,¹¹⁵ Radensk¹¹⁶ beobachtet werden. An den Riemenzungen der erwähnten Funde wird die Wellenlinie sich den Erfordernissen der Gegenstandsform anpassend zu einer „Schlangenlinie“, im Fund von Léva ähnelt sie einer Zickzacklinie,¹¹⁷ jedoch an einigen Exemplaren (Kapulivka, Radensk, Höckricht; bei diesem letzteren soll bemerkt werden, daß der obere Teil der Riemenzungen mangelhaft ist) erscheint die ursprüngliche Form des Ornaments. In Ungarn tauchte zum Wellenlinienornament in dem bereits erwähnten, neulich zum Vorschein gekommenen hunnischen Fund von Pannonhalma—Szélsőmalom eine weitere Analogie an der Blechverzierung eines Schwertes auf.¹¹⁸

Die Riemenzungen mit „Schlangenlinien“ stehen sowohl in der Form als in der Technik jene gleichfalls auf Bronzeunterlage montierten, mit den vorangehenden übereinstimmend durch Perlenreihe umrahmten Goldblechriemenzungen in engster Verbindung, in deren Mitte länglich die Schlangenlinie durch eine in gerader Linie gepreßten Perlenreihe ersetzt wird. Ihre Begleitfunde ähneln in ihrer Mehrheit den Exemplaren mit Schlangenlinie. In Ungarn, wo diese Variante vertreten ist, sind in Pécsüsözög,¹¹⁹ in Bátorfőszék¹²⁰ in zur Männerbestattung gehörendem Fund, außer diesen in Szekszárd neben einem Skelett mit deformiertem Schädel je eine Riemenzunge,¹²¹ und in einem Frauengrab zwei schöne Exemplare mit einer im Stil der Diademe hergestellten, mit plangeschliffenen Steinen dicht verzierten Schnalle zusammen zum Vorschein gekommen.¹²² In der Sowjetunion können wir gleiche Riemenzungen aus den Gräbern VIII und IX von Novogrigror'evka sowie aus den Funden von Novo Ivanovka und Klementovka-Berg/Feodosija¹²³ erwähnen (Abb. 12).

Auf Grund der großen Ähnlichkeit der Muster, Formen und Technik ist anzunehmen, daß sich nicht viele Goldschmiedewerkstätten mit der Erzeugung dieser Gegenstände befaßt haben. So wie auch die Diademe der 2bc Untergruppe auch nicht eine umfangreiche Werkstattstätigkeit verraten. Die Verbindung der Diademe der 2bc Untergruppe, unter diesen des Diadems von Csorna mit der

¹¹¹ Alföldi, A., a.a.O. 31f.

¹¹² Ambroz, A. K., Problemy... SA 1971. Nr. 2. 106, Abb. 2, 20.

¹¹³ Vysockaja, T. N.—Čerepanova, E. N., a.a.O. 187f., Abb. 2, 5.

¹¹⁴ Rutkiv's'ka, L. M., Kočoviki ta zemlerobi na teritorij stepovoj Ukraini. Arheologija XXII (Kijev 1969) 156f., Abb. 2, 5.

¹¹⁵ Ebd. Abb. 3, 4.

¹¹⁶ Fettich, N., a.a.O. Taf. XXXV, 10.

¹¹⁷ Alföldi, A., a.a.O. 31 Taf. XIV, 1—20, vergoldete Silberbleche, unter ihnen zikadenförmige Riemenzungen.

¹¹⁸ vgl. Anm. 87.

¹¹⁹ Alföldi, A., a.a.O. Taf. III, 19—21; Bóna, I., Nibelungenlied... 338, Bild 14.

¹²⁰ vgl. Anm. 72.

¹²¹ Csalog, J., Diss. Pann. Ser. 2. Nr. 10(1938) 13, Abb. 3; Fettich, N., Szeged-Nagyszéksós. Taf. XXXVIII, 4.

¹²² Unveröffentlichte Funde. Erwähnt und vorgeführt bei Bóna, I., Severin... 188, 191.

¹²³ Vysockaja, T. N.—Čerepanova, E. N., a.a.O. 195 f., Abb. 3, 10. — Ich war nicht bestrebt, sämtliche verwandte Funde anzuführen, sondern beschränkte mich bloß die allernächsten Parallelen des Fundkreises von Csorna—Pécsüsözög—Bátorfőszék—Pannonhalma zu erwähnen.

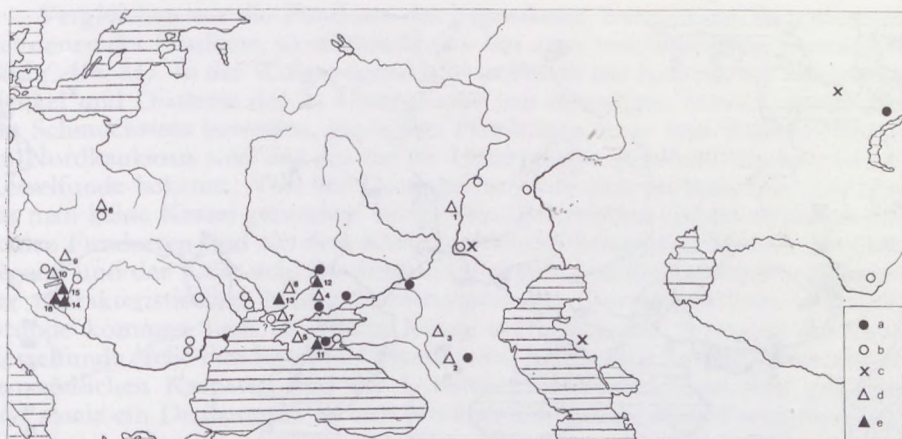


Abb. 12. Diademfunde und Goldblechriemenzungen. a: Diademe der 1. Gruppe; b: Diademe der 2. Gruppe; c: andere Diademe; d: Riemenzungen und Beschläge mit gepresster Perlenreihe in Wellenlinie; 1. Nižnjaja Dobrinka; 2. Vol'nyj Aul; 3. Zdvizensk; 4. Makartet; 5. Kalinin Sowchos; 6. Kapulivka; 7. Radensk; 8. Höckricht/Jędrzychowie; 9. Léva/Levice; 10. Pannonhalma; e: Riemenzungen mit gepresster, gerader Perlenreihe; 11. Klementovka-Berg bei Feodosija; 12. Novogrigror'evka; 13. Novo Ivanovka; 14. Bátaszék; 15. Szekszárd; 16. Pécsüszög

12. ábra Diadémleletek és aranylemez szíjvégek. a: Az 1. csoport diadémjai; b: a 2. csoport diadémjai; c: más vagy ismeretlen díszítésű diadém; d: aranylemez szíjvégek és veret préselt gyöngysor-hullámvonal motívummal; 1. Nižnjaja Dobrinka; 2. Vol'nyj Aul; 3. Zdvizensk; 4. Makartet; 5. Kalinin szovhoz; 6. Kapulivka; 7. Radensk; 8. Höckricht/Jędrzychowice; 9. Léva/Levice; 10. Pannonhalma; e: aranylemez szíjvégek préselt egyenes gyöngysor-vonnallal; 11. Klementovka hegy Feodosija mellett; 12. Novogrigror'evka; 13. Novo Ivanovka; 14. Bátaszék; 15. Szekszárd; 16. Pécsüszög

aufgezählten Fundgruppe (die charakteristischen Riemenzungen und mit ihnen zusammenhängenden Pferdegeschirre — und Waffenbeschläge) schließt der Kreis der Schwertscheidenmundstücke der erwähnten Funde von Pécsüszög und Bátaszék noch einger (Abb. 9:2—4). Die Goldbeschläge wurden im Stil und in der Technik der Diademe der 2bc Untergruppe gefertigt; im Fund von Bátaszék auch die übrigen Goldzierden des Schwertes. Nördlich von Csorna kommt der Diademstil der 2bc Untergruppe an einigen Beschlägen des Fundes von Jakuszowice (Polen)¹²⁴ vor, südlich vertreten diese die Schwertriemenhalter von Zmajevac/Vörösmart¹²⁵ (dieser letztere Fundort liegt von Pécsüszög in der Luftlinie etwa 45 km, von Bátaszék 36 km weit).

¹²⁴ Åberg, N., Till belysande av det gotiska kulturinslaget i Mellaneuropa och Skandinavien. Fornvännen 1936. 264ff. Taf. 1. und 5—6; László, Gy., The Significance of the Hun Golden Bow. Acta Arch. Hung. 1(1951) Taf. XVIII, 8—12, 18; Nosek, S., Inventaria Archaeologica. Pologne, Fasc. II. (Lodz 1954) Taf. 15/15: 1, 3—4, 7, 9—10.

¹²⁵ Vinski, Z., Die archäologischen Denkmäler der großen Völkerwanderungszeit in Syrmien. Situla 2 (1957) 50, Taf. XXIV, 92—93.



Abb. 13. Verbreitungskarte der Diademe und der hunnischen Kessel. a: Diademe der 1. Gruppe; b: Diademe der 2a Untergruppe; c: Diademe der 2bc Untergruppe; d: andere oder unbekannt verzierte Diademe; e: Bronzekessel mit rechteckigem Griff; 1. Verhnij Konec; 2. Osoka; 3. Engelsk-Pokrovsk; 4. Stavropol; 5. Höckricht/Jendrychowice; f: Bronzekessel, mit halbscheibenansatzem verziertem Griff; 6. Kyzyl Adyr; 7. Ivanovka; 8. Šestači; 9. Bošneagu; 10. Sudiți-Gherăseni; 11. Ionești; 12. Celei-Sucidava; 13. Oltenien (?); 14. Desa; 15. Hortărani; 16. Hinova; 17. Törtel; 18. Kaposvölgy; 19. Dunaújváros-Intercisa; 20. Várpalota; 21. Bennisch-Benešov; 22. „Catalaunisches Gefilde” (?); 23. Habaz-Šiakky-kol; 24. Iža-Leányvár—Celamantia (gegenüber von Brigetio)

13. ábra Diadémok és hun üstök elterjedési térképe. a: Az 1. csoport diadémjai; b: A 2a alcsoport diadémjai; c: A 2 bc alcsoport diadémjai; d: más vagy ismeretlen díszítésű diadémok; e: bronzüst díszített füllel; 1. Verhnij Końec; 2. Osoka; 3. Engels-Pokrovsk; 4. Stavropol; 5. Höckricht/Jendrychowice; f: bronzüst félkorong-rátétes füllel; 6. Kyzyl-Adyr; 7. Ivanovka; 8. Šestači; 9. Bošneagu; 10. Sudiți-Gherăseni; 11. Ionești; 12. Celei-Sucidava; 13. Oltenien (?); 14. Desa; 15. Hortărani; 16. Hinova; 17. Törtel; 18. Kaposvölgy; 19. Dunaújváros-Intercisa; 20. Várpalota; 21. Bennisch-Benešov; 22. „Catalaunumi mezők” (?); 23. Habaz-Šiakky-Kol; 24. Iža—Leányvár—Celamantia (Brigetioval szemben)

Betreffs der Wellenlinienverzierung des Diadems von Csorna und der Zusammenhänge der Diademgruppe der 2bc Untergruppe mit den Funden von Pécsüzög und Báticasék stimmt das Verbreitungsgebiet der erwähnten Fundgruppe (Pferdezaumzeug- und Waffenbeschläge, Trachtzubehöre) und der mit diesen verwandten Komplexe bis zu einem gewissen Grade mit dem der Diademe überein. Ihre Fundorte befinden sich größtenteils in der Südukraine, in der Krim und in der Unteren Wolgagegend (Ambroz, Stepi Evrazii... 103, Abb. 1 und 104, Abb. 2.), westlicher in Ungarn (Abb. 12). Sehr auffallend ist, daß sie im Raum zwischen den Fundorten der Funden von Concești (Nordmoldau)¹²⁶ und Szeged—Nagyszéksós fehlen. Diademfunde sind hingegen nahe des Pruth (Nr. 19) und im östlichen Teil der Unteren Donaugegend (Nr. 20, 21) vorhanden.

¹²⁶ Matzulevitch, L., a.a.O. 123ff.; Alföldi, A., a.a.O. Taf. XX—XXI.; Bloşiu, C., Cerce-tări istorice 5 (Iasi 1974) 59ff.

Vergleichen wir die Fundorte der gegossenen, hunnischen Bronzekessel¹²⁷ mit denen der Diademe, so erschließt sich uns auch von diesem ein abweichendes Bild (*Abb. 13*). In der Wolgagegend gibt es Funde mit Kesseln mit unverziertem Henkel und Diademe der 2a Untergruppe mit mugeligen Steinen, ferner einige mit Schmuckstein besetzten, gepreßten Pferdezaumzeug- und Waffenbeschlägen. Im Nordkaukasus sind uns ein zur 1b Untergruppe gereihtes Diadem und zwei Kesselfunde bekannt. Von der Donnmündung bis zum rechten Ufer des Dnestr hat man keine Kessel gefunden. Im großen, kesselfreien Gebiet zwischen diesen beiden Fundorten sind aus dem Küstengebiet des Schwarzen Meeres, der Dneprgegend und der Krim acht Diademfunde bekannt und die meisten Fundkomplexe der charakteristischen Männerbestattungen der Novogrigor'evka—Pécsüszög-Gruppe kommen auch in diesem Raum vor. Dort, wo hingegen die meisten Kesselfunde (acht Fundorte) in Oltenien und Muntenien, in der Ebene zwischen den südlichen Karpaten und der Unteren Donau zum Vorschein gekommen sind sowie ein Diademgrab in der Nachbarschaft eines Kesselfundortes (Sudiți-Gherăseni) gefunden wurden, sind Männerbestattungen oder mit diesen zusammenhängende Totenopferfunde des Novogrigor'evka—Pécsüszög-Typs oder der mit dieser verwandten Fundgruppe außer dem ärmlichen Männergrab mit dem kleinen Diadembruchstück von Dulceanca bisher noch nicht bekannt.

In Ungarn wurden außer dem Kessel von Törtel die anderen drei im Gebiet der römischen Provinz Valeria zutage gefördert, wie auch die Funde von Pécsüszög, Bátaszék, Szekszárd. Das Diadem von Csorna und der Fund von Pannonhalma—Szélsőmalom sind in Pannonia prima zum Vorschein gekommen.

Die Verbreitungskarte sowohl der hunnischen Kessel, als der Diademe (*Abb. 6 und 13*) widerspiegeln gut das etappenweise vor sich gehende Vordringen der Hunnen, das auch eine ganze Reihe von anderen Fundgegenständen und Fundkomplexen untermauert. Auf die zur Erklärung der auffallenden Erscheinung gestellte Frage, weshalb die hunnischen Kessel in der Südukraine fehlen und warum in den Gebieten, wo die Kessel am dichtesten vorkommen, in der Ebene zwischen den südlichen Karpaten und der Unteren Donau die oben erwähnten hunnenzeitlichen Männerbestattungen nicht zum Vorschein kommen, erwarten wir von der weiteren Forschung die Antwort.

Im Fund von Pécsüszög findet sich ein mit Treppenstufenraute verzierter Cloisonné-Schwertanhänger, mit goldenem Perlendraht umrahmt, im Fund von Bátaszék ist der Schwertanhänger mit einem Wirbelrosettenmuster verziert; ein Zellwerk dessen dünne Granate mit Schneiderädchen hergestellt worden sind. Dieser Schwertanhänger ist ebenfalls mit goldenem Perlendraht umrahmt. Beide Goldscheiben weisen auf eine gute pontische Werkstatt hin und zeigen jene Cloisonné-Stilphase¹²⁸ an, die vor den zwanziger Jahren des 5. Jhs sich noch nicht ausgestaltet hat und das späteste Auftreten dieser Ziertechnik in Ungarn zeigt. Sie dürften zur selben Zeit mit den kleinen dreieckförmigen

¹²⁷ Die Verbreitungskarte der Kessel wurde auf Grund der Daten der ausgezeichneten Publikation von R. Harboiu und P. Diaconescu zusammengestellt unter Übernahme ihrer Numerierung: Hunnischer Kessel aus Muntenien. *Dacia* XXVII. N^{os} 1—2 (1984) 99ff., *Abb. 5*. — Die Angabe von Nr. 24: *Barkóczi, L. — Salamon, Á., Alba Regia* (1984) 183.

¹²⁸ Über die Edelsteinschneidekunst und die Zellenwerktechnik: *Arrhenius, B., Granatschmuck und Gemmen aus nordischen Funden des Frühmittelalters. Stockholm 1971.*

Cloisonné-Beschlägen von Szeged—Nagyszéksós entstanden sein, auf welchen schon die gewellten Stege angewendet wurden.¹²⁹ Diese Zellenwandform können wir an den Schnallen des Fundes Apathida I und an den Gegenständen des Fundes II,¹³⁰ auf dem Schwert von Tournai¹³¹ und an den mit diesen gleichaltrigen Goldgegenständen in der zweiten Hälfte des 5. Jhs antreffen, als sie allgemein wird. Die Funde von Pécsüzög und Báticasék dürften vor der Mitte der dreißiger Jahre des 5. Jhs nicht in die Erde gelangt sein, jedoch ist es nicht ausgeschlossen, daß es hierzu erst in den vierziger oder ersten fünfziger Jahren des 5. Jhs gekommen ist. Dasselbe bezieht sich auch auf das Diadem von Csorna, was zum Teil seine enge Verbindung mit den zwei vorhererwähnten Funden, zum Teil sein Fundort in Pannonia prima unterstützen.

Angesichts der nicht hohe Ansprüche stellenden Goldschmiedearbeit, mit der das Diadem erzeugt wurde, z. B. das unter den grünen Glaseinlagen sichtbaren, zur Nachahmung der geriffelten Goldfolie unregelmäßig eingeritzte Gittermuster (in guten Goldschmiedewerkstätten hat man selbst unter den Glaseinlagen ebenso die geriffelte Goldblechfolie angewendet, wie unter den Halbedelsteinen, vgl. Szilágyosomlyó/Şimleul Silvaniei, Fibel XII: Fettich, N., Szilágyosomlyó 38, Taf. XXII, 2), ist es nicht völlig unmöglich, daß es im Donaubecken von einem solchen Goldschmied hergestellt wurde, dem schon infolge seiner Abstammung die Produkte, Technik und Muster der pontischen Werkstätten nicht fremd waren, obwohl es wahrscheinlich ist, daß er aus der nördlichen Pontusgegend stammte. Nur im Falle der Schwertbeschläge von Báticasék können wir die örtliche Herstellung für gewiß ansehen. Die übrigen Gegenstände desselben Fundes weisen aber — wie davon schon die Rede war — nicht in diese Richtung hin.

Das Diademfragment von Dulceanca halten wir für den letzten Vertreter der hunnischen Diademe aus einer an die sich nach dem Tode Attilas zurückgezogenen Hunnen knüpfbaren Bestattung nach der Mitte des 5. Jhs.

*

* *

In der Luftlinie nicht weiter als 20 km von Csorna kamen die als hunnisch betrachtbaren Funde von Dör und Sobor,¹³² Árpás,¹³³ Lébény¹³⁴ sowie auch nur 8 km entfernt der germanische Fund von Rábapordány aus dem 5., Jh.¹³⁵

¹²⁹ Fettich, N., Szeged-Nagyszéksós. Taf. I. 23—25.

¹³⁰ Fettich, N., a.a.O. Taf. XXIII, 7—8; Horedt, K.—Protase, D., Neue völkerwanderungszeitliche Goldfunde des 5. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Germania 48(1970) Taf. 34, 2—3; 39, 3a; 48, 9; 49—50; 53—54.

¹³¹ Böhrer, K., Childerich von Tournai. Reallexikon d. Germanischen Altertumskunde. Bd. 4. Lief. 3/4. Abb. 133, 135, 4, 8—9.

¹³² Unveröffentlichte Funde. Erwähnt bei Bóna, I., Severin ... 190f.

¹³³ Unveröffentlichter hunnischer Goldfund. Durch das Entgegenkommen von P. Tomka mir bekannt.

¹³⁴ Pusztai, R., Arrabona 8 (Győr 1966) 99ff.

¹³⁵ Alföldi, A., a.a.O. Taf. X—XII.

zum Vorschein. Von den in Csorna 1888, von der Gemeinde südöstlich zutage geförderten Gräbern erwähnt Lakner zwei, deren Orientierung NS war. Es ist anzunehmen, daß die unter den Funden vorkommende fragmentarische Blechfibel und der Bronzespiegel, eventuell die Schnallen mit geripptem Ring von diesen stammen. Das Gebiet dürfte bewohnt gewesen sein, als die Frau mit dem Diadem dort bestattet wurde. Dies beweisen auch die 1957, 1958 und 1961 ans Tageslicht gekommenen Funde.¹³⁶ Die Frage bzw. die Vermutung, ob die in Csorna gefundene hunnische Frauenbestattung mit dem Diadem mit einem eventuellen hunnischen Zentrum von Arrabona in Verbindung gestanden sei oder ob man die vornehme Frau in der Nähe ihres eigenen „ordu“ bestattet habe,¹³⁷ bleibt auch weiterhin unbeantwortet.

¹³⁶ vgl. Anm. 4.

¹³⁷ Diese Möglichkeiten setzt Bóna in: Severin... 190 voraus.

ANALYTISCHE UNTERSUCHUNGEN ARCHÄOLOGISCHER GOLDFUNDE

PROF. BRUNO VORSATZ

Es wurden archäologische Goldfunde auf ihre chemische Zusammensetzung untersucht in erster Linie, um ihre Herkunft bzw. ihren Herkunftsort festzustellen. Die untersuchten Goldstücke sind im allgemeinen aus purem Gold mit mehr oder weniger Verunreinigungen bzw. Goldlegierungen hergestellt.

Zwecks Feststellung der Herkunft oder des Herkunftsortes wurden einerseits die Menge der eventuellen Legierungselemente — in erster Linie Silber oder Kupfer — in aus den archäologischen Goldgegenständen in geringer Menge entnommenen Proben bestimmt, andererseits die Anwesenheit von verschiedenen Spurenverunreinigungen bzw. ihre halbquantitativ abgeschätzten Mengen festgestellt.

Hinsichtlich der geringen Mengen der Proben (5–10 mg) wurden die oben erwähnten Bestimmungen mit der hierfür speziell ausgearbeiteten Methode der Emissionsspektroskopie durchgeführt. Das Verfahren kann als modifizierte Kugelmethode bezeichnet werden.¹

Die Vorteile der Emissionsspektroskopie liegen darin, daß sie in unserem Falle den gleichzeitigen Nachweis von 15 Elementen mit einer Nachweisgrenze von 5–15 µg/g ermöglicht und zwar in Proben, die 5–15 mg wiegen.

Das Wesentliche der genannten Methode besteht darin, daß die von dem Funde entnommene kleine Probe in die entsprechend ausgebildete Bohrung eines spektralreinen Kohlestäbchens eingelegt wird. Nachher wird die Probe mit Hilfe einer zugespitzten Kohlelegelektrode in Gleichstrombogen angeregt. Das Licht des Bogens wird in ein Quarzspektrograph Typ Qu 24 der Fa. C. Zeiss, Jena eingeleitet und so lange exponiert bis die Probe vollständig verbrannt ist. Für die quantitative bzw. halbquantitative Auswertung dienen künstliche Lösungen, die aus spektralreinen Chemikalien bzw. Metallen hergestellt werden. Die entsprechenden Lösungsmengen werden auf kleine Stücke analytischer Filterpapiere aufgetropft — notwendigerweise durch zwischengelegte Eintrocknung — und dann wird ein Reingoldstück, das 7,5 mg wiegt — in die Bohrung der oben erwähnten Kohlelektrode eingelegt. Die auf diese Weise vorbereiteten Elektroden dienen als künstliche Eichproben zur Aufstellung der Auswertungskurve.

Die Auswertung der Spektralplatten wird bekannterweise durch Photometrie der Spektrallinien und mit Hilfe der Auswertungskurve durchgeführt.²

Auf diese Weise wurden mehr als hundert Goldproben analysiert, deren Ergebnisse zur Zeit noch unter Bearbeitung stehen.

¹ Vorsatz, B., Sur l'analyse spectrale quantitative des métaux précieux. G.A.M. S. Paris 17. 155–165 (1957)

² Mika, J.—Török, T., Analytical emission spectroscopy. Fundamentals. Akadémiai Kiadó, Budapest, (1973)

Benennung des Gegenstandes		Muster-nummer	Ni	Ag	Cu	Sn	Cd	Zn	Sb	Al	Bi	Pt	Si	Mn	Pb	Fe
I	Das Diedem von Csorna	16	0,01	4	0,1	0,005	—	in Sp.	—	in Sp.	0,005	in Sp.	0,001	—	0,002	0,001
II	Solidus des Valentinianus III.	53	—	0,1	0,03	—	—	in Sp.	—	—	—	—	in Sp.	—	—	in Sp.
III	Solidus des Theodosius II.	56	—	0,3	0,05	0,01	—	in Sp.	—	in Sp.	—	—	0,005	—	in Sp.	in Sp.
IV	Hunnischer Fund von Bátaszék, Schwertscheide-mündung	3	—	0,1	0,2	in Sp.	—	—	—	in Sp.	—	0,001	0,005	—	0,001	0,001
V	Hunnischer Fund von Bátaszék, Schwertperle	12	in Sp.	4	1	—	—	—	—	0,001	0,001	0,001	0,01	—	0,005	0,002

Die Analysierungsdaten in % angegeben (in Sp. = in Spuren)

A CSORNAI DIADÉM

Az 1887-ben talált, erősen töredékes és bronz alátétlapjától megfosztott arany fejdísz (1. ábra) 1950-ben került a MNM Régészeti Osztályának Népvándorlász-kori Gyűjteményébe. Báthy Géza, a MNM Restaurátor Osztályának vezetője eredeti állapotának megfelelően állította helyre (2. ábra). A diadémot 158 ékkő (karneol, gránát, borostyán, zöld- és színtelen üveg) díszítette. Technikai érdekességként megemlíthető, hogy a hét zöld üvegbetét alatt az arany alaplemezbe a rekeszekben belül ferde rácsmintát karcoltak bele. Kezdetleges utánzata ez azoknak a recézett arany lemezeknek, melyeket a népvándorlás kori ékszereken a csornai diadém készítőjénél jobban képzett ötvösök az ékkövek alá helyeztek, hogy fényüket fokozottabban érvényre juttassák.

A csornai fejdísz szorosan beletartozik a Kazahsztántól Délnyugat-Lengyelországig nyomon követhető hun kori diadémok sorába (6. ábra). Díszítési elv és technika alapján két csoportra osztva kíséreltük meg elemzésüket (7. ábra). Az 1. csoport diadémjait a Dnepr folyók—Azovi-tenger vonaltól keletre találták. A 2. csoportban említettek egy része (2a alcsoport) a Tiligul folyótól nyugatabbra nem jut el, míg a 2b alcsoportba soroltak a Tiligultól nyugatra egyeduralkodó diadém típust képviselik.

Mind technikai, mind stílusbeli sajátosságai alapján a csornai diadém a hun férfitemetkezésekhez tartozott pécsüszögi és bátaszéki leletekkel mutat szoros kapcsolatot. Sírbakerülése az 5. század harmincas éveinek közepe és ugyane század ötvenes éveinek legeleje közötti időszakban történhetett.

NÉPVÁNDORLÁS KORI CSERÉPÜSTÖK

MESTERHÁZY Károly

Az elmúlt 30—35 év magyar faluásatásai kétségtelenné tették, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalás és kora Árpád-kor legjellegzetesebb edényfajtája a cserépüst volt. Jelenléte már önmagában is meghatározta a település lakóinak nemzetiségét. László Gyula 1979-ben így fogalmazott: „... a cserépbográcsokat biztosan a magyarság hozta a Kárpát-medencébe, hiszen az egész magyar nyelvterületen megvannak”.¹ Ennek megfelelően az üstök minden fajtáját, ha még oly különleges volt is, magyarnak tartották² és segítségükkel a települések viszonylagos korát is megadták (cserepüst előfordulása korai településre vall)³, annak ellenére, hogy a cserépüstök 14. századig való továbbélése ismert tény volt⁴. Az etnikai meghatározásnak hamarosan éles ellenzői is támadtak, s nem egészen érthetetlen módon akkor és ott is, ahol erre semmi alap nem volt: az erdélyi⁵, a felvidéki⁶, és a bánáti és bácskai 10—13. századi leletekkel kapcsolatban.⁷

¹ László Gy., Régészeti levelek (Szolnok 1980) 42.

² Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3/Bp. 1938) 25.; Szőke B., Arch. Ért. 82 (1955) 89—90.; Méri I., Árpádkori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határára. RF Ser. II. 12. (Bp. 1964) 46.; Kovalovszki J., Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története. Szerk. Nagy Gy. (Orosháza 1965) 194, VIII. t. 2: az Orosháza-monorai üst szarmata kori. Éri István azt írja, hogy Veszprém megye területéről azért ismerünk kevés cserépüstöt, mert ott az őslakosság élt tovább: Éri I., VMMK 8 (1969) 211.; Korábban így vélekedett Bálint Cs., Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1. Szerk. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. (Bp. 1976) 142.

³ Szegfű L.—Kürti B., Szeged szomszédai. Szeged története I. Szerk. Kristó Gy. (Szeged 1983) 305.

⁴ Szőke B., Arch. Ért. 82 (1955) 87—89.; Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk 48.; Kovalovszki J., Orosháza 194.; Piffli A., Nález stredovekej hrnčiarkej pece na Primacialnom námestí v Bratislave. Bratislava 1 (1965) 63—88, 72—74.; Mesterházy K., DMĚ 1974 (1975) 218.

⁵ Horedt, K., Ceramica slavă din Transilvania. SCIV 2 (1951) 213.; Diaconu, P., Cu privire la problema căldărilor de lut in epoca feudală timpurie (sec. X—XII.). SCIV 7 (1956) 421—39.; Diaconu, P., K voprosu o glinjanjyh kotlah na teritorii RNR. Dacia 8 (1964) 250—263.; Horedt, K., Backteller und Tonkessel in Moresti. SIA 26 (1978) 62. Az újabb romániai szakirodalomban azzal a véleménnyel is találkozunk, hogy a 11. századtól már nem etnikumjelző a cserépüst: Lukács, A., Observații privind răspîndirea căldărilor de lut pe teritoriul României. SCIV 35 (1984) 320—330, 326.

⁶ Habovštiak, A., Prísvetok k poznaniu nasej nižinnej dediny v XI—XIII. storočí. SIA 9 (1961) 477—78-beli véleményét megváltoztatta. I. Ua., Nálezy stredovekých hlinených kotlíkov na Slovensku. Sborník Slov. Nar. Mus. Historia. 14 (1974) 123—155.; Ua., Deserted medieval villages in Slovakia. Some recent archaeological research. Deserted medieval village research group 31st Annual Report 1982. (London 1983) 30—32: „Nomads coming from the Black Sea area used special pottery-kettles hung over an open fire”.

⁷ Veselinovič, R. L., Starosrpsko naselje na Bostaniste kod Mošorina u Bačkoj. Rad VM 2 (1953) 25.; Stanojevič, N., Zastitno iskopavan'e lokaliteta Botra kod Bečeja — srednevekovna lončarska radionica — Rad VM 26 (1980) 99: Az Árpád-kori magyar faluval kapcsolatban fel sem merül magyar eredete. Következésképpen a kemencék tapasztásában levő üsttörödékek is szláv lakossághoz kapcsolhatók.

Már Höllrigl Józsefnek Árpád-kori kerámiáinkról írott dolgozata is figyelmeztetett arra, hogy a magyarországi cserépüstöket sem szabad minden további vizsgálat nélkül 10–12. századi magyar edénytípusnak tekinteni. A Szőreg B-temetőből előkerült és általa közölt késő avar kori üst volt az első, amely minden kétséget kizáróan korábbi és nem magyar eredetű volt.⁸ Szabadkézzel, korong nélkül készült, fala függőleges, feneke gömbölyded volt. Ujjbenyomással díszített, kissé kihajló peremére hengeres „kosárfület” erősítettek.⁹ Teljesen hasonló üstfűl töredéket találtak Csongrád-Bokrosra, szintén avar településről.¹⁰ Ezek az üstök azonban elkerülték a kutatók figyelmét. Amikor pedig a szabadkézzel készült üstök sorozata került elő a dobozi 10–12. századi településen,¹¹ és néhány más darab is ismertté vált (Nagyhegyes—Elep—Mikélapos, Karcag)¹², Fodor István a cserépüstök eredetével foglalkozó tanulmányában arra a megállapításra jutott, hogy a Kárpátmedencébe a honfoglaló magyarok hozták ezt az edényfajtát. Csúpán a kölked-feketekapui, 8. századi szürke és sárga avar kerámiával együtt előkerült üsttöredék alapján tételezte fel, hogy az avar kori anyagban máshol is számolni lehet felbukkanásával. Ugyanakkor elvetette az üstök avar kori helyi készítésének lehetőségét.¹³

Nagy lendületet adott a kutatásnak a Szarvas és Endrőd környéki avar kori települések felfedezése. E késő avar korinak meghatározott telepek kerámiaanyagában számos szabadkézzel készült cserépüst peremtöredék került elő jellegzetes bepecsételt díszítésű cserepek kíséretében. Szőke B. M. keltezése élénk vitát váltott ki¹⁴, amelynek főleg Fodor I. újabb tanulmányában maradt nyoma. Továbbra is úgy látja, hogy mind a kézzel formált, mind a korongon készült üstök túlnyomórészt a honfoglaló magyarsággal jelennek meg a Kárpát-medencében. Az Alföldön feltűnő korábbi (9. századi) üstökben bolgár hatást sejt.¹⁵ Időközben kiterjedt településtörténeti kutatások indultak meg Veresegyházon és másutt is¹⁶, melyek során újabb és újabb szabadkézzel készült üsttöredékek kerültek elő, nagyobbbrészt késő avar kori lelőhelyekről. Jelenleg több mint 20 különböző lelőhelyről tartunk számon szabadkézzel készült üsttöredéket.¹⁷

⁸ Höllrigl J., Arch. Ért. 46 (1932–33) 91–92.

⁹ Móra F., Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás kori és korai magyar leletekben. A Szegedi Városi Múz. Kiadv. 2 (1932) 14–15.; *Ua.*, Ethn. 45/1932–34) 54. Móra Ferencnek az a megjegyzése, hogy a szőregi üstöt egy melléklet nélküli sírban találta a halott lábánál, egyértelművé teszi, hogy az üst a sírhoz tartozott. A félreértést az üst megítélésében később az okozta, hogy Móra lehetségesnek tartotta a különleges edény bronzkori eredetét is, mert az avar temető egy bronzkori telepbe volt beásva. E megjegyzés hatására hagyta el az üst közlését a temető feldolgozásakor *Körök J.*, FA 5 (1945) 102–116. A szőregi üstöt Szőke B. M. fazéknak tartja, melyet egy süttöharangfüllel láttak el: *Szőke B. M.*, MAI 10–11 (1980–81) 196.

¹⁰ *Trogmayer Ö.*, MFME 1960–62 3–8.; *Kürti B.*, Szeged szomszédai 198.

¹¹ *Kovalovszki J.*, Arch. Ért. 102 (1975) 204–233.

¹² *Mesterházy K.*, FA 26(1975) 111.; *Fodor I.*, Acta Arch. Hung. 29 (1977) 343.

¹³ *Fodor I.*, Acta Arch. Hung. 29 (1977) 341.

¹⁴ *Szőke B. M.*, Acta Arch. Hung. 32 (1980) 188–89. A szabadkézi cserépüstöt a késő avar kori telepek jellegzetes edénytípusának tartja, s az egyetlen ép darabot, a karcagi példányt, Fodor Istvánnal ellentétben, az avar korra keltezi: MAI 10–11 (1980–81) 190.

¹⁵ *Fodor I.*, Arch. Ért. 111 (1984) 106.

¹⁶ *Mesterházy K.*, Arch. Ért. 110 (1983) 112.

¹⁷ A Cegléd-Bán dűlő—Egres tó melletti lelőhelyen talált szabadkézi edény, melynek peremén átfűrt lyuk van, nem tekinthető felfüggeszthető edénynek, mert ahhoz nincs teherbírása. Inkább a szokásos edényfoltozó módszerre vall a kis lyuk. *Dinnyés I.*, A táj a honfoglalás koráig. Cegléd korai története. StuCo 11 (1982) 60, XXVI. t. 6.

1. Battonya¹⁸
2. Becej (Óbecse—Botra) az egykori Beter falu): Függőleges oldalú, fél-gömbös fenekű, vastag falú szabadkézi üst kiegészíthető részlete. Színe barnás, feketefoltos, pereme alatt bekarcolt vonal- és hullámvonalköteg díszítéssel. Belső füles.¹⁹
3. Csárdaszállás,²⁰
4. Csongrád—Bokros,²¹
5. Dévaványa—Barcé,²²
6. Doboz,²³
7. Dunaújváros—Alsófoki sziget,²⁴
8. Endrőd- 101. lelőhely,²⁵
9. Endrőd- 132. lelőhely,²⁶
10. Hunya-Csárdavölgy,²⁷
11. Karcag,²⁸
12. Nagyhegyes—Elep—Mikélapos,²⁹
13. Örménykút- 54. lelőhely,³⁰
14. Rácalmás-régi vasútállomás,³¹
15. Szarvas- 149. lelőhely,³²
16. Szeghalom-Cséfán,³³
17. Szőreg-B temető,³⁴
18. Tiszavalk-Tetes,³⁵
19. Veresegyház—Szentjakab³⁶: a. enyhén kihajló, alacsony peremű, függőleges falú üsttöredék, anyagába cserépzúzalékot is keverték, edényfal vastagsága 10—12 mm, színe sötétbarna, feketefoltos, perem alatt bepecsételt rácsháló mintával díszített, belső füle a perem alatt indul, két függőleges lyuk töri át, egyiknek csak részlete látszik (1. ábra). b. megközelítően függőleges oldalú, 10 mm falvastagságú peremtöredék, anyagában cserépzúzalék és apró kavics szemcsék vannak, sötétbarna, külső oldala díszítetlen, perem alatt felragasztott belső fülét két függőleges lyuk töri át. Az előbbihez hasonló, vastag, durva minőségű (2. ábra).

¹⁸ Szabó J. J., BMMK 5 (1978) 83, IV. t. 10.

¹⁹ Nebojsa Stanojević közöletlen ásatása, Újvidék, Vojvodjanski Muzej.

²⁰ Szőke B. M., Acta Arch. Hung. 32 (1980) 184—85. Abb. 8. 16.

²¹ Trogmayer O., MFME 1960—62 3—8.

²² Ecsedy I.—Kovács L.—Maráz B.—Torma I., Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. (Bp. 1982) MRT 6. 3/129. lelőhely.

²³ Kovalovszki J., Arch. Ért. 102 (1975) 204—23.

²⁴ Fülöp Gy.—Lőrinc B., RF I/33 (1980) 59.

²⁵ Szőke B. M., Acta Arch. Hung. 32 (1980) Abb. 6. 3.

²⁶ Uo. Abb. 8. 15.

²⁷ Uo. Abb. 5. 13, 15.

²⁸ Fodor I., Acta Arch. Hung. 29 (1977) 340, 343.

²⁹ Mesterházy K., FA 26 (1975) 111.

³⁰ Bálint Cs.—Janekovich D., RF I/36 (1983) 83.

³¹ Fülöp Gy., Alba Regia 17 (1979) 267—74, II. t. 7, IV. t. 3.

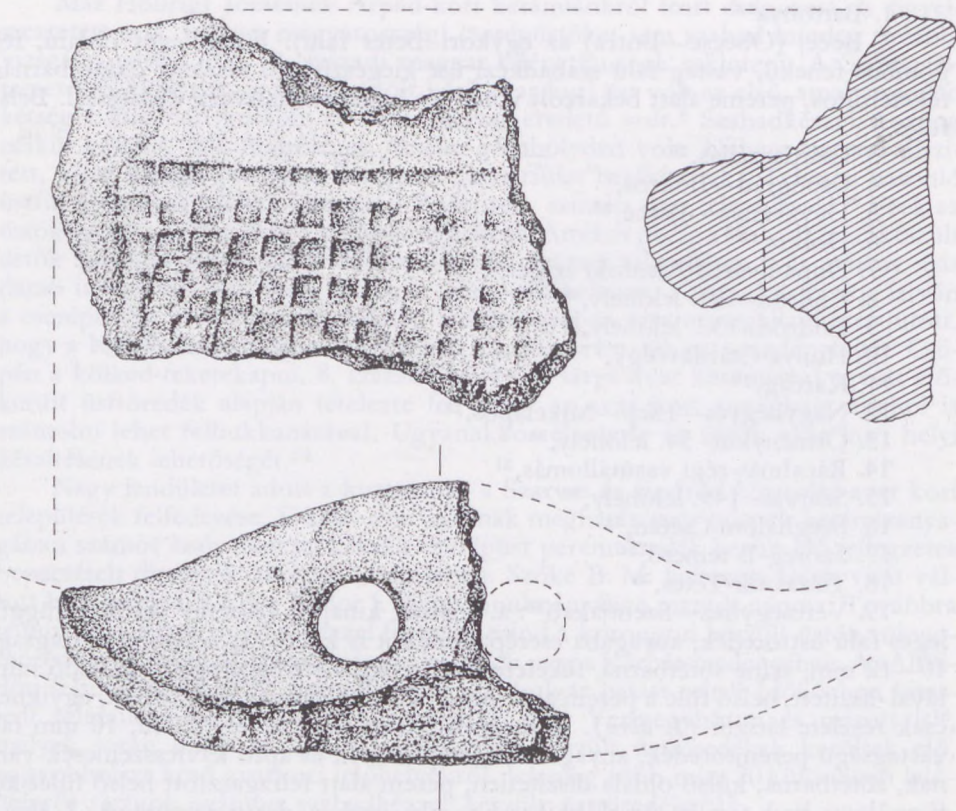
³² Szőke B. M., Acta arch. Hung. 32 (1980) Abb. 6. 2.

³³ Ecsedy I.—Kovács L.—Maráz B.—Torma I., i. m. 11/212. lelőhely.

³⁴ Höltrigl J., Arch. Ért. 46 (1932—33) 91—92.; Móra F., i. m.

³⁵ Kovalovszki J., Arch. Ért. 102 (1975) 209.

³⁶ Horváth L.—Mesterházy K., Arch. Ért. 110 (1938) 121, 5. kép 5—6.



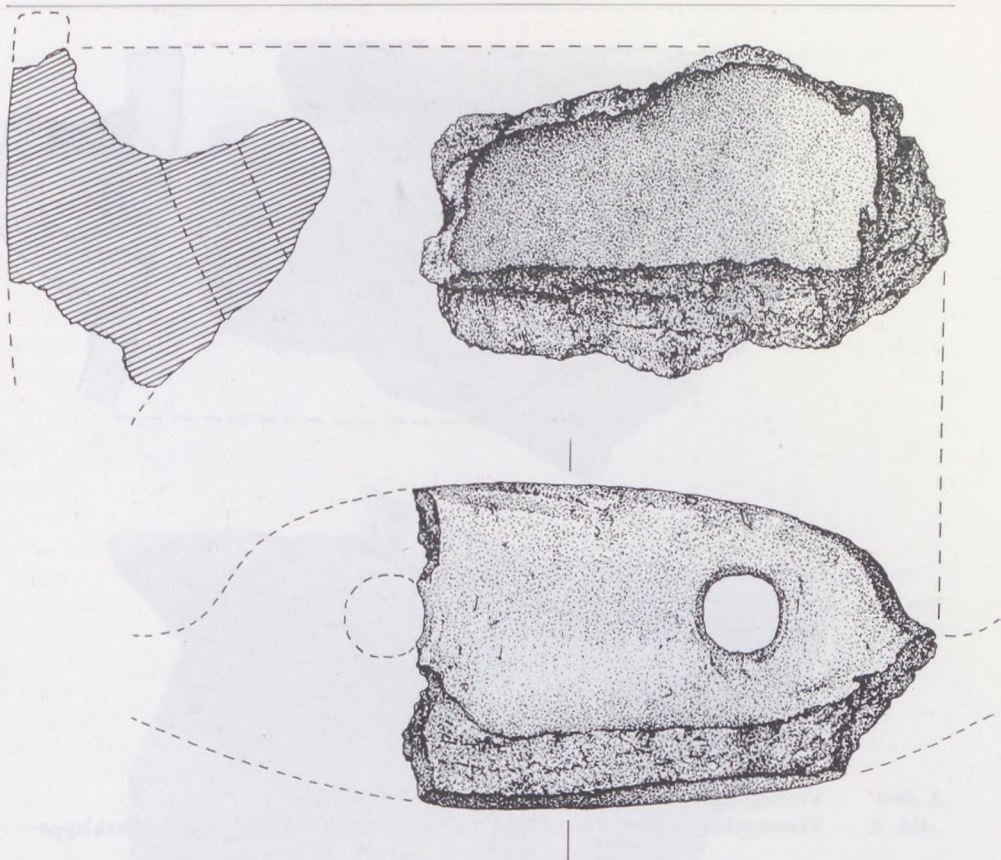
1. ábra Veresegyház—Szentjakab. Cserépüst töredéke belső füllel

Abb. 1. Veresegyház—Szentjakab. Fragment eines Tonkessels mit innerem Henkel

20. Veresegyház-Tsz. tanya alatt³⁷ enyhén kihajló, becsípett díszítésű perem alatt fazékszerűen kihasasodó oldal indul, anyaga cserépzúzalékkal soványított, sötétbarna, falvastagság 8—12 mm között változik. Nyakán az edényfalat vízszintesen átfúrták, és kívül védőfület ragasztottak eléje (3—4. ábra). Az üsttöredék avar település gödréből került elő, szabadkézzel készült edénytöredékekkel együtt (4—5. ábra).

A felsorolt lelőhelyek közül biztosan avar kori a két veresegyházi, a szőregi, csongrádi, rácalmási, dunaújvárosi, az óbecsei, a két endrődi, a hunyai és a csárdaszállási település, azaz 11 lelőhely, melyekhez kiegészítésként hozzászámíthatjuk

³⁷ A lelőhely a község É-i szélén, a Budapesti út É-i oldalán, a Sződ-Rákosi patak nyugati partja feletti enyhe domboldalon van, kb. a Pacsirta utca vonalában, ahonnan korábban csak őskori cserepeket ismertünk. A lelőhelyről feltöltéshez homokot szállítottak, s a tolólapátos munkagép után két avar kori hulladékgödör vált láthatóvá. Ezek anyagában volt a védőfüles üsttöredék.



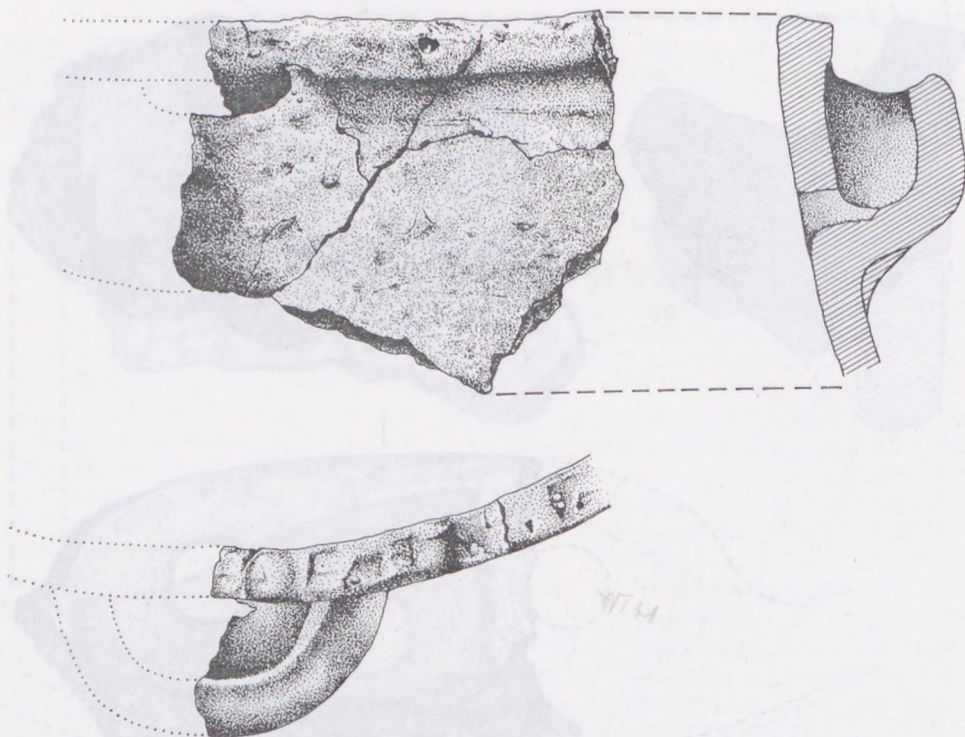
2. ábra Veresegyház—Szentjakab. Cserépüst töredéke belső füllel

Abb. 2. Veresegyház—Szentjakab. Fragment eines Tonkessels mit innerem Henkel

a talán korongolt avar kori kölkedi példányt. Bizonytalan a keltezése a karcagi üstnek, mert nem tudjuk, hogy milyen korú településről került elő. 9–10. századra keltezik az örménykúti, szarvasi, szeghalmi, battonyai és dévaványa—barcái lelőhelyeket. Nagyon kevés a biztosan 10. századra keltezett szabadkézzel készült üst: a dobozi, tiszavalk-tetesi és a nagyhegyes-mikolaposi, melyek közül az utóbbi a feltételezett 10. századi falu egyetlen maradványa. Törölni kell az Árpád-kori, szabadkézzel készült cserépüstök közül az orosháza—monori példányt, melynek számos párhuzamát késő szarmata kori telepeken találta meg Vaday Andrea.³⁸

Mielőtt a cserépüstök kialakulásának helyére, időrendjére és elterjedésére vonatkozó megfigyelésekkel foglalkoznánk, szólnunk kell fajtáiról, típusairól. Ma már kétségtelennek látszik, hogy a cserépüstök mintájául fémüstök szolgál-

³⁸ H. Vaday A., MFMÉ 1980—81 (1985) 31.



3. ábra Veresegyház-Tsz. alatt. Védőfüles cserépüst töredéke

Abb. 3. Veresegyház—neben der LPG. Fragment eines Tonkessels mit Schutzklappe

tak. Erre a megfigyelésre tudtunkkal először Höllrigl József jutott, aki a kora Árpád-kori agyagüstök jó előképét találta meg egy római kori rézüstben, másrészt találóan vetette össze a szőregi avar kori cserépüstöt a bölcskei, szintén avar kori temető egyik sírjában lelet vörösrézüsttel.³⁹ Az avar sírok fémüstjeiről viszont Garam Éva állapította meg késő római eredetüket.⁴⁰ Az ép vagy kiegészíthető szarmata és avarkori cserépüstök hú másolatai a későantik fémüstöknek.⁴¹

³⁹ Höllrigl J., i. m. 92. E véleményen volt később: Diaconu, P., K voproszu o glinjanyh kotlah 257.; Pletnyova. Sz. A., Ot kocsevij k gorodam. (Moszkva 1967) 109., Donceva-Petkova. L., Srednovekovni glineni sadove s vatresni usi. Arheologia (Szófia) 13 (1971)—4. 36.; U. a., Balgarska bitova keramika prez ranoto srednovekovie. (Szófia 1977) 66.; Habovštiak. A., Nálezy stredovekých hlinených kotlíkov 151.; Fodor I., Acta Arch. Hung. 29 (1977) 336.; Važarova. Ž., Slavjani i nomadi na teritorijata na dnesnite Balgarski zemi ot kraja na VI—XI. v. Pliska-Preslav III. (Szófia 1981) 52, 54—55.

⁴⁰ Garam É., Arch. Ért. 109 (1982) 86.

⁴¹ H. Vaday A., i. m. 39—40.; den Boesterd. M. H. P., The bronze vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen. (Nijmegen 1956) Pl. VI, VII. 162—169, XV. 160. a.; Raev. B., Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thracien und Mösien. BRGK 58 (1977) 26. t. 1, 5, 28. t. 1, 5.



4. ábra Veresegyház-Tsz. alatt. Késő avar kori település kerámiája
 Abb. 4. Veresegyház—neben der LPG. Keramik einer spätawarischen Siedlung



5. ábra
Abb. 5.

Veresegyház-Tsz. alatt. Késő avar kori település kerámiája
Veresegyház—neben der LPG. Keramik einer spätawarischen Siedlung

Akár a szeghegyi, akár a bölcskei 11. sír fémüstjét tekintjük, hozzájuk nagyon közel állnak az orosháza—monori, tiszaföldvári, örménykúti szarmata vagy a szóregi, óbecsei agyagüstök. A csolnoki avar temető 7. sírjából való vörösréz üst pedig az Árpád-kori üstökkel vethető össze. A legegyszerűbb utánzatoknak a szarmata kori példányokat tekinthetjük. Ezeknek felfüggesztése ugyanis a felmagasított oldalfalban átfúrt lyukon keresztül történt. Felfüggesztésre ebben az esetben fém, talán vas fül lett volna a legalkalmasabb, hiszen a szerves anyagból (kötél, szíj) készült fület a lángoktól semmi sem védte. A másik megoldásnak az kívánczok, ha a fület is agyagból készítik el, amint azt a szóregi üstön láthatjuk, s amit a csongrád-bokrosi fültörredék is bizonyít. Azonban akármilyen vaskosra formálták is a fület, az mindig törékeny maradt. Így a felfüggesztés módja nem volt megbízható. A továbbfejlődés útja a védőfülek alkalmazása lehetett, amikor a megközelítőleg függőlegesen álló és keresztben átfúrt edényfal külső oldalán a lyuk elé védőfület tapasztottak. Ilyenkor az edényt pereme alatt 2—3 cm-rel átfúrták, s a felfüggesztés két ponton történt. Mivel a védőfül a lángoktól megvédte a függesztő anyagot, az akármilyen szerves anyag, pl. kötél is lehetett. A fejlődésnek ezt a különleges megoldású változatát képviselik a szaltovói kultúra felfüggeszthető edényei és üstjei, a veresegyházi avar üst (?) maradványa, és a dobozi 10. századi leletek. A védőfül kivételképpen még korongolt edényeken is előfordul, de használatukat a későbbi időből egyre ritkábban tudjuk kimutatni. A felfüggesztés legbiztosabb módját a belsőfüles megoldások jelentik. Ezek között is két változatot találunk: az egy-egy⁴² és a két-két áttört függőleges felfüggesztőlyukkal készített változatot. A belsőfüles függesztési mód a szabadkézzel készült edényeken tűnik fel (Veresegyház, Endrőd, stb), és az Árpád-kori korongolt üstökön válik kizárólagossá, illetve a velük egykorú al-dunai üstökön.

Az üstök formai változatainak e fejlődési sorrendjét a logaikai rend mellett egy más földrajzi környezetből vett párhuzam is támogatja. A mai Dániában, Haithabuban (Schleswig-Holstein), Ezingebe (Hollandia), Wegelebenben (Halberstadt körzete, Alsó-Szászország) is találtak gömbölyű fenekű, felfüggesztve használt, védőfüles edényeket, az ún. Kugeltopf-okat, illetve különleges, szabadkézi változataikat.⁴³ Ezek legkorábbra keltezhető példányai 9. századiak és korongolatlanok. A biztonságosabb felfüggesztést lehetővé tevő belső füles edénytípus azonban itt nem alakult ki.

A vázolt fejlődési sort különböző típusú edényeken követtük, bár igyekeztünk a rendelkezésünkre álló anyag alapján is ahhoz ragaszkodni, hogy gömbölyű fenekű, tehát üst alakú agyagedényeket vizsgáljunk. Ebbeli törekvésünket az

⁴² Ilyennek látszik egy kizlovodszki töredék: *Fodor I.*, Acta Arch. Hung. 29 (1977) 335, 2. kép 16. és egy Várnából származó darab: *Bobčeva, Lju.*, Zilišćni i stopanski sgradi v sredno-vekovno selišče pri s. Topola. Izv. na Narod. Muzej Varna 12 (1976) 122—30, XII. t. 2, XIII. t. 4—6.

⁴³ *Liebott, N.-K.* Die Keramik — ein Zeugnis für Verbindungen zur Küste der Slawen. Wikinger und Slawen. Szerk. *Herrmann, J.* (Berlin 1982) 185. kép., *Hübener, W.*, Die Keramik von Haithabu. (Neumünster 1959) 28, 100—101, III. t. 52—55.; *Grimm, P.*, Zur Südostausbreitung der Nordseegruppe der frühmittelalterlichen Keramik. PZ 38 (1960) 126—32.; *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte.* Szerk. *Herrmann, J.*—*Donat, P.*, I. Lief. 32/39. lelőhely, 331.; *v. Giffen, A. E.*, Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland und seine westgermanische Häuser. Germania 20 (1936) Beilage 3. Abb. 1. 1355, 1766.; *Kossack, G.*—*Harck, O.*—*Reichstein, J.*, 10 Jahre Siedlungsforschung in Arschum. BRGK 55 (1974) 359—60, 146. t. 2, 5.

nehezítette meg, hogy telepásatásainkon a legritkább esetben találunk teljesen kiegészíthető üstöket. Így a védőfüles típusnál említett dobozi vagy veresegyházi üstöknek csak sejtjük a formáját, de határozottan nem állíthatjuk, hogy gömbölyű fenekűek voltak. Annál inkább sem, mert Kovalovszki Júlia arra hívta fel a figyelmemet, hogy a dobozi anyag válogatása során nem talált gömbölyű fenekű edényre valló töredékeket.⁴⁴

Az is szembetűnő, hogy maga Pletnyova sem tudott a rendelkezésére álló anyagból egyetlen biztosan gömbölyű fenekű üstöt sem kimutatni. Mint írja, egyetlen majdnem ép darab van, melyet I. I. Ljapuskin talált Sarkelben, a jobb oldali gorogyiscsében. Ez egy nem magas, széles szájú edény, feneke lapos. Ennek alapján kétféle rekonstrukció él tovább a közleményekben⁴⁵ Néhány töredék spiráltechnikás felépítése viszont arra vallott, hogy talán domború fenekű edény is van közöttük.⁴⁶ Így kétségtelen, hogy az üstök agyagutánzatai mellett, velük egyidejűleg a fazekakat is használták felfüggesztve. A felfüggesztve használt fazekak divatja nálunk is és külföldön is főleg a későbbi időszakra jellemző. A ránkmaradt felfüggesztve használt fazekak, illetve töredékeik alapján ismerünk lapos-egyesen (Sarkel,⁴⁷ Bidinci, Bulgária⁴⁸) és domború fenekű (Ócsa-Ömért-földek⁴⁹), sőt az előbbieik között fenékbélyeges példányt is.⁵⁰ Van köztük az üst és fazék között átmeneti formájúnak mondott edény is (Topola, ÉK-Bulgária).⁵¹ A felfüggesztés módja szerint az egyenes fenekű fazekak között találunk egy-egy vízszintesen átfúrt (Bidinci)⁵², illetve 2—2 vízszintesen átfúrt lyukkal ellátott darabokat (Gyepükaján—Nagykeszi),⁵³ védőfüles (Mogorjelo, Jugoszlávia, Dalmácia⁵⁴) és függőlegesen áttört peremű edényeket (Haithabu⁵⁵). A domború fenekű fazekak között találunk vízszintesen átlukasztott oldalfalú (Haithabu⁵⁶), függőlegesen átlukasztott peremű (Ócsa) és védőfüles (Haithabu, Ezinge⁵⁷) darabokat. Mint érdekességet említjük meg, hogy a felfüggesztve használt fazekak és üstök nemcsak az említett holland, dán, szász vidéken és Dalmáciában találhatók meg, hanem É-Itáliában is. A Garda-tótól Ny-ra, Brescia körül és a tó partvidékén (Manerba, Nuvolento, Padenghe, Polpenazze, S. Felice, Vallio, Villanuova,

⁴⁴ Kovalovszki J., Arch. Ért. 102 (1975) 211. és szíves szóbeli közlése.

⁴⁵ Pletnyova, S. A., Ot kocsevij k gorodam 108—109., 25. ábra 11.; Ua., Keramika Sarkela-Beloj Veži. MIA 75 (Moszkva 1959) 222. 20. jegyzet, 10. kép 1—2, 238. 24. kép 1.

⁴⁶ Pletnyova, S. A., Stepi Evrazii v epohu srednjevekovja. (Moszkva 1981) 72—73.

⁴⁷ Ljapuskin, L. L., Pamjatniki Saltovo-Majatzkoj kultury v bassejne r. Dona. MIA 62 (1958) 109, 6. kép 5.; Pletnyova, S. A., Stepi Evrazii 47. kép 5.

⁴⁸ Važarova, Z., Slavjani i prabalgari. (Szófia 1976) 160. 101. kép 3.

⁴⁹ Fodor I., Acta Arch. Hung. 29 (1977) 340, Abb. 3.

⁵⁰ Dimitrov, D. II., Nomadska keramika v. severo istočna Balgarija. Izv. na Narod. Muzej Varna 11 (1975) 39, I. t. 1—3.

⁵¹ Bobčeva, L., Glineni kotli ot ranosrednovekovnoto selišče pri s. Topola. Izv. na Narod. Muzej Varna 16 (1980) 126—30.

⁵² Važarova, Z., Slavjani i prabalgari 101. kép 3.

⁵³ Parádi N., VMMK 16 (1982) 190.

⁵⁴ Čermosnik, I., Keramika iz rimskog nalazista Mogorjela. GZM Sarajevo 7 (1952) VII. t. 6, 5. kép 4—5.; Ua., Nalazi keramike u obliku kotlova na nasoj teritoriji. Zbornik Narodnog Muzeja VIII (1975) 284. E tanulmányra Takács Miklós hívta fel a figyelmem.

⁵⁵ Hübener, W., i. m. III. t., 10. t. 268.

⁵⁶ Hübener, W., i. m. 4. t. 74—75.

⁵⁷ v. Giffen, A. E., i. m.

Vobrano) találkozhatunk velük a 13–14. századi kerámia között.⁵⁸ Ezenkívül azt is érdemes megjegyeznünk, hogy az egyik haithabui felfüggeszthető edény-fajtát angol típusúnak mondják.⁵⁹ A különbözőképpen kiképzett függesztőfülű fazekak a magyar anyagban nem gyakoriak (Dunaújváros,⁶⁰ Esztergom-vasút-állomás,⁶¹ Esztergom—Szentkirály,⁶² Nagytétény-római tábor,⁶³ talán Mezőkövácsháza⁶⁴, Győr-Káptalándomb,⁶⁵ Veresegyház-Ivacs, 1984-es ásatás, közöletlen).

A cserépüstök és felfüggeszthető fazekak időrendje ma még eléggé tisztázatlan. A legkorábbi haithabui edényeket a 9. századra keltezik,⁶⁶ ugyanakkor az angliai fazekak egy részét 6–7. századnak, másokat még korábbinak mondanak. Kétségtelen, hogy semmiféle kapcsolatuk sincs a kelet-európai darabokkal. A szármata kori üstöket sem hozhatjuk kapcsolatba az avar koriakkal, mert a köztük levő több száz éves időszakból egyetlen párhuzamot sem tudunk kimutatni. Fémüstök agyagutánzata nyugati germán területről is ismert.⁶⁷ A késő római fémüstöknek már a korai avar korban is készülhettek agyagutánzatai, de mivel jelenleg csak egy korai avar falut ismerünk, és annak anyagában nem fordul elő, a korai kelteztést nem támogatja régészeti adat. Kivétel lenne egy írásos forrás, amennyiben valószínűsíteni lehetne adatának 7. századi eredetét. Nevezetesen Szent Demeter csodái között olvashatunk egy érdekes hasonlatot Thessaloniké lakóiról, akiket az avarok megostromoltak: „minden arc hamuszínű, mint agyagüst alja”. A 610 körüli esemény lejegyzésének ideje azonban bizonytalan, és talán komoly filológiai munkával dönthető csak el, hogy a hasonlat a legkorábbi szövegben is benne volt-e, vagy csak a fordítás alapjául szolgáló késői másolatokban.⁶⁸ A szőregi késő avar kori temetőben előkerült üst azonban mindenképpen érdekes a cserépüstök időrendje szempontjából, mert korábbinak tekinthetjük, mint a dél-oroszországi párhuzamokat. Azt természetesen nem tudjuk, mikor nyílik és mikor zárul a szőregi temető,⁶⁹ de az a temetőrész, amelyből az üst származik, dinnyemag alakú gyöngyökkel, sárga kerámiával, poncolt hátterű indadíszes bronzöntvényekkel keltezhető. Ezek legkésőbbben is a 9. század elejére jellemzőek,⁷⁰ s így korábbinak tekinthetők a szaltovoi üstfülű fazekak

⁵⁸ Brogiolo, G. P.—Cazorzi, Cr., La ceramica grezza bassomedievale nel Bresciano, nota preliminare. Arch. Medievale (Firenze) 9 (1982) 217–26.

⁵⁹ Hübenner, W., i. m. 10. t. 268. a. Az angliai felfüggeszthető edények korára kevés a biztos adat. Allitólág Le Tène koriak is akadnak köztük: Curwen, E.—Curwen, C., Perforated rim-lugs from Friston, Sussex. Antiq. Journ. 21 (1941) 62–64. Két lelőhely azonban kora középkorinak látszik: Friston és Abington Pigotts. Young, S. M.—Clark, J., Medieval Britain in 1981. Medieval Arch. 26 (1982) 195. fig. 6. 5–7. századra keltezik.

⁶⁰ Bóna, I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes AH (Bp. 1973) 16. t. 3.

⁶¹ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5. (Bp. 1979) 178: 47. t. 4.

⁶² Parádi N., VMMK 16 (1982) 200. 20. jegyzet.

⁶³ Parádi N., uo.

⁶⁴ Bálint A., Dolg 15 (1939) 153.

⁶⁵ Tomka P.—Szónyi E., MAIU 8–9 (1978–79) 139.

⁶⁶ Hübenner, W., i. m. 100.

⁶⁷ von Uslar, R., Westgermanische Bodenfunde des 1–3. Jh. nach Chr. aus West- u. Mitteldeutschland. (Berlin 1938) 23: Zugmantelből egy ép darab és egy fültöredék ismert. 14. t. 3, 16. t. 70.; H. Vaday A., MFMÉ 1980–81 (1985) 28. jegyzet.

⁶⁸ Szádeczki-Kardoss S.—Csillik É., Arch. Ért. 110 (1983) 91.

⁶⁹ Korek J., FA 5 (1945) 102–117.

⁷⁰ Garam É., Arch. Ért. 108 (1981) 39–49. a korábbi irodalommal.

megjelenésénél. Tehát felmerül annak lehetősége, hogy a 9. század elején vagy valamivel korábban a Kárpát-medencében belső fejlődés során alakul ki az új kerámiatípus, a cserépüst, melynek készítése során egyre alkalmasabb felfüggesztési módokat alkalmaznak, egyre tökéletesebb fülformákat alakítanak ki. Hogy rokon edényformák egymástól függetlenül máshol is kifejlődhetnek, azt a nyugat-európai üstutánzatok és a Kugeltopfok, a szarmaták és hunok agyagüstjei, a przeworsk és csenyahovi kultúra agyagveder utánzatai bizonyítják.⁷¹

Az avar kori cserépüstök helyi eredete mellett bizonyít az is, hogy nem számolhatunk dél-oroszországi eredetű népesség 9. század eleji bevándorlásával, legfeljebb kisebb csoportok beköltözésével. A két terület üstjei között ugyan sok a formai hasonlóság, mégis érthetetlen lenne, hogy az újonnan beköltözők csak az üstök ismeretét hozták volna magukkal. Igaz, hogy még nem történt meg a késő avar kori települések kerámiájának részletes összevetése a szaltovói fazekassággal, de első pillantásra is feltűnik, hogy jellegzetes szaltovói edénytípusok és díszítésmódok hiányoznak a késő avar kori anyagból. De a cserépüstök Kárpát-medencei megjelenése Al-Duna menti bolgár—szláv lakossággal sem hozható kapcsolatba, mert ott viszont hiányzik a védőfüles üsttípus, sőt a szabadkézi üst is ritkaságszámba megy.⁷²

A cserépüstök és felfüggesztve használt edények kialakulása a nyílt tűzhelyen való főzéssel kapcsolatos.⁷³ Az avar és honfoglalás kori házakban levő, zárt tüzelőhelyeken, a kemencékben nem lehetett az üstöket használni. A szabadban levő nyílt tűzhelyen azonban ez az edényfajta volt a legalkalmasabb. A nyugateurópai nagy faházak szabad tűzhelyein is a hasonló módon felfüggesztett edények bizonyultak a legbiztonságosabbnak. Ez magyarázza meg különböző időben és különböző helyeken, különböző népeknél való feltűnésüket. Ugyanezen okból nem lehet kapcsolatba hozni a cserépüstök feltűnését és meglétét az életmóddal, nevezetesen a félnomád életmóddal.⁷⁴ A haithabui vikingek aligha nevezhetők a letelepült életformára áttérő nomádnak vagy félnomádnak, mégis használták az üstfűlű, gömbölyű fenékű nagy fazekakat (a legnagyobbak átmérője 28 cm!). Így véleményünk szerint a cserépüstöket nem lehet a magyarság nomád vagy félnomád életmódja bizonyítékának tekinteni, mint ahogy a nyílt tűzhely sincs kapcsolatban ezzel az életformával. Gondoljunk csak a nyílt tűz-

⁷¹ H. Vaday A., i. m. 39—40.; von Uslar. R., i. m. 12. 23.; Szydlowski. J., Zur Frage der fremden Komponenten in der Dobrodzien-Gruppe. *Przegląd Arch.* 25 (1977) 97—134.; Magomedov. B. V., O proizhozhenii form černjahovskoj gončarnoj keramiki. *Novye issledovanija arheologičeskih pamjatnikov na Ukraine.* (Kiev 1977) 111—123. 115. 2. kép 1.

⁷² Fodor I., *Arch. Ért.* 111 (1984) 103.—Važarova. Ž., Slavjani i nomadi... 52.

⁷³ Curwen. E.—Curwen. C., i. m. 74.; Hübener. W., i. m. 102.; Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk... 46.; Habovštiak. A., Deserted medieval villages... 32.; Parádi N., Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád-kori edényeken. *RF I/12* (1959) 7, 27.; Pletnyova. Sz. A., Ot kocsevij k gorodam 108—109.; Fodor I., *Acta Arch. Hung* 29 (1977) 342.

⁷⁴ Már Höllrigl J. felvetette a nomád életmód és a cserépüstök esetleges összekapcsolását: i. m. 93.; Szőke B., *Arch. Ért.* 82 (1955) 89.; Habovštiak. A., Nalezý stredovekých hlinených kotlikov 146.; Pletnyova. Sz. A., Ot kocsevij k gorodam 109.; Fodor I., *Acta Arch. Hung.* 29 (1977) 342. Blajan. M.—Dörner. E., Probleme de demografie istorica pe baza studiului caldaruselor de lut (sec. XI—XIII), descoperite pe teritoriul judetului Arad. *Ziridava X* (1978) 135: szerint elsősorban a letelepült vagy félig letelepült lakosság egy jellemző edénye a cserépüst, az adott helyeken természetesen a román lakossággal, de emellett a félnomád magyarok és besenyők is használhatták.

helyes parasztházakra illetve a középkori előzményeikre, amelyeknél a konyhai felszereléshez tartozott a bogrács, a sütőbúra és a lábas, a lábakon álló edény, köztük a függesztőfűl nélküli cserépüstök is.⁷⁵

A honfoglaló magyarok az üstkészítés ismeretét magukkal hozták, de a honfoglalás idején itt talált késő avar lakosság szabadkézi üsttípusa is tovább élt. Ilyen továbbélő formának látszik a védőfüles üst, amely csak a dobozi 10. századi faluból bizonyított, összes többi lelőhelye avar kori vagy vitatottan 9–10. századi.

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy a Kárpát-medencében csak a származéknál, a késői avaroknál és a honfoglaló magyaroknál bizonyított a fémüstök agyagból való utánzása ill. a felfüggesztve használt edények készítése.

⁷⁵ Barabás J.—Gilyén N., Vezérfonal népi építkezésünk kutatásához. (Bp. 1979) 71–72.; Fodor I., Acta Arch. Hung 29 (1977) 337–38. 121. jegyzetben.

VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHE TONKESSEL

Die ungarischen Forscher der Früharpadenzeit wurden zu Beginn der Jahre 1930 auf den charakteristischen Gefäßtyp des 10—13. Jhs, auf die Tonkessel aufmerksam. Schon zu dieser Zeit wurde ein eigenartiges, mit der freien Hand erzeugtes Stück bekannt, das Ferenc Móra in einem spätaWARENZEITLICHEN Grab des Gräberfeldes von Szőreg—B gefunden hat. Die späteren, ausgedehnten Dorf-ausgrabungen haben die ungarischen Forscher dennoch auf den Gedanken gebracht, daß die Tonkessel mit den landnehmenden Ungarn in das Karpatenbecken gelangt sind, also sich zur ethnischen Bestimmung und sogar bis zu einem gewissen Grade auch zur Zeitbestimmung eignen. Zwischen 1970 und 1984 sind aber immer mehr mit der freien Hand gefertigte Kesselfragmente zum Vorschein gekommen, die mit großer Wahrscheinlichkeit aus der AWARENZEIT stammen. Diese wurden hauptsächlich im Komitat Békés bei Geländebegehungen und Kontrollausgrabungen gefunden. In Veresegyház kamen auch in zwei sicherlich spätaWARENZEITLICHEN Siedlungen Kessel vor, sodann wurden uns auch solche aus der Spätsarmatenzeit bekannt. Gegenwärtig registrieren wir von mehr als 20 Fundstellen mit der freien Hand erzeugte Kesselfragmente aus dem 8—10. Jh., von welchen 11 für awarenzeitlich angesehen werden können.

Die Tonkessel gehen gewiß auf Metallkessel zurück. Die sarmatenzeitlichen Exemplare bewahren gut die Formeigenartigkeiten der Metallgefäße: an der Stelle der Henkel wurde die Wand des Gefäßes erhöht und durchbohrt. Sie sind uns nur aus Siedlungen bekannt. An den awarenzeitlichen Kesselnachahmungen wurden die Henkel zuerst nach dem Muster der Metallgefäße in der Form eines „Korbhenkels“ gefertigt (Szőreg—Gräberfeld B, Csongrád—Bokros), jedoch waren diese sehr fragil. Später wurde die Gefäßwand durchbohrt und man klebte an die Außenwand einer Schutzklappe (Veresegyház, Doboz). So war das über das Feuer gehängte Gefäß schon stabil. Die beste Lösung war die Erfindung der inneren Henkel, als man anstatt der zwei Aufhängepunkte schon vier angebracht hat (Veresegyház, Dunaújváros, Endrőd usw.). Diese haben auch die Varianten mit Schutzklappen im Karpatenbecken verdrängt.

Den Kesseln ähnlich hat man auch die Töpfe mit zum Aufhängen dienenden Henkeln versehen. Eine derartige Gebrauchsweise der Gefäße wurde aber auch anderswo entdeckt: in der Sa'tovo-Ku'tur, an der Unteren Donau, in Dänemark, Holland, England und Niedersachsen ganz bis Quedlinburg, ja taucht sogar im Spätmittelalter in Italien, am südwestlichen Ufer des Gardasees und in der Umgebung von Brescia auf. Zuweilen können wir auf Grund der erhalten gebliebenen Fragmente auch nicht einmal entscheiden, ob es sich um Kessel oder um aufhängbare Töpfe handelt. Die Töpfe können einen geraden (Saltovo-Kultur) oder einen rundlichen Boden (Haithabu, Ezinge) haben. Bei beiden Grundformen kommt auch die Variante mit Schutzklappen (Ezinge, Mogorjelo) und mit inneren Henkeln (Topola) vor. Es wurde auch der Rand oder die Topf-

wand senkrecht (Ócsa) oder waagrecht (Bidinci) durchbohrt. Die westeuropäischen Kugeltöpfe sowie die Kesselvarianten Ungarns und Osteuropas beweisen, daß im Frühmittelalter vielerorts offene Feuerstellen waren, wo in aufhängbaren Gefäßen gekocht wurde. All dies bedeutet zugleich auch, daß die Kessel mit der nomadischen oder halbnomadischen Lebensführung nicht in Verbindung gebracht werden können.

Auf Grund des Gesagten schließt der Verfasser darauf, daß der Tonkessel zu verschiedenen Zeitpunkten überall als Nachahmung der Metallgefäße erscheint. Im Karpatenbecken ahmen zuerst die Sarmaten die spätantiken Gefäße nach, später machen dasselbe auch die Awaren, da die Metallkessel bestimmt teuer waren. Schon in den um 610 entstandenen *Miracula Sti Demetri* erscheint der Name des Tonkessels in einer Parabel, in den spätawarenzeitlichen Gräbern und Siedlungen kanns ein Vorkommen zu Beginn des 9. Jhs nachgewiesen werden. Die landnehmenden Ungarn brachten die Kunst der Kesselherstellung mit jedoch lebten im Karpatenbecken auch weiterhin noch awarische Töpfertraditionen. So gehen die Tonkessel mit Schutzklappen wahrscheinlich noch auf spätawarische Traditionen zurück, obwohl sie auch in der Kultur von Saltovo häufig vorkommen. Im Karpatenbecken ist aber im 10.—13. Jh. diese Gefäßart bestimmt für das Ungartum charakteristisch.

HONFOGLALÁS KORI BORDÁZOTT NYAKÚ EDÉNYEINK SZÁRMAZÁSÁRÓL

FODOR István

Évkönyvünk 1975-ös kötetében megjelent kitűnő dolgozatában *Mesterházy Károly* gyűjtötte össze s elemezte a hengeres, bordázott nyakú, 10–11. századi temetőink sírjaiból előkerült edények meglehetősen kisszámú csoportját.¹ Ezen edényfajta eredetét illetően vizsgálódásai arra az eredményre vezettek, hogy „... a legközelebbi hasonló darabok Horezm területéről valók, ahol a 8. század elejéig több századon át nyomon követhetők”, bár „... ez a kerámiatípus ott is ritka, akárcsak Magyarországon”.² Kiss Attila korábbi elképzeléséhez³ csatlakozva a kabar fazekasok készítményének véli ezt az edénytípust, mivel köztük korezmiek (kálizok) is voltak.⁴

A fenti elgondolást esetenként — néhány kiegészítő megjegyzéssel — mind a hazai, mind a külföldi szakemberek egyetértéssel fogadták.⁵ Legutóbb Kiss Attila a majsi temető hasonló edénye kapcsán így vélekedett: „A legújabb kutatás ezt a kerámiaformát a magyar honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott keleti eredetű népekhez (kabarokhoz, kálizokhoz) kapcsolja. Magának a kerámiaformának (jellegzetes szájkiképzése alapján!) az eredete az Aral-tó vidékén elterülő khorezmi állam területére vezethető vissza, ahonnan a csatlakozott népek, néptörzsek a tradicionális tárgyformát magukkal hozták a Kárpát-medencébe.”⁶ Hasonló megfontolásból egy bordázott nyakú edény alapján kabar falunak vélte Vékony Gábor a Tatabányán előkerült, feltehetően 10–11. századi települést.⁷

A Przemyszlben előkerült hasonló edények alapján A. Koperski és M. Parczewski — lényegében elfogadva *Mesterházy Károly* álláspontját — a lehetséges párhuzamok közt fontosabb szerepet tulajdonítottak az ún. kijevi amforáknak

¹ *Mesterházy K.*, FA 26 (1975) 99–117.

² Uo. 113.

³ *Kiss A.*, MFMÉ 1969/2, 177.

⁴ *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 51–53.

⁵ *Vö. Horedt, K.* Bacteller und Tonkessel in Morești. SIA 26 (1978) 82. (Figyelemre méltó, hogy itt, az egykori Csitfalva nevű falutelepülésen meglepően nagy számú, összesen 12 db. bordázott nyaktörredék került elő.); *Vékony G.*, História 1980/3, 29.

⁶ *Kiss A.*, Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, I. (Bp. 1983) 191.

⁷ *Vékony G.*, i. h.

s felhívták a figyelmet a baskír bőredényekkel⁸ való hasonlóságukra is.⁹ Kurt Horedt az Al-Dunánál is elterjedt szaltovói típusú, gömbölyű, ún. pithos alakú edények hasonlóságát is számba veszi,¹⁰ Bálint Csanád pedig a Dnyepropetrovszk melletti Kancerkán talált — alakjában és méreteiben egyébként eléggé távoli — 7. századi bordázott nyakú edény hasonlóságára mutatott rá.¹¹ Magam nem sokkal Mesterházy Károly dolgozatának megjelenése után a tiszaburai edény kapcsán utaltam néhány, előzményként aligha értékelhető, szarmata kori párhuzamra,¹² majd egy közeljövőben megjelenő előadásomban kétségbe vontam, hogy ez az edényfajta a korezmi eredetű kabarok fazekasterméke lenne.¹³

E mindössze 12 sírból¹⁴ és néhány településről ismert edénytípus eredetének kérdése azért jóval jelentősebb, mint részaránya a 10—11. századi magyarországi kerámiaanyagban, mert az említett etnikai azonosítás miatt az újabb leletek fényében lassanként mindenütt kabar lakosságot sejtethünk Przemysltől Majsig és Malomfalvától Oroszvárig. Ezért talán nem minden haszon nélkül való, ha röviden áttekintjük a nevezett dolgozat megjelenése óta ismertté vált keleti párhuzamokat, még akkor is, ha teljességre törekedni még a szakirodalom vonatkozásában is szinte lehetetlen.

A hengeres, bordázott nyakú, gömbtestű edények ismereteseek a legkorábbi szarmata emlékanyagban, így az i. e. 6—4. századi Cseljabinszk környéki kurgánokból,¹⁵ az Orenburgtól délre az Ilek folyónál feltárt i. e. 4—2. századi sírokból,¹⁶ ugyanebből az időből Baskíriából.¹⁷ Hasonló, szokatlanul hosszú nyakú edény került elő a Volga alsó szakasza vidékén (Volgograd környékén) az egyik i. e. 3—2. századi berezsnovkai sírból,¹⁸ ugyanitt egy középszarmata (i. e. 1—2. század) sírban bordázott nyakú, egyenes aljú kancsót leltek.¹⁹ Innen nyugatra, az Oszkol Donyecbe szakadásánál előkerült jaremovkai i. e. 4—3. századi temetőben is leltek bordázott nyakú, egyenes aljú edényt.²⁰

⁸ Ezeket ld. Rudenko, S. I., Baskíri. Istoriko-etnografičeskije očerki. (Moskva—Leningrad 1955) 142.; Šitova, S. N., Utvar' iz koži u baskír. In: Hozajstvo i kul'tura baskír v XIX — načale XX. v. Red. R. G. Kuzev, N. V. Bikelatov. (Moskva 1979) 153—155.

⁹ Koperski, A., Parczewski, M., Acta Arch. Hung. 30 (1978) 224—226.; Ua., Wczesno-sredniowieczny grób wegra-koczownika z Przemysła. AAC 18 (1978) 174—182.

¹⁰ Horedt, K. i. h.

¹¹ Bálint Cs., O datirovke central'no-vostočnoevropejskikh drevnostej rannego srednevekov'ja (trudnosti i vozmožnosti). In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen mit anderen Ethnika im 6—10. Jahrhundert. Red. B. Chropovský. (Nitra 1984) 21. Vö. Smilenko, A. T., Slov'jani ta ih susidi v stepovomu Podniprov'i (II—XIII st.). (Kiev 1975) 56. kép 6.

¹² Fodor I., Cumania 4 (1976) 260, 28. j.

¹³ 1984. májusában Mátészalkán elhangzott előadás, amely a Szatmári Múzeum kiadványában lát majd napvilágot.

¹⁴ Kvassay J., Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Interaktionen. . . 175.

¹⁵ Moškova, M. G., Pogrebenija VI—IV vv. do n. é. v Čeljabinskoj gruppe kurganov. In: Drevnosti Vostočnoj Evropy. (K 70-letiju A. P. Smirnova.) MIA, 169. (Moskva 1969) 143, 1. kép 6.

¹⁶ Smirnov, K. F., Sarmaty na Ilike. (Moskva 1975) 69, 22. kép 4.; 126, 47. kép 1.

¹⁷ Sadykova, M. H., Sarmatskij kurgannyj mogil'nik u der. Starye Kiiški. Arheologija i etnografija Baskirii, I. (Ufa 1962) 113, XII. t. 9.

¹⁸ Sinicyn, I. V., Drevnie pamjatniki v nizov'jah Eruslana (po raskopkam 1954—1955 gg.). MIA, 78. (Moskva 1960) 27, 158, 8. kép 2.

¹⁹ Uo. 38, 13. kép 2.

²⁰ Smirnov, K. F. Sarmaty i utverždenie ih političeskogo gospodstva v Skifii. (Moskva 1984) 57, 21. kép 6.

A legkorábban a Dél-Urál vidéki szarmatáknál feltűnő edénytípus tehát a népesség előnyomulásával elterjedt a Volga és Don—Donyec vidékén is, láthatóan azonban eléggé ritkán fordul elő, míg nem az időszámításunk kezdetére — a közölt leletek alapján ítélve — tehát teljesen felhagynak készítésével. A hengeres, bordázott nyak majd csak a volgai bolgárok edényein tűnik fel ismét, s érdekes módon csupán a településeken leltek ilyen, de már kivétel nélkül egyenes aljú edényeket. Sűrűn bordázott nyakú füles kancsókat és fazekakat ismerünk a 8—10. vagy a 9—11. századi Kriusi nevű telepről,²¹ a hasonló korú alekszejevkojein pedig bögrék, fazekak kerültek elő.²² A 10—12. századi volgai bolgár településeken másutt is felbukkannak a bordázott nyakú edények: Hulason,²³ Kujbisev (az egykori Szpasszk) mellett,²⁴ és másutt,^{24a} s nagyszámban kerültek elő ilyen edények a hatalmas méretű biljárszki ásatásokon,²⁵ melyek közül a mienkhez talán leginkább hasonló típust mutatom itt be²⁶ (1. kép 1.) A nyak bordákkal való díszítése különösen a 12—13. században válik gyakorivá, s a volgai bolgár kerámia monográfusa, T. A. Hlebnikova véleménye szerint e forma Urál—Káma-vidéki előzményekre vezethető vissza.²⁷

A szóban forgó edénytípus analógiáinak a következő csoportját az ún. kijevei típusú amforák vagy korsók (korcsági) alkotják, amelyeket már Mesterházy Károly is számításky vett. E zömmel 10—12. századi edényekről azonban megjegyezte, hogy ...” semmi közül a magyarországi darabokhoz ...”, mert „... eltérő az edények kivitele, alakja és legfőképpen nem találjuk rajtuk a vízszintes bordákkal tagolt nyakat”.²⁸ Az utóbbi időben azonban közlésre kerültek ezen edénytípus bordázott nyakú változatai is. Az egyik kijevei 10—11. századi lakóház betöltéséből két füles edény (kancsó) bordázott nyaktörredékét közölte Sz. R. Kilievics,²⁹ ugyancsak enyhén bordázott nyakú is akad a korábban M. K. Karger által közölt kijevei edények között,³⁰ a nyugat-ukrajnai Glezne falu határában pedig olyan kis méretű, kétfülű, bordázott nyakú edényt leltek szórványként, amely a

²¹ Smirnov, A. P., Volžskie bolgary. In: Očerki istorii SSSR, III—IX vv. (Moskva 1958) 692.; Tubtina, N. V., Raskopki 1957 goda bliz sela Kriusi Ul'janovskoj oblasti. MIA, 80. (Moskva 1960) 147, 2. kép 1—5.

²² Hlebnikova, T. A., Alekseevskoe gorodišče. Arheologija i etnografija Tatarii, I. (Kazan' 1971) 165, III. t.

²³ Kabovskij, V. F., Smirnov, A. P., Hulaš. In: Gorodišče Hulaš i pamjatniki srednevekov'ja Čuvašskogo Povolž'ja. (Čeboksary 1972) 46, 21. kép.

²⁴ Kazakov, E. P., V Staro-Kujbyševskoe selišče. In: Arheologičeskie pamjatniki Nižnego Prikam'ja. Red. E. P. Kazakov, A. H. Halikov, T. A. Hlebnikova. (Kazan' 1984) 56, 2. kép 13.

^{24a} Hlebnikova, T. A., Keramika pamjatnikov Volžskoj Bolgarii. (K voprosu ob etnokul'turnom sostave naselenija.) (Moskva 1984) 137, 58. kép.; 138, 59. kép.; 177, 93. kép.; 179, 95. kép.

²⁵ Grigor'eva, G. V., Terebina, L. S., Terebina, N. A., Halikov, A. H., Gončarnaja keremika Biljarskogo gorodišča (po materialam raskopok 1967—1972 gg.). In: Issledovanija Velikogo Goroda. Red. V. V. Sedov. (Moskva 1976) 191, 90. kép 28.; 199, 92. kép 1, 3.; 207, 95. kép 2, 3.

²⁶ Uo. 190, 90. kép 28.

²⁷ Hlebnikova, T. A., i. m. 148, 216; Starostin, P. N., Raboty na Troicko-Urajskom Igorodišče v 1973 g. In: Drevnosti Volgo-Kam'ja. (Kazan' 1977) 40—41, 7. kép.; Smirnov, A. P., Volžskaja Bolgarija. In: Arheologija SSSR. Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja. Red. S. A. Pletneva. (Moskva 1981) 212, 256, 80. kép 3.

²⁸ Mesterházy K., i. m. 109—110.

²⁹ Kilievics, S. R., Detinec Kieva IX-pervoj poloviny XIII vekov. (Kiev 1982) 80, 50. kép.

³⁰ Karger, M. K., Drevnij Kiev, I. (Moskva—Leningrad 1958) LXXVI. t.



0 5 cm

1



2

1. ábra Bordázott nyakú edény Biljából (1) és Gleznéből (2)
 Abb. 1. Gefäß mit geripptem Hals aus Biljar (1) und Glezne (2)



0 5 cm

2. ábra Bordázott nyakú óorosz edény Szovjet-Moldvából
 Abb. 2. Altrussisches Gefäß aus der Moldauischen SSR

mi edényeink eddigi legközelebbi párhuzamai közé tartozik.³¹ (1. kép 2.) Alakját tekintve ugyancsak közeli párhuzama ilyen típusú edényeinknek a Szovjet-Moldvából közölt hengeres nyakú orosz edény is.^{31a} (2. kép.)

Végezetül a szaltovói párhuzamokat említtem meg, amelyeknek mind Kiss Attila,³² mind Mesterházy Károly³³ igen komoly jelentőséget tulajdonított. A párhuzamként idézett edények³⁴ azonban — s ez már a fényképek alapján is világosan kitűnik — anyagukban, kidolgozásukban, de még formájukban is igen messze állnak a mi edényeinktől. Nem beszélve méretükről, hiszen a szaltovóiak jóval nagyobbak. Valójában ezekre vonatkoztathatók Mesterházy Károly szavai: „Legtöbbjük csak annyiban hasonló a honfoglalás kori edényekhez, hogy két fülük van.”³⁵ Ezek a szaltovói, zömmel besímtott felületű edények aligha állíthatók kifogástalanul párhuzamba a mi bordázott nyakú, vagy „pithos” alakú edényeinkkel.³⁶ E vélekedés ellentmondani látszik annak a ma már általánossá vált felismerésnek, hogy honfoglalóink emlékanyagának igen sok szaltovói párhuzama van, s nem kétséges, hogy innen származtatható legnépszerűbb Árpád-kori edényformánk, a cserépüst is.³⁷ Az is kétségtelen azonban, hogy a szaltovói fazekasok legjellemzőbb készítményeinek, az alán hagyományokat tükröző besímtott kancsóknak és korsóknak honfoglalóinknál nyomát sem találjuk. Ugyanakkor viszont szakirodalmunk eddig alig említette, hogy a közönséges szaltovói „konyhai edények” hasonmásai, a sűrű egyenes, vagy egyenes és hullámvonalakkal díszített, durvább kivetlű és rosszabbul kiégetett bögrék és fazekak³⁸ honfoglalás kori kerámiáink jelentős részét teszik ki. E kapcsolatra ugyan a kolozsvári és bihari edényekről szólva Maria Comşa már 1957-ben felhívta a figyelmet,³⁹ ezen edénycsoport származásával kapcsolatban bizonyára az hozta zavarba a kutatókat, hogy a Dontól az Elbáig óriási területen terjedtek el hasonló formájú edények hasonló díszítéssel.

A fentebb említett újabb vagy eddig számításba nem vett párhuzamok véleményem szerint némileg más megvilágításba helyezik a szóban forgó 10–11. századi edénytípus származásának kérdését. Egyrészt le kell mondanunk a csaló-

³¹ Lipko, S. A., Starožitnosti verhiv'ja Sluč (materiali do arheologičnoj karti). Arheologija 41 (Kiev 1982) 86–87, 8. kép.

^{31a} Fjodorov, G. B., Čebotarenko, G. F., Pamjatniki drevnih slavjan (VI—XIII vv.). Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR, vyp. 6. (Kišinev 1974) 95, 21. kép 1.

³² Kiss A., i. m. 177.

³³ Mesterházy K., i. m. 106, 112.

³⁴ Pletneva, S. A., Keramika Sarkela-Beloj Veži. MIA, 75. (Moskva—Leningrad 1959) 215–217.; Ua., Ot kočevij k gorodam. MIA, 142. (Moskva 1967) 123.

³⁵ Mesterházy K., i. m. 110.

³⁶ Hasonlóan vélekedett a szaltovói edényeket eredetiben is jól ismerő A. G. Gadlo is, miután átvizsgálta a Nemzeti Múzeum honfoglalás kori edényeit.

³⁷ Fodor I., Arch. Ért. 102 (1975) 260–263.

³⁸ Pletneva, S. A., Keramika... 221, 9. kép 1–6.; Ua., Ot kočevij... 105, 25. kép 8.; 111, 26. kép 5–6.; Ua., Srednevekovaja keramika Tamanskogo gorodišča. In: Keramika i steklo drevnej Tmutarakani. Red. B. A. Rybakov. (Moskva 1963) 21. kép 4–8.; Artamonov, M. I., Sarkel-Belaja Veža. MIA, 62. (Moskva—Leningrad 1958) 32, 19. kép 5.; Ljapuškin, I. I., Pamjatniki saltovo-majackoj kul'tury v bassejne r. Dona. Uo. 109, 6. kép 6–7.; Ua., Arheologičeskie pamjatniki zony zatopenija Cimljanskogo vodohranilišča. Uo. 140, 12. kép.; Ua., Srednevekovoe poselenie bliz. st. Suvorovskoj. Uo. 327, 6. kép.; Ua., Karnauhovskoe poselenie. Uo. 293, 35. kép.; 307, 52. kép 2.

³⁹ Chişvasi—Comşa, M., Nekotorye istoričeskie vyvody v svjazi s neskol'kimi arheologičeskimi pamjatnikami VI—XII vv. na territorii RNR. Dacia 1 (1957) 317.

kának bizonyult szaltovói párhuzamokról, másrészt az analógiák ma már nem *kizárólag* Korezm területére vezetnek bennünket. A volgai bolgár és keleti szláv párhuzamok igen fontosak még akkor is, ha időrendjük nem egészen tisztázott (mert nem sírokból kerültek elő), s egyértelműen nem igazolható, hogy korábbiak a mi edényeinknél. (Ráadásul nem kizárt, hogy ennek az edényfajtának nem *Korezm*ben, hanem éppen a Dél-Ural és Volga vidékén vannak ősi hagyományai, amint ezt az említett szarmata edények sugallják, bár a folyamatosság ma még nem igazolható.) Az minden esetre nagyon valószínű, hogy egyelőre le kell tennünk arról a csábító — s egyeseket máris elragadott — gondolatról is, hogy az ilyen típusú edényeket a kabar vagy éppenséggel *korezmi* eredetű kabar fazekasok termékének véljük. Egybevág ez Ligeti Lajos vélekedésével, aki — nem tagadva levédiái őseink *korezmi* kapcsolatait — megjegyezte: „Nem gondolnám azonban, hogy a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozó kabar törzsek egy része éppen a *korezmiek* közül került volna ki...”⁴⁰ Az viszont kétségtelen, hogy a bordázott nyakú edénytípus a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, s így magyar etnikai sajátásként értékelhető. Mesterházy Károly úttörő dolgozata után származásának kérdésében alighanem csak a szovjet gyűjtemények ilyen szempontú, eredetiben való vizsgálata hoz majd lényegesen új eredményeket.

⁴⁰ Ligeti, L., MNy 72 (1976) 25. — Úgy vélem, fémművességünk eredetének vizsgálatából is az szűrhető le, hogy a korezmi-káliz ötvösök aligha játszhattak jelentős szerepet honfoglalás kori ötvösművészetünk arculatának kialakításában. (Ld. 13. j.)

ÜBER DEN URSPRUNG DER LAND- NAHMEZEITLICHEN GEFÄßE MIT GERIPPTEM HALS

Die aus den ungarischen Gräbern (insgesamt 12 St.) und von den Siedlungen des 10—11. Jhs zum Vorschein gekommenen zylindrischen, henkellosen oder mit zwei kleinen Henkeln versehenen Gefäße mit geripptem Hals hat vor zehn Jahren K. Mesterházy zusammengestellt und untersucht.¹ Er stellte fest, daß diese Gefäßart von verhältnismäßig geringer Zahl im Karpatenbecken mit dem landnehmenden Ungartum erschienen ist. Ihre östlichen Analogien hat er in einer gleichfalls in geringer Zahl erhalten gebliebenen Keramik von Choresm erkannt und auf Grund dieser vorausgesetzt, daß diese Gefäße im 9. Jh. von den choresmischen (kalischen) Töpfern erzeugt worden sind, die in den Reihen der sich dem Ungartum angeschlossenen Kabaren gewesen waren.

Von den neueren Funden ist besonders wichtig, daß ein solches Gefäß in dem einen Grab des in Przemyśl (Polen) erschlossenen ungarischen Gräberfeldes des 10. Jhs⁹ und in dem Gräberfeld von Majs (Kom. Baranya) des 10—11. Jhs gefunden wurde.^{6, 14}

Die östlichen Analogien dieser Gefäßart liegen aber nicht nur in Choresm vor. Im 6—1. Jh. v. u. Z. kommen Gefäße mit geripptem Hals (jedoch meist mit rundem Boden) in den sarmatischen Gräbern der südlichen Ural,^{15, 17} ferner der Wolga-^{18, 19} und der Don-Gegend²⁰, sodann vom 8. Jh. an auf den Siedlungen der Wolga-Bulgaren vor^{21, 25} (Abb. 1, 1)²⁶. Die Formähnlichkeit der aus dem 10—12. Jh. stammenden sog. Amphoren von Kiewer Typ wurde schon früher erwähnt, bei diesen waren aber Exemplare mit geripptem Hals nicht bekannt. Neuerdings wurden jedoch im veröffentlichten Material auch solche mit geripptem Hals gefunden,^{29, 30} und das im Dorf Glezne (Westukraine) als Streufund zum Vorschein gekommene Gefäß ist eine am nächsten liegende östliche Analogie des ungarländischen Typs³¹ (Abb. 1 2.). Ein ähnliches altrussisches Gefäß stammt aus der Moldauischen SSR^{31a} (Abb. 2.) Diese ungarländische Gefäßgruppe kann aber mit den sog. pithosförmigen Gefäßen von Saltovo³⁴ nicht in Parallele gezogen werden, so wie dies einzelne ungarische Archäologen vermutet haben.^{32, 33}

Die Parallelen der Gefäße mit geripptem Hals kommen also in einem viel größeren Bereich vor, als dies K. Mesterházy gedacht hat und wir haben überhaupt keinen Grund dafür, daß wir diese Gefäße für kabarisch-kalische Erzeugnisse halten. Auch aus den historischen Quellen können wir nicht eindeutig darauf schließen, daß unter den sich den Ungarn angeschlossenen Kabaren Choresmer in bedeutender Zahl gewesen wären.

A SÁLY-LATORI PALMETTÁS ZABLAPÁLCA

PARÁDI Nándor

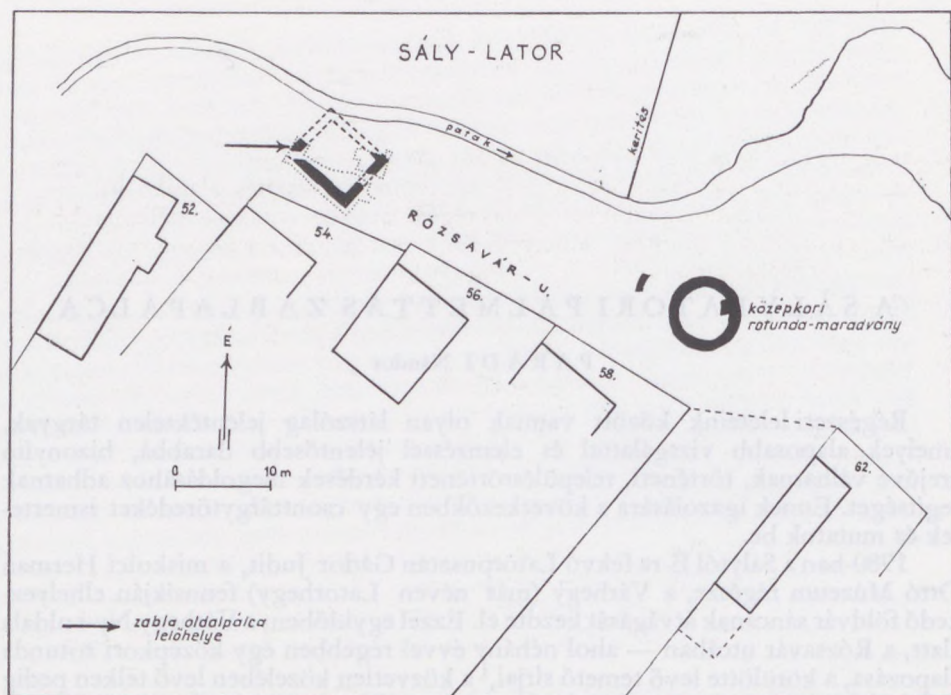
Régészeti leleteink között vannak olyan látszólag jelentéktelen tárgyak, amelyek alaposabb vizsgálattal és elemzéssel jelentősebb darabbá, bizonyító erejűvé válhatnak, történeti, településtörténeti kérdések megoldásához adhatnak segítséget. Ennek igazolására a következőkben egy csonttárgytöredéket ismertettek és mutatok be.

1980-ban a Sálytól É-ra fekvő Latorpusztán Gádor Judit, a miskolci Herman Ottó Múzeum régésze, a Várhegy (más néven Latorhegy) fennsíkján elhelyezkedő földvár sáncának átvágását kezdte el. Ezzel egyidőben, a Várhegy Ny-i oldala alatt, a Rózsavár utcában — ahol néhány évvel régebben egy középkori rotunda alapozása, a körülötte levő temető sírjai,¹ a közvetlen közelében levő telken pedig honfoglalás- és Árpád-kori település maradványai² kerültek felszínre — vízvezeték árkának ásásával újabb település maradványokat vágtak keresztül. A szükségessé vált régészeti megfigyelést és leletmentést, a várhegyi sáncátvágás munkáival egyidőben Gádor Judit végezte el. A Rózsavár utca 54. számú ház előtt az árokkal két kőfalmaradványt vágtak keresztül. Ezek alaprajzának megállapítására a vízvezeték kiásott árkát kibővítették és kiderült, hogy egy ÉNy—DK-i irányú téglalap alaprajzú épület falának és alapozásának egy része. A nagyobb mennyiségű kőomladék kiszedése után innen Árpád-kori és későközépkori leletanyag került elő. Az ÉNy-i falmaradvány Ny-i sarka mellett az omladékban egy agancsból készült palmettás díszítésű zabla oldalpálca töredéket találtak.³ Az épületmaradványtól D-re a vízvezeték árkában kemencék, földbe ásott házak maradványait figyelték meg, és ezek egy részét ki is bontották. A vízvezetékárok megnyesett falában megfigyelték, hogy az itt állt település maradványaira építették rá a

¹ Gádor J., HOMÉ 12 (1973) 604, 605., 4. kép.

² Ua., HOMÉ 15 (1976) 70., 2. kép.

³ A töredék előkerülését az ásatási napló nem említi, viszont a leletet tartalmazó zacskóra ráírt szövegből (Sály-Lator, Rózsavár 54. Lengyel Bertalan háza előtt. Kőépület É-i falának ÉNy-i sarka mellett omladékban. Csont-tárgy. 1980. X. 6.) az előkerülésére vonatkozó adatokat ismerjük. Csupán a tájolás szorul némi módosításra: A kőépület ÉNy-i falának Ny-i sarka. — A kőfalú épület kutatását 1982-ben Holl I. és Parádi N. folytatta és ekkor kétharmad részét tárták fel. A külső és a belső szint 90 cm-es különbségéből meg lehetett állapítani, hogy téglalap alaprajzú pince állt itt, amelynek kora — az innen előkerült legújabb leletanyag alapján — későközépkori: Holl I.—Parádi N., RF I, 36 (1983) 86. Ásatási dokumentáció: MNM At. VI. 110/1983.



1. ábra Sály-Lator. Helyszínrajz a lelőhellyel

Abb. 1. Sály-Lator. Situationsplan mit dem Fundort

középkori rotundát, és a körülötte levő temető sírjaival is ezt a települési réteget vágták át. A kőépületről az is kiderült, hogy a Ny-i sarkát és a DK-i falát már az 1972-ben lefektetett vízfővezeték árkával is keresztül vágták, s az egykori települési szinteket már ekkor erősen megbolygatták és összeforgatták.⁴ A kétszeri bolygatás ellenére is biztosnak vehető, hogy az említett palmettás díszítésű zablapálca töredék az itt is végighúzódnó 10. századi települési réteghez tartozott (1. ábra).

A zabla oldalpálca szarvasagancsból készült. A megmaradt töredék a pálca alsó fele volt. Sárgásfehér színű. Szív alakú végződő hasáb alakú alsó része megvastagodó, enyhe hajlású, tojásdad metszetű törött részben folytatódik. A törött rész szélességében átfúrt lyuk kis részlete látszik. 2.1 cm-rel alatta ugyanilyen irányú 0.4 cm átmérőjű átfúrt lyuk helyezkedik el, a hajlás felől a lyuk szélén egymással szemben kis ék alakú bevágás látszik. Hasáb alakú része nagyjából téglalap keresztmetszetű, hátsó oldala enyhe íveléssel kezdődő erősebb összeszűkülés után a vége felé fokozatosan vékonyodik. Előoldalának hasáb alakú egyenes részén, amelynek a középtengelyében gerinc húzódik végig, vésett hátterű palmettás díszítés van. A lesímított felületbe egymás fölött háromszor

⁴ Gáldor J., HOMÉ 21 (1982) 121–123., 3–4. kép. Ásatási dokumentáció: MNM At. VI. 78/1981.

ismétlődő palmetta csokrot faragtak ki. A legalsó nagyobb méretű; a két alsó levél nagyobb, melyek a zablapálca szív alakúra faragott végét fogják közre. A hátoldalának felső, vastagodó részén, az agancs szivacsos szerkezete látszik. Felső részén törött, a pálca felső része hiányzik. Jó megtartású. Hosszúsága 11.8 cm, szélessége 1.9–2.2 cm, vastagsága 0.8–1.8 cm. Leltári száma: 84.4.28.B. Magyar Nemzeti Múzeum, középkori gyűjtemény (2–3. ábra).⁵

Az oldalpálca töredék kora, a rávéssett palmetta díszítés alapján jól meghatározható. A minta a magyar honfoglalás régészeti emlékeinek a legjellemzőbb és könnyen felismerhető díszítése, amelyek nagyrészt a fémből készült viseleti és felszerelési tárgyakon maradtak fenn. Figyelembe véve a kutatás többször is hangoztatott megállapítását arról, hogy a palmettadíszes tárgyak nagyrészt a Kárpát-medencébe érkezés után készültek,⁶ töredékünket is a 10. századra határozhatjuk meg.

Korának megállapítása után nézzük meg, hogy honfoglalóink régészeti hagyatékában akad-e hasonló díszítésű, agancsból készült zablapálca. A honfoglalás kori lószerszámok igen alapos és tanulságos vizsgálatát Dienes István végezte el.⁷ Dolgozatában oldalpalcás zablánk sajátos csoportjaként tárgyalja a szarvasagancs ágából faragással, csiszolással készítetteteket.⁸ A néhány ismert darabból úgy tűnik, hogy nem voltak gyakoriak; nagyobb részük egyszerűbb kivitelű; az agancság eredeti, enyhén ívelt alakja maradt, díszítetlenek, vagy kevés faragással, bekarcolt vonalakkal, mintákkal díszítettek.⁹ Az alig néhány, faragással díszített közül töredékünk a kiszombori E-jelzésű temető 30. sírjából származó töredékhez igen erősen hasonlít.¹⁰ Ennek is az alsó fele maradt meg, kissé szűkülő részénél, az átfúrt lyuknál tört el. Enyhe gerinccel tagolt előlapján, nagyjából hasonló elrendezésben faragott palmettadíszítés, egymás alatt két palmettacsokor helyezkedik el. A különbség abban mutatkozik, hogy ez szélesebb és laposabb, az átfúrt lyukban rozsdás kis vastöredék látszik. Előlapján a palmettadísz körvonala jóval halványabb, nem olyan mély hátteret faragtak, az oldalát bekarcolt pontkörös sossal díszítették. Felülete kopott, a huzamosabb használat nyomai látszanak rajta. Az alsó rész kisebb töredékéből a veszkényi zablánál is hasonló alakúra lehet gondolni, de folyamatosan egymásba hurkolódó szalag díszítése a palmettástól különbözik.¹¹

⁵ A pince 1980. évi leletmentésének és 1982. évi ásatásának leletanyaga a MNM középkori gyűjteményében 84.4.1–28.B. számon került leltározásra. — Ezúton is köszönöm Gádor Juditnak, hogy a zablapálca töredék ismertetését részemre engedélyezte. — A lelet első, településtörténeti vonatkozású említése: *Mesterházy, K.*, Fragen der Ausbildung einer Organisation von Hof und Burg bei den Ungarn im 10. Jahrhundert. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3–7 Oktober 1983. (Nitra 1984) 184.

⁶ *László Gy.* A népvándorlás kor művészete Magyarországon. (Budapest 1970) 64.

⁷ *Dienes I.*, Arch. Ért. 93 (1966) 208–234.

⁸ *Uo.* 210–216.

⁹ Faragással a végeiket (pl. a tiszaderzsínél: *László Gy.*, Arch. Ért. 97 (1970) 9. kép; az Endrőd-szujókeresztínél: *Makkay J.*, RF I, 29 (1976) 7.), vonalas bekarcolásokkal a szárukat (pl. a Szeghalom-kovácsalminál: *Darnay K.*, Arch. Ért. 25 (1905) 69–70., 3. ábra; *Ecsedy I.*—*Kovács L.*—*Maráz B.*—*Torma I.*, Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. MRT 6. (Budapest 1982) 150., 48. t. 7., *László Gy.*, i. m. 10. kép) díszítették.

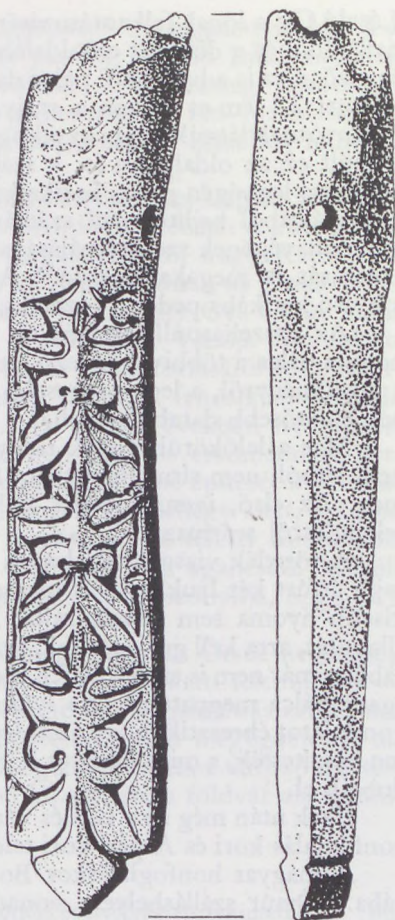
¹⁰ *Dienes I.*, i. m. 216., 7–8. kép.

¹¹ Helyreállítási rajza: *László Gy.*, i. m. 11–12. kép.; *Fodor I.*, SzMMÉ 1981. 87., 1. kép, a szalagdíszes és a palmettás díszítőstílus egységes megjelenítésének tartja.



2. ábra Sály-Lator. Zablapálca töredék elő- és hátoldala (1 : 1)

Abb. 2. Sály-Lator. Vorder- und Rückseite des Trenseknebelfragments (1 : 1)



3. ábra Sály-Lator. Zablapálca töredék elől- és oldalnézetből (1 : 1)

Abb. 3. Sály-Lator. Vorder- und Seitenansicht des Trenseknabelfragments (1 : 1)

A palmettadísz egymás fölötti elhelyezését az agancspálcának hosszúkás, keskeny alakja szabta meg, ugyanúgy mint a fémből készült palmettás szíjvégek-nél. Párhuzamul erre a nagyórszi (Tomnatec, Románia) aranyozott háterű ezüst szíjvéget említeném.¹²

A következő kérdés, amelyet meg kell vizsgálni; milyen szerkezetű zablához készíthették ezt az oldalpálcát.

Az eddig közzétett honfoglalás kori agancs oldalpálcás zablák csaknem mindegyike igen töredékes állapotban került a múzeumok gyűjteményeibe; nemcsak az agancs, hanem méginkább kovácsolt vas részek (szerelékeik) törtek és porladtak szét. Egykori szerkezetüket Dienes I.¹³ és László Gy. rekonstruálta,

¹² Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművessége. AH 21 (Budapest 1937) 86., LXXIV. t. 1—1a.; Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Budapest 1978) 83., 22. kép.

¹³ Dienes I., Arch. Ért. 93 (1966) 7. kép.

László Gy. a lónak felkantározását is.¹⁴ A sály-latori töredékről is, a felső részének hajlásából és a díszített előoldalából annyi megállapítható, hogy a kiszomborival egyezően ez is a bal oldali pálcá darabja.¹⁵ A felső, törött végénél, a két átfúrt lyuk közötti 2.1 cm-es részén a szájvas külső vége gyűrűként fogta körül. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az eddigi rekonstrukciókhoz hasonló szerkezetű zablára készült ez az oldalpálca is; a szájvas gyűrűjébe illeszkedett be az agancspálca, a szájvas legvégén pedig karika helyezkedett el. Az oldalpalcán a két átfúrt lyuk a vaspalcából hajlított fül számára készült, amelyet hosszabb ráhajtással vagy áthúzott végének szétkalapálásával lehetett rögzíteni; a fül egyben a pálca lefelé csúsztatását is megakadályozta.¹⁶ Az oldalpalcára szerelt fülbe a fék pofaszíját, a külső karikába pedig a vezetékszárat kapcsolták.¹⁷

Az összehasonlítással és az egyezések megfigyelésével eljutottunk addig, hogy a pálca a többivel egyező szerkezetű zablához készülhetett. Ezek után arról a körülményről, a leglényegesebb különbségről is szólnunk kell, amely a többinél jelentősebb darabbá emeli.

Már a lelőkörlmények tárgyalásánál említettük, hogy a többitől eltérően, nem sírból, nem sírmellékletként került elő, hanem a település területén találták meg. Az első, igen lényeges különbség tehát az, hogy egy honfoglalás kori településről származik.

A töredék vizsgálatából az is kiderült, hogy a többitől eltérően felületén, a rajta átfúrt két lyukban vas maradvány, de még rozsdás elszíneződésnek a legkisebb nyoma sem látszik rajta. Hozzávéve ehhez a töredék kopástól mentes állapotát, arra kell gondolnunk, hogy ezt az agancs oldalpalcát nem is használták, zablára már nem is szerelték fel, mert készítése közben, a felső lyuk átfúrásakor az agancspálca megpattant és a lyuknál kettétört. Mindezek a megfigyelések azt a gondolatot ébresztik, hogy a zablapalcát ezen a lelőhelyen, vagyis ezen a településen készítették, s mint készítés közben eltört, már használhatatlanná vált darabot dobták el.

Ezek után még az a kérdés vár válaszra; mit tudunk lelőhelyünk és környéke honfoglalás kori és Árpád-kori településtörténetéről és birtokviszonyairól.

A magyar honfoglaláskor Borsod megyét az Örsür nemzetség vette birtokába.¹⁸ Örsür szálláshelyére vonatkozóan a legfontosabb forrásnak Anonymus *Gesta Hungarorum*-ából az alábbi sorok tekinthetők: „Azután Árpád vezér és nemesei innen felkerekedve a Nyárad vizéig vonultak s tábornok ütöttek a patakok mellett attól a helytől kezdve, melyet most Kácsnak mondanak. Árpád itt nagy földet adott Ócsának, Örsür apjának. Örsür, a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most Örsür várának hívnak.”¹⁹ Az Örsür névben

¹⁴ László Gy., i. m. 14. kép a.

¹⁵ Dienes I., Arch. Ért. 93 (1966) 216., 27. jegyzet, 7. kép.

¹⁶ A helyreállítás helyességét igazolja az egészen jó állapotban fennmaradt és a 10. századra keltezett ljubecsi (Szojjetunio, Csernyigovtól Ny-ra) vésett díszített agancspalcás zabla. Kirpitsnikov, A. N., Snarjashenije vsadnika i verhovogo konja Rusi IX—XIII. vv. SAI El—36. (Leningrád 1973) 15., 4. t. 1.

¹⁷ Dienes I., Arch. Ért. 93 (1966) 7. kép.; László Gy. i. m. 14. kép a.

¹⁸ Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Budapest 1963) 737, 741.

¹⁹ Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais D., (Budapest 1926) 62.; Szentpéteri, E., *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I. (Budapest 1937) 72—73.

levő úr méltóságnév eredetileg törzsfőt jelenthetett.²⁰ A nemzetség birtokai Borsod megye határán belül a Sajótól az Eger patakig terjedő Bükk hegység alján és a mögötte emelkedő hegyvidéken voltak. A nemzetség központját Anonymus, a Bükk D-i oldalán Örsúr várában jelölte meg. A 13–14. században az Örsúr nemzetségből származott családok, a megyének öt részében mintegy 20 falut birtokoltak.²¹

Az írott források és a régészeti kutatás eddigi eredményei alapján az Örsúr nemzetségnek a Bükk D-i oldalán település- és birtoklástörténetét a következőben vázolhatjuk fel: Az okleveles adatokból megállapítható, hogy Kács (Felkács), Daróc (Alkács) és Váralja (Közép-Kács) az Árpád-korban az Örsúr nemzetség birtokai voltak.²² Kandra K., Karácsonyi J., Györffy Gy. Örsúr várát Sálytól É-ra a Lator patak forrása közelébe, a középkori Váralja falu fölötti hegyre helyezték.²³ Anonymus leírása is ide, a Lator patak forrásától K-re mintegy 400 m-re emelkedő hegyre vonatkozatható, melynek fennsíkján gerenda szerkezetű, égett sánccal erősített földvár áll. Az utóbbi években itt végzett feltárás, a földvár sáncának átvágása azzal az igen jelentős eredménnyel járt, hogy az égett sánc földjéből előkerült cseréptöredékek a sánc építését a 10. századra, a magyar honfoglalás korára határozták meg.²⁴ A Várhegy alatt, a Lator patak túlsó oldalán folytatott leletmentés és ásás, az itt feltárt földbeásott házak, kemencék, gödrök, és leletanyaguk — ahonnan az agancsból készült palmettás díszű zablapálca töredékünk is származik — azt bizonyítja, hogy ez a település a 10. században már fennállt.²⁵

Míndezek az adatok együttesen azt bizonyítják, hogy az Örsúr nemzetség — nagy területű, égett sánccal erősített földvárral, a hegy alatti településsel — központját a 10. században ezen a területen építtette fel. A palmettás zablapálca törött és nem használt állapota, a helyben készítésére utaló megfigyelések támasztják alá azt a következtetést, hogy a nemzetség központjához tartozó mesteremberek, a központot képező földvár közvetlen közelében, a földvár alatti faluban dolgoztak.²⁶

²⁰ Györffy Gy., i. m. 737.

²¹ Uo., 741.

²² Pesty Fr., Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben I. (Budapest 1888) 154—157.; Györffy Gy., i. m. 769, 778—779, 798.

²³ Kandra K. (szerk.), Adatok az egri egyházmegye történelméhez I. (Eger 1885) 169—211.; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. (Budapest 1901) 420.; Györffy Gy., i. m. 798.

²⁴ Gádor J., HOMÉ 21 (1982) 121.

²⁵ Gádor J., HOMÉ 15 (1976) 70., 2. kép.; Mesterházy K., i. m. 182., 3. kép 1—2. Az Örsúr nemzetség Árpád-kori településtörténetéhez a régészeti kutatás a felsoroltakon kívül több helyről szolgáltatott adatokat. Latorhegyen, a földvár égett sánca alatt, a DK-i kiugró sziklapadkán kör alaprajzú lakótorony állt, amelyhez kis palotarész vagy kerített udvarrész csatlakozott (Holl I., Parádi N., RF I, 36 (1983) 87.). Kácson, a plébániatemplom D-i oldalán félköríves szentéllyel záródó templom alapozása, és ettől D-re is falmaradványok kerültek elő, amelyek az egykori kolostorhoz tartozhattak (Kozák K., RF I, 21 (1968) 65., Uo., RF I, 22 (1969) 60.). Káctól D-re a Várhegyen, a köomladék alatt 10×10 m-es, négyzet alaprajzú lakótorony falai kerültek felszínre. A kácsi lakótorony maradványainak feltárása, és az Örsúr nemzetség település- és birtoklástörténeti adatainak a régészeti megfigyelésekkel egyeztetése: Parádi N., HOMÉ 21 (1982) 9–30.

²⁶ Az oldalpálcátöredék nem használt állapotából arra következtethetünk, hogy nemcsak az agancs- és csontművesek, hanem a zablák vas szerelékét készítő, a kovácsok is ugyanitt dolgoztak. A mesterembereknek az előkelők szállásán való letelepítésére: Dienes I., A honfoglaló magyarok (Budapest 1978) 34—39.; Györffy Gy., Budapest története az Árpád-korban. In: Gerevich L. (szerk.), Budapest története I. (Budapest 1975) 225, 231—232, 242—244.

Ezt a gondolatot folytatva; honfoglalás kori lószerszámainkra vonatkozó, számunkra most lényeges megállapítást idézem: A zabla oldalpálca a szájvas külső végének, a fék- és vezetékszárnak a ló szájába csúszását akadályozta meg, és a ló biztosabb vezetését tette lehetővé. Az oldalpalcás zablák zömmel női sírokból vagy rangos férfisírokból kerültek elő.²⁷ Lovasaik közvetlenül a harcban aligha vettek részt, de a lovaglásban is kevesebb gyakorlatuk lehetett. Ha mind-ezt oldalpalcánk értékelésénél figyelembe vesszük, arra következtethetünk, hogy a készítés helye és leendő használójának szálláshelye azonos vagy egymástól nem távoli területen volt. A nem különösebben értékes anyagú, de díszesen faragott oldalpálca olyan zablához készült, amelynek tulajdonosa az Őrsűr nemzetség egyik rangosabb tagja volt.

²⁷ Dienes I., Arch. Ért. 93 (1966) 209—210.

DER PALMETTENVERZIERTE TRENSEKNEBEL AUS SÁLY-LATOR

In Latorpuszta (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) nördlich von der Gemeinde Sály, unter der W-Seite des Burgberges, wurden mit einem Wasserleitungsgraben die Überreste einer mittelalterlichen Siedlung und die Steinmauer eines spätmittelalterlichen Kellers durchgeschnitten. Bei der Aushebung eines Teils des Kellers kam im steinvermischten Grus die untere Partie eines palmettenverzierten Trenseknebels aus Hirschgeweih zum Vorschein (*Abb. 1—3*). In diesem Bereich kamen bereits vor einigen Jahren Überreste einer landnahme- und arpadenzeitlichen Siedlung zum Vorschein (in die Erde eingelassene Häuser, Öfen, etwas weiter die Fundierung einer Rotunde, die in die Siedlungsschicht eingegraben wurde, mit Gräbern eines Gräberfeldes, das diese Rotunde umgab). Das Trenseknebelfragment gehörte zu der landnahmezeitlichen Siedlungsschicht.

Aus Gräbern der landnahmezeitlichen Gräberfelder sind nur wenige Trenseknebel bekannt, die aus Hirschgeweih angefertigt wurden. Die meisten waren geschnitzt, aber es gab auch einige, die mit Einritzung verziert waren. Das Fragment von Sály-Lator sieht am meisten der unteren Partie des palmettenverzierten Knebels aus Hirschgeweih ähnlich, die in Grab 30 des Gräberfeldes E von Kiszombor (Komitat Csongrád) freigelegt wurde. Die Struktur dieses Fundes war mit dem der übrigen Trenseknebel aus Hirschgeweih identisch, bei denen das Backenstück in die an dem Knebel befestigte Öse und der Handzügel in den äußeren Ring des Mundstücks geleitet waren.

Zwischen dem Fund von Sály-Lator und den übrigen Trenseknebeln sowie zwischen ihren Fundorten sind zwei bedeutende Unterschiede festzustellen: Der eine ist, daß dieser Fund nicht in einem Grab als Grabbeigabe, sondern im Bereich einer Siedlung freigelegt wurde. Die Erdhäuser, die Öfen und ihr Fundstoff belegen, daß die Siedlung im 10. Jahrhundert, während der ungarischen Landnahme bestand. Der andere Unterschied ist, daß auf diesem Knebel keine Abnützungs-, Gebrauchsspuren zu erkennen sind, auch die Spuren des Eisenzubehörs und von Eisenrost von der Trense fehlen völlig. Dies beweist, daß der Knebel vor seiner Befestigung an der Trense, bei der Durchbohrung des oberen Loches für die Befestigung der Öse auseinanderbrach, weshalb er als unbenutzbares Stück weggeworfen wurde.

Historische Quellen belegen, daß die S-Seite des Bükk-Gebirges während der ungarischen Landnahme von der Sippe Örsur in Besitz genommen wurde. Das Zentrum des Örsur-Sippe kann mit der Erdburg mit gebranntem Wall auf dem Plateau des Burgberges identifiziert werden, wo aus dem durchgeschnittenen Wall Scherben zum Vorschein kamen, die ins 10. Jahrhundert datiert werden konnten, und so fällt die Errichtung des Walls in die Zeit der ungarischen Landnahme. Der Trenseknebel, der während der Durchbohrung auseinanderbrach, verweist darauf, daß er in der Siedlung unter dem Burgberg, die in den Urkunden als „Váralja“ (Schlossgrund, suburbium) bezeichnet wurde, hergestellt war. Die zu dem Geschlechtszentrum gehörenden Handwerker arbeiteten wahrscheinlich hier, und der reich verzierte, geschnitzte Knebel konnte wahrscheinlich für ein Mitglied von höherem Rang der Örsur-Geschlechts hergestellt gewesen sein.

EGY 11. SZÁZADI BRONZ KORPUSZ

LOVAG Zsuzsa

Román kori körmeneti kereszttekből gazdag, jelentős sorozattal rendelkezik a Magyar Nemzeti Múzeum középkori ötvös-gyűjteménye. Most egy újabb bronz korpuszt vásároltunk, amely ebben a gyűjteményben is különös érdeklődésre tarthat számot. Dombóvár környékén, földből került elő, pontosabb lelőköörülményeit nem ismerjük.¹

A nagyobb méretű körmeneti kereszttről származó Krisztus-testet vöröses színű bronzból öntötték, s bár első pillantásra durva, szinte primitív hatást kelt, technikai szempontból jól képzett mesterről tanúskodik, aki az emberi test megformálásával ugyan nehezen birkózott meg, de az öntőforma elkészítésével, a felületkezeléssel és az aranyozással magas színvonalú munkát végzett.²

Az öntés nem a szokásos viaszveszejtéses eljárással készült, hanem valószínűleg homokba öntötték, csak a fejnek, a nyaknak és a vállrésznek készítették kétoldalas öntőformát. A két rész összeillesztése jól látható a fej két oldalán, egészen a karok alá húzódóan, a varratokat eltüntető reszelőnyomokkal együtt. Egyedülálló a karok kialakítása, a hosszú, vékony, nagy kezekben végződő laposan formált karokat külön öntötték, s középen lemezzé elvékonyítva egy szegeccsel erősítették hátulról a nyak alá, a test tengelyében. Az egyik kar letörött, valószínűleg akkor mozdult el annyira az összeillesztés, hogy a szegecsről lepattogzott az aranyozás. A másik kar és a törzs csatlakozásánál viszont látszik, hogy a két külön öntött darabot rendkívül pontosan illesztették és dolgozták össze, az illesztési felületet a vastag aranyozás tökéletesen elfedte.

A lemezszerű törzs hátoldalán kalapálás nyomai látszanak, ezzel valószínűleg az öntésnél túlságosan kilágyult fémet zömítették, szilárdították és egyben végső formáját is kialakították.³ Ennél a munkánál keletkezhetett az ágyékkendő bal oldalán az aljától egészen az öv csomójáig húzódó igen vékony — a hátoldalon nem is érzékelhető — repedés, amelynek felső részét az aranyozás ma is szinte teljesen elfedi. Hasonló kalapálás nyoma látszik a kar hátoldalán is. A lábak hátsó részét reszelővel simára igazították. Felerősítésre szolgáló, már az

¹ Az eladó csak annyit tudott a tárgy eredetéről, hogy édesapja földmunka során találta, s néhány évtizede már a dombóvári család birtokában volt.

² Leltári száma: Ó/1.84.2. Magassága: 14,8 cm, legnagyobb szélessége: 8,9 cm.

³ Szabó Lászlónak, a Magyar Nemzeti Múzeum ötvös-restaurátorának szakvéleményét ezúton is köszönöm.



1. ábra. A dombóvári korpusz (1 : 1)
 Abb. 1. Der Korpus von Dombóvár (1 : 1)



2. ábra A korpusz hátoldala (1 : 1)
Abb. 2. Rückseite des Korpus (1 : 1)



3. ábra

1: A korpusz oldalnézete (1 : 1)

2: A korpusz részlete (megközelítően kétszeres nagyítás)

Abb. 3.

1: Seite des Korpus (1 : 1)

2: Detail des Korpus (ungäfahr zweifach vergrößert)



4. ábra
Abb. 4.

A korpusz részlete az öntőformák illesztésének nyomaival
Detail des Korpuz, mit den Gussnähten auf der linken Seite des Kopfes und der Schulter

öntéskor kialakított lyuk csak a kézen volt. A fejen, a plasztikusan megformált mellkason és az ágyékkendőn a részleteket véséssel hangsúlyozták, majd az előoldalt vastagon tűzaranyozták.

A frontális állású korpusz feje kissé a bal váll felé hajlik, ami ugyancsak eltér az összes többi Krisztus-ábrázolás hagyományossá vált, az ellenkező irányba hajló fejtartásától. Az arc kevésbé részletező, igen alacsony homloka fölött néhány vésett vonal jelzi a fül mögé fésült haját. Csak a bal fület ábrázolták vésett, kettéhajló palmetta formájában, a másik oldalon az öntőminta két részének tökéletlen illesztése miatt erre nem volt megfelelő felület. Az erőteljes szemöldökívek a hosszú orr vonalában folytatódnak, a nagy, mandula alakú szemeket és a száját eléggé elmosódottan, bizonytalanul formálták meg. A szemek alatt hosszú, vésett pillák valószínűleg a lehunyt szemet, tehát a holt Krisztus ismeretőjegyét jelzik. Ugyancsak két sor vésett vonal jelzi az előreugró állon a szakállt. A mellkas két oldalán a nyaktól a legfelső borda vonaláig egy, a testtől láthatóan teljesen független, kendőhöz hasonló, alul egyenesen záródó, kétoldalt kiugró rész van, amit a jobb oldalon két hosszú, függőleges vonallal és ferde vonalkázással hangsúlyoztak. Baloldalt nem ilyen tiszta a rajz, a fülhöz hasonlóan az öntőminta tökéletlen illesztése itt is alkalmatlanná tette a felületet finomabb részletek ábrázolására. Ez a rész ugyanis a fej hátoldalának öntőmintájához tartozik, a mellkastól külön formázták meg. A különös részlet értelmezése bizonytalan, de más magyarázata nemigen lehetséges, mint, hogy a vállra hulló hosszú hajfürtöket akarták vele ábrázolni.

A meglevő bal kar hatalmas, lemezszerűen lapos, kissé felfelé hajló kézben végződik, hüvelykujja a tenyérhez simul, csuklóján öt függőleges — karperechez hasonló — párhuzamos rovátkolás van.

A mellkast igen gazdagon formázták meg, az erősen kidomborodó melleket és a ferdén fölfelé összefutó bordákat plasztikusan öntötték, utóbbiakat véséssel is hangsúlyozták. A mellizmokat kettős párhuzamos vésett vonalakkal rajzolták meg, zárt, pelerinszerű mezőkre osztva a mellkas felső részét.

Az ágyékkendő öve a derék teljes szélességében egyenlő vastagon kidomborodik, de a közepén levő csomót csak fölfelé és lefelé álló vésett kettős ívekkel ábrázolták. A lefelé kissé széttartó ráncokat vésett zeg-zug vonallal, alsó szegélyét zeg-zugos hullámvonallal jelölték. Az egyenesen kinyújtott lábszárak nem érnek össze, csak a ferdén előrenyúló, szögek nélkül ábrázolt lábfejek.

A korpusz aprólékos leírását az tette szükségessé, hogy a részletek jellegzetességeinek segítségével megkíséreljük az egészében egyedülálló darab meghatározását.

Víznyomlag nagy számú, magyarországi eredetű bronz körmeneti keresztjeinkkel, amelyek közül a legkorábbiakat a 12. század első felére, közepére kelteztük, nem mutat szorosabb kapcsolatot.⁴ Azok a koronás, élő Krisztus ábrázolási körébe tartoznak, s bár az emberi test arányaiban, megformálásában jártasabb, gyakorlottabb mesterekről tanúskodnak, a részletek kialakításában sokkal szegényesebbek.

A dombóvári korpusz előzményeit az Ottók korának és a 11. század első felének ritka, pompás aranykeresztjei között kereshetjük, amelyeknek egyik pél-

⁴ Lovag Zs., FA 29 (1978) 183—204.; Ua., A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon. (Budapest 1979) 10—15.

dánya a Gizella kereszt.⁵ Természetesen nehéz összehasonlítani ezekkel, a fejedelmi reprezentációt szolgáló, a korszak legjobb ötvösei által készített aranykeresztekkel, amelyeknek a mi korpuszunk csak távoli, provinciális utánzata.

A pompás kidolgozású, ékköves aranykeresztek nem egyetlen művészi körben készültek, származási helyüket még nem minden esetben tisztázta egyértelműen a kutatás. Egymás közötti kapcsolatukat a legmagasabb rangú megrendelők számára dolgozó mesterek, s az ebben a körben érvényesülő alapvető stílusirányzat magyarázza, bár egyes példányaik között közvetlenebb összefüggés is van.⁶ Mindegyiken kimutatható az egykorú bizánci Krisztus ábrázolások hatása, nyúlánk arányaikban, a test plasztikájában, az előrebukó fejtartásban, a vállra hulló hosszú hajfürtökben, a közepén csomózott, szimmetrikus ráncolású ágyékkendőben. Számunkra a leginkább kézenfekvő a Gizella kereszt példája, amelyről Kovács Éva feltételezi, hogy Szent István udvari környezetében dolgozó, nyugati iskolázottságú ötvös munkája.⁷ A fentebb felsorolt bizánci eredetű stílusjegyek megtalálhatók rajta, külön jellegzetessége a mell ornamentális merevedett rajza, amelyet a szakirodalom régebben gyakran említett vállkendőnek. Hazai készítése mellett szól Kovács Éva szerint az Újszászon talált kis arany korpusz, amely a 11. század második harmadában készült, és a Gizella kereszt öntött korpuszán keresztül kapcsolható a kései Ottó-kori keresztetekhez.⁸ Az újszászi arany Krisztus test megrendelője valószínűleg nem állt annyira távol az udvari környezettől, mint a dombóvári bronz feszületé. Készítéskor a Gizella által rendelt kereszt viszont már minden bizonnyal rendeltetési helyére, a királyné anyjának regensburg-niedermünsteri sírjára került. A felismert stíluskapcsolat tehát csak további, a típust képviselő, elenyészett Krisztusábrázolások feltételezése útján magyarázható, amelyek esetleg láncszemek lehettek a bronz körmeneti kereszt felé is.

A dombóvári korpusz mellkasának vésett rajza, a nyak alatt ívelő kettős vonaltól kiindulva ugyanúgy anorganikus, zárt mezőkre bontott felületet ábrázol, mint a Gizella-féle és az újszászi korpuszé. A közepén csomózott ágyékkendő, a vékony vétagok, a párhuzamos, de nem összezárt lábszárak is megtalálhatók mindegyiken.

Érdekes, hogy míg az újszászi korpuszon Kovács Éva szerint a korona ábrázolása az, ami teljesen idegen a bizantinizáló aranykeresztektől, a dombóvári korpuszon éppen a korona hiánya tér el feltűnően eddigi legkorábbi bronzkeresztjeinktől. A királyi korona az 1054-es egyházszakadás után lesz — nem kizárólagos, de gyakori, s a magyarországi emlékeken különösen elterjedt —

⁵ Schatzkammer der Residenz, München.; Thoma, H.—Brunner, H., Schatzkammer der Residenz München, Katalog. (München 1970) Nr. 8.; Kovács É., Árpád-kori ötvösség. (Budapest 1974) 6—11. (korábbi irodalommal).

⁶ Schnitzler, H., Rheinische Schatzkammer. Die Romanik. (Düsseldorf 1959); Wesenberg, R. Frühe mittelalterliche Bildwerke. Die Schulen der rheinischen Skulptur und ihre Ausstrahlung. (Düsseldorf 1972); Wentzel, H., Das byzantinische Erbe der ottonischen Kaiser. Hypothesen über den Brautschatz der Theophanu. AaKb1 43 (1972); Wesenberg, R., Das Herimannkreuz. In: Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800—1400. Bd. 2. (Köln 1973) 167—176.; Westermann-Angerhausen, H., Westfälische Goldkreuze und ihre Voraussetzungen in Rheinland und Niedersachsen. In: Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800—1400. Bd. 2. (Köln 1973) 181—190.

⁷ Kovács É., i. m. 10—11.

⁸ Uo. 11—12.

jellemző vonása a nyugati Krisztus ábrázolásoknak.⁹ A mi korpuszunk, ha készítése idejét tekintve nem is valószínű, de típusában a 11. század első felének példáit követi.

Jellegzetes vonás a dombóvári Krisztus-test csuklóján a karperec-szerű rovátkolás, amelyik nincs meg egyik, példaként idézett arany korpuszon sem. Megtalálható viszont a magyarországi 12. századi körmeneti kereszttek egyik, fentebb már említett csoportjában, amelyeken valószínűleg a bizánci ereklyetartó mellkereszttek példájára ábrázolták.¹⁰ A lelőköörülmények tanúsága szerint ezek a mellkereszttek nálunk leginkább a 11. században terjedtek el, a hiteles leletek egyike sem terjed túl a 11—12. század fordulóján. A század első feléből származó aranykereszttek formái párhuzamain kívül ezt a tényt is figyelembe véve, valószínűnek tartjuk, hogy korpuszunk is még a 11. században készült.

A drágaköves arany kereszttek mindegyike oltárra, sírra készült ereklyetartó, fogadalmi reprezentációs tárgy volt. A körmeneti kereszttek ebben az időszakban még Európa-szerte rendkívül ritkán fordulnak elő. A dombóvári korpusz viszont biztosan nem reprezentációra szolgált, hanem a 12. századtól gyakori kettős rendeltetésű — oltárra állítható, vagy rúdra tűzve hordozható — keresztthez tartozott. Véleményem szerint a típus egyik legkorábbi példánya a 11. század második feléből.

A korpusz készítője a felület cizellálását, a véső kezelését, a kiváló minőségű vastag tűzaranyozást tekintve nem volt járatlan az ötvösmesterségben. Nem alkalmazta viszont a hasonló tárgyak öntésénél általános viaszveszejtéses eljárást, s emiatt nem tudta megoldani a figura egy darabban való öntését sem. A 12. század elejéről ránk maradt gyakorlati kézikönyv szerzője, a szerzetes-ötvös Theophilus presbyter is a viaszveszejtéses eljárást javasolja bronz korpusz öntésére. Leírása szerint a formán három beöntőnyílást kell készíteni, egy nagyobbat a fejnél, egyet-egyet pedig a kitért karok végén, a kezeknél.¹¹ Korpuszunk mestere ehelyett sokkal kezdetlegesebb módszerrel öntötte meg figuráját, de a külön készült karok illesztését alig észrevehetően, ügyes, biztos kézzel oldotta meg.

Figyelemre méltó az is, ahogyan megkísérelte visszaadni a példaképeül szolgáló Krisztus ábrázolások összes ikonográfiai és formai jellegzetességét. A vésett pillákkal hangsúlyozott lehunyt szemek és az oldalra — igaz, ellenkező irányba — hajló koronátlan fej határozottan a holt Megváltó ikonográfiai típusát hivatott jelezni. A mellkas részletező anatómiája, a vállakra hulló hosszú hajfürtöket ornamentális-mereven ábrázoló kendőszerű motívum és az ágyékkötő sima övrészen az utólag rávésett középső csomó pedig azt jelzi, hogy a mester tudatosan egy bizonyos típusnak, a 11. század első felére jellemző Krisztus képnek a megjelenítésére törekedett.

⁹ Wesenberg, R., i. m. (1973) 174—175.

¹⁰ Lovag Zs., FA 29 (1978) 188—190.; Ua., Die Einflüsse der byzantinischen Pektoralkreuze auf die Bronzekunst Ungarns im 11/12. Jahrhundert. In: Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. (Berlin 1982) 159—165.; Ua., FA 34 (1983) 167.

¹¹ Bänisch, B.—Linscheid—Burdich, S., Theophilus, Schedula diversarum artium, Textauszüge. In: Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog I. (Köln 1985) 382—383.

EIN BRONZENER KORPUS AUS DEM 11. JAHRHUNDERT

Das Ungarische Nationalmuseum kaufte einen vergoldeten bronzenen Korpus, der reiche Serie unserer mittelalterlichen Prozessionskreuze auf lückenfüllende Weise ergänzt.

Der Korpus kam in der Erde, in der Umgebung von Dombóvár zum Vorschein, die näheren Fundumstände sind unbekannt. Die Anfertigungstechnik weicht von der der ähnlichen Stücke ab: er wurde nicht in dem üblichen Wachs-ausschmelzverfahren hergestellt, sondern in Sandgießformen gegossen. Die einzeln gegossenen Arme wurden mit Nieten am Rumpf befestigt. Trotz der primitiven Gießtechnik verweisen die Oberflächenbehandlung und die Vergoldung auf eine Goldschmiedearbeit guter Qualität.

Aufgrund des ikonographischen Typs des mit geschlossenen Augen und auf die Seite geneigten Kopf gezeichneten verstorbenen Christus sowie aufgrund der Detailformen des Korpus versuchte die Autorin die Vorgänger dieses einzigartigen Objekts zu bestimmen. Die Einzelheiten der Brustkorbform, die Proportionen des Körpers und der Gliedmaßen, die auf den Schultern nach vorn fallenden — hier stark stilisiert dargestellten — langen Haarlocken und das in der Mitte geknotete Lententuch lehnen sich an Korpusse der großen repräsentativen Goldkreuze der Ottonen und der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts an. Für jene war der Einfluß der damaligen byzantinischen Christus-Darstellungen charakteristisch. Dieser Einfluß ist auch auf diesem einfachen, beinahe grob gestalteten Objekt zu erkennen. Ein kleines Detail, die armbandartige Kannelierung am Handgelenk ist nicht für die Christus-Darstellungen der Goldkreuze typisch, es kommt jedoch bei einer Gruppe der ungarischen Prozessionskreuze der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts vor. Diese seltene Arbanddarstellung auf den Korpusen wurde von den byzantinischen Pektoralkreuzen übernommen (Anm. 10), läßt also einen direkten byzantinischen Einfluß vermuten. Zugleich läßt die Annahme zu, daß der Korpus von Dombóvár ganz gewiß in Ungarn angefertigt wurde. Die Korpusse mit Armband stellen Christus gekrönt und lebendig dar, dies wird im 12. Jahrhundert zu einer häufigen Darstellungsweise. Der neu erworbene Korpus ahmt noch Vorbilder aus der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts nach. Seine Funktion als Prozessionskreuz, die ungeübte Gußtechnik sowie ein den späteren Korpusen ähnliches Detail (Armband) lassen eine genauere Datierung in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts zu.

EARLY MEDIEVAL AUROCHS (*BOS PRIMIGENIUS* BOJ.) AND HIS EXTINCTION IN HUNGARY

István VÖRÖS

While the osteological description and osteometric parameters of fossil and subfossil Aurochs found in Hungary are relatively well-known,¹ the Aurochs bone remains from the Roman and Migration Periods, Early Middle Ages and Middle Ages are far less available to us. The identification of species from the remains found in osteological material² of Roman Period and of later historical ages needs to be revised based on the dimensions of the limits established using the osteological material of prehistoric and especially Late Neolithic aurochs and domesticated cattle. In the first decade of this century, B. A. Szalay a doctor employed by the Railway in Nagyszeben (today Sibiu, Roumania) had collected all the bibliographical, documentary and topographical data³ available to him up to that time on Aurochs in the territory of historical Hungary. However, only a few dated bone remains originating from archaeological excavations were, at that time available to him. His basic data and many of his conclusions — with the exception of only a few which must be corrected on the basis of present knowledge — are even valid nowadays.

There are several different hypotheses as regards the extinction of Aurochs in Hungary, its domestication in Early Middle Ages and Middle Ages, or as regards the possible direct descent of the Hungarian wild white cattle from Aurochs.⁴ The existence of these, often contradictory, hypotheses can be explained by a lack of data on the frequency of the occurrence of Aurochs during Early Medieval and Medieval Periods, as well by the different etymological, philological and chronological interpretations of documents and topographical data.

¹ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 14 (1962) 175—214.; *Id.*, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. In: Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., Zalavár. AH 41 (Budapest 1963) 362.—*Id.*, Cumania 1 (1972) 17—56.; Jánosy, D.—Vörös, I., Fragm. Min. et Pal. 10 (1981) 79—96.; Krolopp, E.—Vörös, I., Fol. Mus. hist.-nat. Bakonyiensis 1 (1982) 39—64.

² Bökönyi, S., Animal husbandry and hunting in Tács-Gorsium. Stud. Arch. 8 (Budapest 1984) 36—37.; *Id.*, History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Budapest 1974) 438—501.

³ Szalay, B. A., A magyar őstulok. Az őstulok (*Bos primigenius* Boj.) magyarországi története. (The Hungarian Aurochs. History of the Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) in Hungary. (Nagyszeben 1917) MS. Also see the end of this paper, footnote N° 88.

⁴ Also see footnote N° 94.



Fig. 1.—1. *abra* Aurochs from Zalaŕvár—Östulok, Zalaŕvár. 1. horn-core dext., bull N° 1. 2. horn-core dext., bull N° 2. 3. horn-core dext., bull N° 3. 4. horn-core fr., juv. bull N° 4. 5. horn-core dext., cow, N° 5.

I. AUROCHS REMAINS FROM SITES OF 9—10TH CENTURY
ZALAVÁR—MOSABURG

During the excavations made in the settlement area of Zalavár—Mosaburg archaeological finds and animal bone remains of different periods came to light.

In 1951, B. Bálint excavated some Neolithic pits. He found 55 pieces of bones which 18 specimens belonged to 2 Aurochs individuals.⁵ In 1951—53, G. Fehér unearthed Early Medieval remains which according to S. Bökönyi contained the following aurochs remains⁶. 2 horn-cores, 6 extremity fragments (2 humerus dist, femur dist, 3 ph. I.) and several rib fragments.

The specific distribution of animal bone remains collected from the 9—10th century periods of Zalavár—Mosaburg (including older and more recent investigations) can be seen on Table I.⁷ The identification of bull or cow for each bone was based on measurements taken during analysis.

Aurochs bone remains:

1. horn-core dext. bull (*Fig. 1, 1*)

The base of the horn-core is incomplete and damaged with traces of cuttings-carvings over its surface. Long, open horn-core.

Loc.: Vár (Castle) — V_s 83. F/80.: 9—10th century.

2. horn-core dext. with the collum cornua, bull (*Fig. 1, 2*)

The horn-core is long, curved, closed; the base of horn-core is wide, flat. There are traces of cutting on its surface. It is broken into two pieces and has been glued.⁸

Loc.: Vár — 22. Block, —84 cm; Inv. N° 1287. 9th century.

3. horn-core dext. bull (*Fig. 1, 3*)

The horn-core is short, curved and closed. Its upper third is cut off. The surface of the cut is smooth. The base of horn-core has a triangular section; its frontal surface is wide and flat. The upper part comes to a point. There is strong beading around the base. On the surface of its base, especially on its frontal side there are traces of cuttingspitting.

Loc.: Vár — V_s 2. Sporadic find; Inv. N° 64.17.17. 9th century.

4. horn-core frs., bull infantil (*Fig. 1, 4*)

Four pieces of thick, porous horn-core wall. They belong to the some long horn-core, open.⁹

Loc.: Vár-Kápolna (Castle-Chapel), „C”. pit.; Inv. N° 802. 9—10th century.

5. horn-core dext. cow (*Fig. 1, 5*)

The horn-core is short, curved, and closed. Its wall is thin; with a characteristic triplicate spiral.

Loc.: Vár — V_s 15. Inv. N° 65.9.2. 9th century.

⁵ Bökönyi, S., op. cit. (1962) 180. Site N° 44.; *Id.*, op. cit. (1974) 432.

⁶ Bökönyi, S., op. cit. (1962) 180. Site N° 42.; *Id.*, op. cit. (1963) 362-, dimensions 364—365.

⁷ Zalavár-Vár — G. Fehér and Á. Cs. Sós; Récéskút and Kövecses — Á. Cs. Sós.

⁸ Bökönyi, S., op. cit. (1963) 323.; Cs. Sós Á., Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. In: Cs. Sós Á.—Bökönyi, S., op. cit. Taf. XII/1.

⁹ Bökönyi, S., op. cit. (1963) 318., as cattle.

Table 1.
Zalavár – Mosaburg Settlement- Komplex (9 – 10th c. A.D.) (bones spc.)

Century Settlement Year	VÁR 1951 – 54, 1963 – 66.	9 th RÉCÉSKÚT 1961 – 63.	KÖVECSES 1977.	Total	9 – 10 th VÁR 1951 – 54.	9 – 10 th Total
Cattle (<i>Bos taurus</i>)	85	63	470	684	264	88
Small ruminants (<i>Ovis/Capra</i>)	38	55	106	214	96	337
Pig (<i>Sus scrofa</i> dom.)	98	116	663	925	490	1538
Horse (<i>Equus caballus</i>)	4	16	—	23	16	77
Dog (<i>Canis familiaris</i>)	74*	—	1	75	1	166
Cat (<i>Felis domestica</i>)	—	—	53*	53	—	53
Aurochs (<i>Bos primigenius</i>)	299	250	1293	1974	867	3207
Red deer (<i>Cervus elaphus</i>)	10	4	—	14	11	25
Roe deer (<i>Capreolus capreolus</i>)	10	259**	108*	378	66	452
Wild boar (<i>Sus scrofa</i>)	—	—	57*	57	9	71
Brown bear (<i>Ursus arctos</i>)	14	27	1	46	71	129
Wild cat (<i>Felis silvestris</i>)	—	1	—	1	2	3
Brown hare (<i>Lepus europaeus</i>)	—	—	—	—	3	3
	—	—	—	—	1	1
Fish(Aves)Tortoise	34	291	166	496	163	684
	4	1	10	32	7	77
Total	337	542	1469	2502	1037	3968

* = Skeleton(s)

** = antler depot

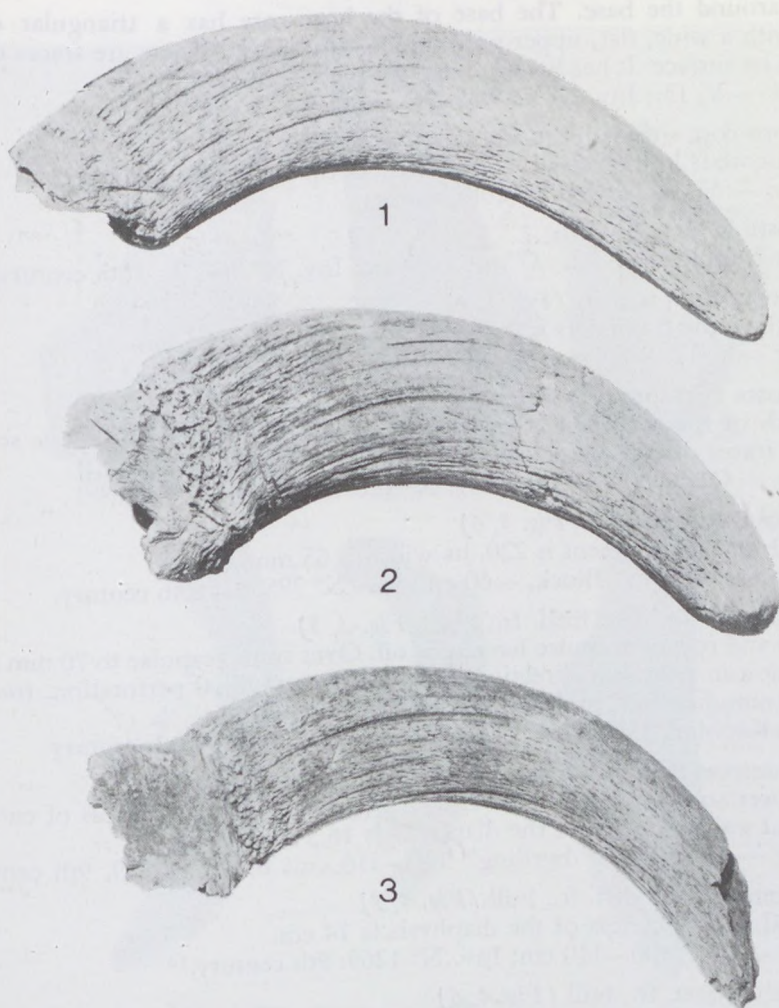


Fig. 2.—2. *ábra* Aurochs from Zalavár—Őstulok, Zalavár. 1. horn core sin., bull N° 6. 2. horn-core sin., bull N° 7. 3. horn-core sin., bull N° 8.

6. horn-core sin. bull (*Fig. 2, 1*)

The horn-core is long, closed; the base of the horn-core is wide and flat. There are traces of cut marks on the base.¹⁰

Loc.: Vár — É/22. „Ochs place” —113 cm; Inv. N° 53.6.83. Pribina Age, 9th century.

7. horn-core sin. with collum cornua, bull (*Fig. 2, 2*)

The horn-core is long, curved, and closed. Its wall is thick; there is strong

¹⁰ Ibid. 329.; *Cs. Sós Á.*, op. cit. (1963) Taf. XI/4.

beading around the base. The base of the horn-core has a triangular cross-section with a wide, flat, upper part coming to a point. There are traces of cut marks on its surface. It has broken into two pieces, glued.

Loc.: Vár — V_s 15.; Inv. N° 65.9.85. 9th century.

8. horn-core sin. with the frontal fr. bull. (*Fig. 2, 3*)

The horn-core is long, curved, and closed; its tip has been broken off.

Loc.: Vár — V_s 83. É/80.; 9—10th century.

9. costa fr.¹¹

Loc.: Vár-Kápolna, Q1—2, „C” pit —90 cm; Inv. N° 767. 9—10th century.

10. costa sin. prox. fr. (*Fig. 3, 4*)

The length of the fragments is 220, and width of collum 33 mm.

Loc.: Vár — É/17. —80 cm; Inv. N° 53.6.27. 9th century.

11. costa dext. prox. fr. (*Fig. 3, 5*)

The length of the fragment is 180, width of collum 34 mm. There are several crosswise traces of cut marks on its lower end.

Loc.: Vár — Q12, 100—110 cm; Inv. N° 1269. 9th century.¹²

12. costa sin. dist. fr. (*Fig. 3, 6*)

The length of this fragment is 220, its width is 65 mm.

Loc.: Vár-Kápolna, IV. Block, —60 cm; Inv. N° 795. 9—10th century.

13. scapula sin. dist. med. fr., bull (*Fig. 3, 3*)

The caput and corpus scapulae have split off. Over spina scapulae to 70 mm from the acromion in posterior direction there is a longitudinal perforation, fracture of 18—20 mm diameter, probably the result of a wound.

Loc.: Vár-Kápolna, IV. Block, —66 cm; Inv. N° 754. 9—10th century.

14. humerus dext. dist., bull (*Fig. 3, 1*)

On the lower surface of the crista trochlea there are diagonal traces of cutting. The medial wall thickness of the diaphysis is 16,5 mm.

Loc.: Vár — Q12, “Slav dwelling” 100—110 cm; Inv. N° 1299. 9th century.

15. humerus sin. dist. fr., bull (*Fig. 3, 2*)

The medial wall thickness of the diaphysis is 14 cm.

Loc.: Vár — Q12, 100—110 cm; Inv. N° 1269. 9th century.¹³

16. pelvis dext. fr., bull (*Fig. 4, 6*)

Only the lateral side of the acetabulum and corpus ilii were preserved. The other parts have split off.

Loc.: Vár — É/18. —90 cm; Inv. N° 53.6.44. 9th century.

17. pelvis sin. fr., bull (*Fig. 4, 4*)

The length of the acetabulum is 90, its height is 70 mm. The height of the corpus ilii is 60, its thickness is 34 mm; the height of the corpus ischii is 65, its thickness is 16 mm. Below the spina ischiadica on the inner side there is a circular perforation caused by a pointed object. The diameter of the perforation is 20—22 mm.

¹¹ Bökönyi, S., op. cit. (1963) 318.

¹² Ibid. 322.

¹³ Ibid.

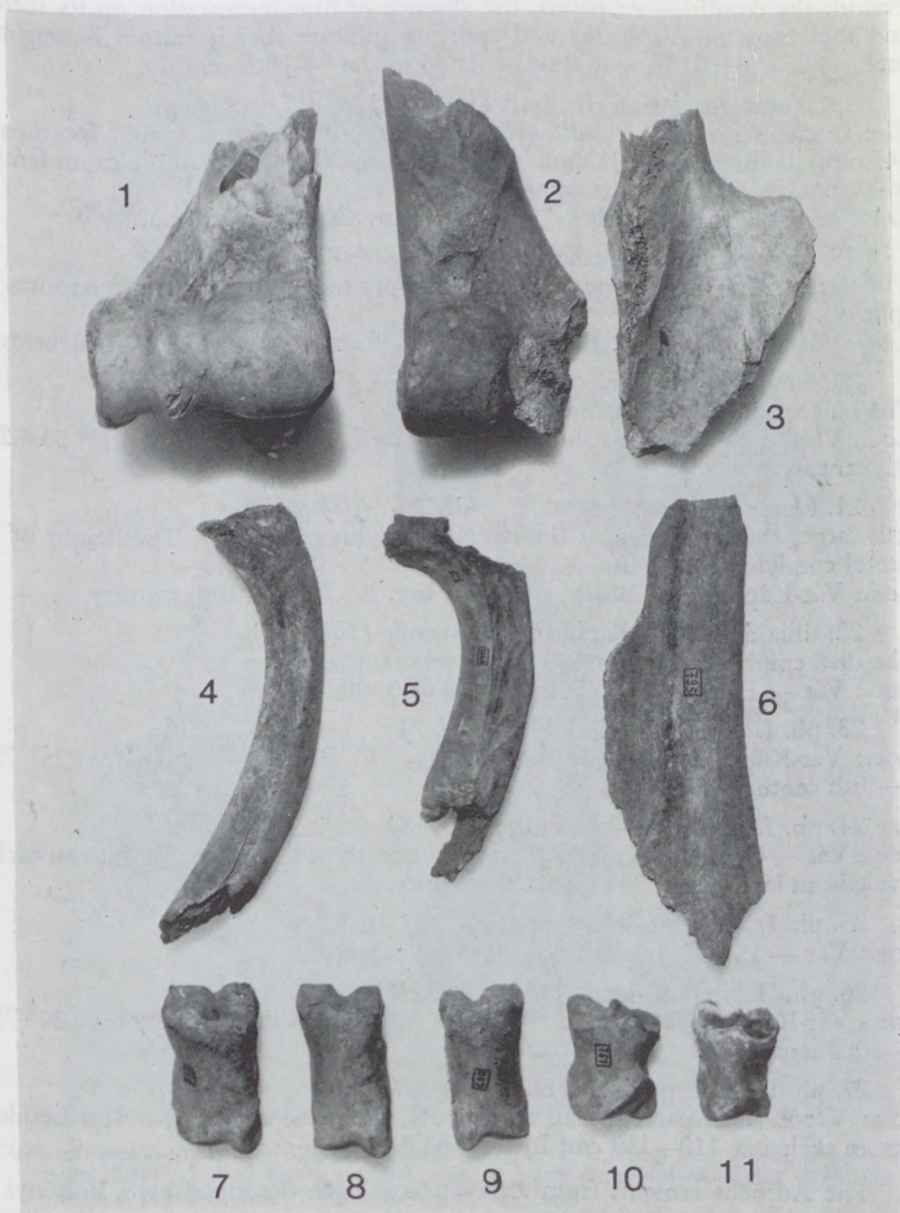


Fig. 3.—3. *ábra* Aurochs from Zalavár—Östulok, Zalavár. 1. humerus dext. dist., bull; 2. humerus sin. dist. fr., bull; 3. scapula sin. dist. fr., bull; 4. costa sin. fr. 5. costa dext. fr. 6. costa sin. fr. 7. ph. I. ant., bull; 8. ph. I. post., bull; 9. ph. I. post., cow; 10. ph. II. ant., bull; 11. ph. II. post., bull;

Loc.: Vár — “Neolithic dwelling”; Inv. N° 807.

Period: the condition of pelvis, the absence of lime-incrustation on its surface, and the traces of cut marks and splitting indicate that it cannot belong to a prehistoric material. It may thus be dated to the 9—10th century.

18. femur dext. prox. fr., bull (*Fig. 4, 1*)

The trochanter major is split off. The width of the prox. epiph. fragment is 145 mm, its thickness is 81 mm. The lateral-medial diameter of the caput femoris is 90 mm, its ant.-post. diameter is 65 mm.

Loc.: Vár — Q É/8., beside N° 272 grave; Inv. N° 1294. 9th century.¹⁴

19. femur sin. dist. medial fr., bull (*Fig. 4, 2*)

The lateral part of the condylus and the upper part of the trochlea femoris are split off.

Loc.- Vár-Kápolna, I—II. Block, “C” pit — 75 cm; Inv. N° 772. 9—10th century.

20. femur sin. dist. fr., cow (*Fig. 4, 3*)

The height of the lateral condylus is 68 mm.

Loc.: Vár — The Western side of wall profile I, 110—130 cm; Inv. N° 53.6.211. 9th century.¹⁵

21. femur dext. dist. lateral fr., bull (*Fig. 4, 5*)

It is large, the outer side of the lateral condylus is split off. The height of the lateral condylus is 78 mm.

Loc.: Vár-Kápolna, II. Block, — 45 cm; Inv. N° 741. 9—10th century.

22. tibia dext. dist. diaphysis fr., juvenile (*Fig. 4, 6*)

The dist. epiphysis is missing, it is not yet ossified.

Loc.: Vár — É/18, — 90 cm; Inv. N° 53.6.43. 9th century.

23. ph. I. dext. ant.-lat., bull (*Fig. 3, 7*)

Loc.: Vár-Kápolna, I. Block, — 70 cm (= IV. Block, “F” pit); Inv. N° 751. 9—10th century.

24. ph. I. dext. post.-lat., bull (*Fig. 3, 8*)

Loc.: Vár — Q É/8, grave N° 271 (from the earth of the grave dug into an earlier leveled-out layer); Inv. N° 1296. 9th century.¹⁶

25. ph. I. sin. post.-lat., cow (*Fig. 3, 9*)

Loc.: Vár — I. É/1.; Inv. N° 680. 9—10th century.

26. ph. II. sin. ant.-med., bull (*Fig. 3, 11*)

Loc.- Vár-Kápolna, I. Block, — 70 cm (= IV. Block, “F” pit); Inv. N° 751. 9—10th century.

27. ph. II. dext. post.-lat., bull (*Fig. 3, 11*)

Loc.: Vár-Eastern part of wall section III, from the area below and beside a human skeleton; 110—130 cm; Inv. N° 54.2.13.; 9th century.¹⁷

The Aurochs remains from Zalavár have been described by S. Bökönyi as

¹⁴ Ibid. 326.

¹⁵ Ibid. 330.

¹⁶ Ibid. 326. Taf. III/8.

¹⁷ Ibid. 332., as cattle.

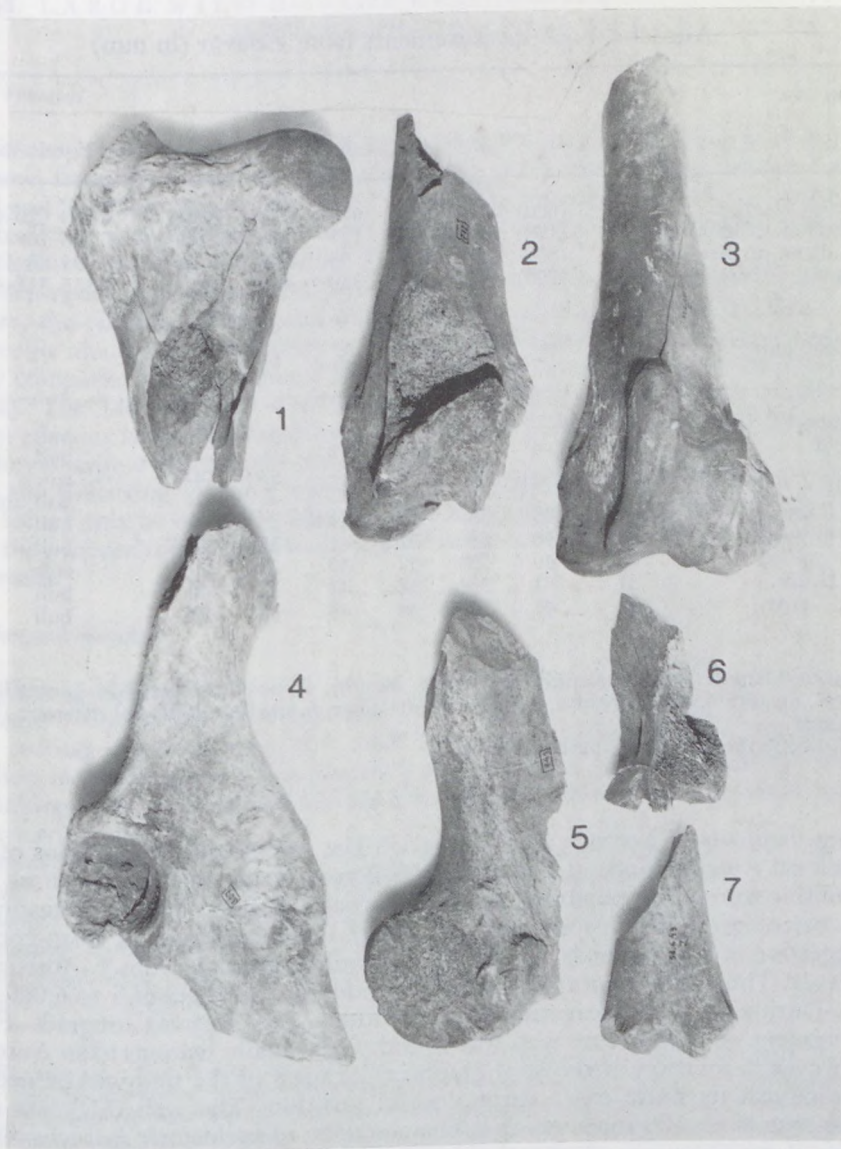


Fig. 4.—4. *ábra* Aurochs from Zalavár—Őstulok, Zalavár. 1. femur dext. prox., bull; 2. femur sin. dist. fr., bull; 3. femur sin. dist., cow; 4. pelvis sin., bull; 5. femur dext. dist. fr., bull; 6. pelvis fr., bull; 7. tibia dist. disph. juv., bull;

Table 2.

Aurochs, bone measurements from Zalavár (in mm)

Horn-core Sex Nr.	cow 5.	1.	2.	3.	bull 6. 7.		8.	n X min-max
greatest length	400	(600)	650	(420)	650	620	(550)	3 640 620-650
max.diam. of base	86	(100)	117	140	127	148	109	5 128 109-148
min.diam. of base	61	(83)	95	112	95	105	88	5 99 88-112
circumf. of base	236	(290)	330	380	350	400	315	5 355 315-400

Skeletal part	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
Humerus	—	—	—	113	—	—	113	bull
Femur	—	—	—	—	81	—	—	bull
	—	—	46	115	—	53	144	cow
Tibia	—	—	—	(73)	—	—	—	bull, inf.
Ph. I. ant.	68	45	38	42	43,5	25,5	30	bull
post.	69	40	34	37,5	41	25,5	29,5	bull
post.	65	40	35	37	39	27	28	cow
Ph. II. ant.	51	41	33	38	47	35	46	bull
post.	50	41	32,5	34	45	30	35	bull

1. greatest length (at the phalangis med.-sagitt. length), 2. proximal breadth, 3. smallest diaphysal, breadth 4. distal breadth, 5. proximal diameter, 6. smallest diaphysal diameter, 7. distal diameter.

(in brackets the fragment's measurements)

being "animals of not very big stature".¹⁸ The osteological dimensions of Early Medieval Aurochs finds at Zalavár (Table 2.) are really smaller than those of the Neolithic Aurochs population 1st in the Carpathian Basin.¹⁹ It is interesting that the osteological dimensions and especially the dimensions of horn-cores are suggestive of large animals, similarly to the bull horn-cores from 9–10th century Zalavár. Thus, this phenotype has existed in Hungary for about 5 to 6,000 years.

During the 1955 excavation of an Árpadian Age village at Csongrád—Felgyő. a fragment of a horn-core wall was found which really belongs to an Aurochs.²⁰ However, a revision of the stratigraphical location of the find will be necessary to establish its more exact chronological position. The wall thickness of the horn-core is 19–20 mms which is characteristic of prehistoric Aurochs remains.

¹⁸ Ibid. 363.

¹⁹ *Id.*, loc. cit. (1972); *Krolopp, E.—Vörös, I.*, op. cit. 50.

²⁰ *Bökönyi, S.*, op. cit. (1974) 355. (Inv. N° 56.10.29.); *Matolcsi, J.*, Állattartás őseink korában. (Animal keeping in the time of our ancestors) (Budapest 1982) 262—.

II. LARGE WILD BOVIDS REMAINS FROM EARLY MEDIEVAL EUROPE

1. Bone remains

In Europe early medieval bone remains of wild large Bovids (Bos and Bison) are known from the Central and Northern part of Middle Europe and from the Central and Southern parts of Eastern Europe. The number of Aurochs remains is relatively few compared to that of other big game although it is large considering the relative rarity of its remains: 306 specimens.

When skulls, horn-cores and metapodia or the fragments of these bones are available, the remains of Bos and Bison can be easily separated and identified. The specific identification of teeth or other bone remains is possible or probable only by comparison with medieval Bison bone finds (as in the case of the Zalavár remains). The identification and separation of early medieval and medieval Aurochs remains is also hindered by our insufficient knowledge of early medieval — medieval large domesticated cattle.

In the following, specific names put in inverted commas are those which can be found only in original publication or fauna lists (without any documentation of the material) or in those cases where the specific affiliation, on my opinion, is uncertain.

Localities and remains

Schleswig-Holstein

1. *Haitbabu* — 900—1100 — 1 Aurochs

Middle section of a horn-core, Ad., bull. The length of the piece is 370 mm.²¹ According to M. Degerbol, this piece is a cut-off trophy or "horn sheath" used as a drinking-horn. Its origin is unsure although it certainly was imported from another territory.²²

Lower-Saxony

2. *Hessens* — 9—13th century — 1 Aurochs, cow's horn-core.²³

3. *Hitzacker* — 9—13/14th century — 34 "Aurochs"²⁴

4. *Dannenberg* — 12—13th century — 1 "Aurochs"²⁵

Pomerany—Sea coast territory

5. *Wolin* 4. — 9—13th century — 6 "Aurochs"²⁶

²¹ *Requate, H.*, Zur Naturgeschichte der Ures (*Bos primigenius* Bojanus 1827), nach Schädel- und Skelettfunden in Schleswig-Holstein. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 70 (1957) 301, but on page 305 he places the Aurochs horn in an earlier period: 800—1050.

²² *Degerbol, M.*, The Urus (*Bos primigenius* Bojanus) and neolithic domesticated cattle (*Bos taurus domesticus* Linné) in Denmark. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Biologiske Skrifter 17,1. (Kobenhavn 1970) 134—135.

²³ *Nobis, G.* Ur- und frühgeschichtliche Rinder Nord- und Mitteldeutschland. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol., 63 (1954) 184., dimensions Tabl. 19.

²⁴ *Walcher, H. F.*, Die Tierknochenfunde aus den Burgen auf dem Weinberg in Hitzacker/Elbe und in Dannenberg (Mittelalter). II. Die Wiederkäuer. Diss. München (1978) 171—175.

²⁵ *Walcher, H. F.*, loc. cit.

²⁶ *Kubasiiewicz, M.*, Zur Geschichte der Haustiere Pommers. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol. 77/1. (1962) 90. Site N° 6.

6. *Szczecin—Gemüsemarkt* — 10—13th century — 26 "Aurochs" and 1 "Bison".²⁷
7. *Kolobrzeg* — 9—12th century — 2 "Aurochs".²⁸
8. *Cedynia* — 10—13th century — 9 "Aurochs".²⁹
- Pomerany—Southern marginal area
9. *Santok* — 10—13th century.³⁰
- Castle (VI., VII. Horizon) — 3 Aurochs
- Borough (VII., IV., VI. Horizon) — 54 Aurochs
10. *Berlin—Köpenick* — 9—12th century — 4 Aurochs and 5 Bison.³¹
11. *Berlin—Spandau* — 10—11th century — 1 Aurochs, bull's horn-core.³²
12. *Berlin—Potsdam* — 10—12th century — 2 Aurochs.³³
- Mazowia
13. *Pultusk* — 13th century — 1 "Aurochs", tibia dist. fr. with hair.³⁴
- Saxony
14. *Dabrun* — 8—13th century — 3 "Aurochs".³⁵
15. *Meissen* — 10—11th century — 36 large Bovida (of which 5 are from Aurochs and 14 are from Bison; 17 Bos or Bison).³⁶
16. *Zehren* — 10—11th century — 9 large Bovida
- Group I. — 6 large Bovida (of which there is 1 Aurochs and 1 Bison; 4 Bos or Bison).
- Group II—III. — 3 large Bovida (Bos or Bison) — Prehistoric/Middle Age.³⁷
17. *Groitzsch* — III. Phase — 11—12th century — 2 Aurochs or Bison.³⁸
- Lower Silesia
18. *Wroclaw—Ostrow Tumski I.* — 10—13th century — 1 Aurochs or Bison.³⁹
- South Moravia

²⁷ Ibid. 91. Site N° 8.

²⁸ Ibid. Site N° 10.

²⁹ Ibid. 90. Site N° 2b.

³⁰ Schramm, Z.—Kranz, I., Szczatki kostne dzikich przezuwaczy (Ruminantia Scopoli 1777) w wykopaliskach wczesnosredniowiecznego Santoka (Wild Ruminants (Ruminantia Scopoli 1777) remnants from early mediaeval sites in Santok). Roczn. AR w Poznaniu R 103., Archeozoologia 4 (1978) 43—47., dimensions Tabl. 3, 4, 5; Sobocinski, M., Material kostny zwierzeczy z wykopalisk w Santoku (Animal bones from excavations at Santok). Roczn. AR w Poznaniu R. 145, Archeozoologia 8 (1983) 137., Tabl. 5.

³¹ Müller, H. H., Die Säugetierreste aus der Burg Berlin-Köpenick nach den Grabungen von 1955—1958. In: Herrmann, J., Köpenick — Ein Beitrag zur Frühgeschichte Grossberlin. (Berlin 1962) 88—89.; Id., Jagdwild aus mittelalterlichen Burgen Sachsen. Arbeits- u. Forschungsber. z. sächs. Bodendenkmalpflege, Beiheft 17. Beiträge zur Ur- u. Frühgeschichte II. (Berlin 1982) 249—250.

³² Pöble, H., Das Spandauer Knochenmaterial. PZ (1960) 268., Abb. 14:3.

³³ Müller, H. H., op. cit. (1962) 88.

³⁴ Ryder, M. L., The first hair remains from an Aurochs (*Bos primigenius*) and some Mediaeval domestic cattle hair. JAS 11 (1984) 99—101.

³⁵ Müller, H. H., Tierreste aus mittelalterlichen Siedlungen bei Dabrun, Kreis Wittenberg. Jahresschr. mitteldt. Vorgesch. 49, Halle (1965) Tabl. 1., 205—218.

³⁶ Müller, H. H., op. cit. (1982) 247, 250., Tabl. 2., dimensions 257—258.

³⁷ Müller, H. H., Die Faunenreste vom Burgberg Zehren, Kreis Meissen. Arbeits- u. Forschungsber. z. sächs. Bodenkmalpflege 23 (1980) 170—171., Tabl. 2., dimensions 182, 184.; Id., op. cit. (1982) 247—250., Tabl. 1.

³⁸ Ibid., Tabl. 1.; Id., Die Tierreste aus der Wiprechtsburg bei Groitzsch, Kr. Borna. Arbeits- u. Forschungsber. z. sächs. Bodenkmalpflege. 22. (1977) 148.

³⁹ Wyrost, P.—Chrzanowska, W., Szczatki kostne ssaków dziko zyjących z wczesnosredniowiecznego Wrocławia. (Ossens remains of wild mammals coming from Early-Mediaeval Wrocław). Roczn. AR w Poznaniu. R. 131. (1981) Archeozoologia 7 (1981) 170., Tabl. 4.

19. *Pohansko Castle* — 8—9/11th century — 14 Aurochs.⁴⁰
Carpathian Basin
20. *Zalavár—Mosaburg* — 9—10th century — 27 Aurochs.
Moldavia
21. *Lukasevka* — 9—11th century⁴¹
Village — 9—10th century — 3 Aurochs.
Town — 9—11th century — 9 Aurochs.
Ukraine — Middle Dnieper Plain
22. *Krinechnae* — *village I.* — no date, but a Slav settlement — 1 Aurochs.⁴²
23. *Visgorod* — 12—13th century — 36 large Bovida (of which 36 are from
“Bison”).⁴³
24. *Kiselevka* — (6)-12th century — 8 “Aurochs”.⁴⁴
25. *Sabnevka* — 7—8th century — 1 “Aurochs”.⁴⁵
26. *Karachevka* — 11—12th century — 2 “Aurochs”.⁴⁶

It was possible to collect 306 bone remains of large wild Bovid (Aurochs or/and Bison) from 26 localities from the Early Middle Ages on — also including the early 6—8 th century periods of Slavic settlements in Ukraine.

In Middle Europe (from the N to the S) large wild Bovid remains are known from 9 regions and in Eastern Europe from 2:

Country	Site	sps.	Century	Animal
Schleswig-Holstein	1	1	9—12	A
Lower-Saxony	3	36	9—14	A—“A”
Pomerany — Sea coast area	4	44	9—13	“A—B”
S marginal area	1	57	10—13	A
Brandenburg	3	12	9—12	A—B
Mazowia	1	1	13	“A”
Saxony/Lower Silesia	5	51	10—13	A—B
South Moravia	1	14	8—9/11	A
Carpathian Basin	1	27	9—10	A
Moldavia	2	13	9—11	A
Ukraine — Middle area	4	50	(6)—13	“A—B”
	26	306		

⁴⁰ *Kratochvil, Z.*, Die Tiere des Burgwalles Pohansko. Acta sc. nat. Brno 3(1) (1969) Tab. 1, 2; *Id.*, Wildlebende Tiere und einige Haustiere der Burgstätte Pohansko. Acta sc. nat. Brno 3(3) (1969a) 28. Some bone remains from Aurochs also have been found in the Early Medieval settlements of Stárá Kourim and Libice.

⁴¹ *Calkin, V. I.*, Fauna iz raskopok slavyanskikh pamyatnikov Moldavii (Fauna from excavated slavic monuments of Moldavia). Trudy Moskovskogo Obshchestva Ispytatelej Prirody 48, Otdel Biologii i Sekcija Zoologii (Moskva 1972) 53. Village — Site N° 3.; Town — Site N° 4. Bone remains of a large Bovid were found in the village of Lukasevka V. (12—15th centuries). Whether it was wild or domesticated was not noted — loc. cit. 54.

⁴² *Ibid.* 53.

⁴³ *Pidoplicko, I. G.*, Materialy do vycennja minulih faun URSR. 2. Oglyad paleontologichnih znahidok za 1938—1954. (Kiev 1956) 39.

⁴⁴ *Ibid.* 65.

⁴⁵ *Ibid.* 162.

⁴⁶ *Id.*, Materialy do vycennja minulih faun URSR. 1. Oglyad paleontologichnih znahidok za 1917—1937. (Kiev 1938) 141.

Table 3.

Number of Skeletal elements of wild large Bovid
of some medieval sites in Europe

Animal Site No.	A 1.	A 2.	„A” 3.	„A” 4.	A/B 9.	A 10.	A 11.	„A” 12.	„A” 13.	A/BA 15.	BA/BA 16.	BA/BA 17.	BA/B 18.	A 19.	A 20.	„A” 21/ 22.
horn-core	1	1	—	—	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	8	—
cranial fr.	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
mandibula	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
teeth	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
vertebrae	—	—	4	—	6	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3
costae	—	—	8	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	8	4	—
scapula	—	—	3	—	1	4	—	—	—	1	3	—	—	1	1	—
humerus	—	—	1	—	6	—	—	—	—	5	2	—	1	1	2	—
radius	—	—	1	—	4	—	—	—	—	5	—	—	—	1	—	1
ulna	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
carpalia	—	—	1	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
metacarpus	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
pelvis	—	—	—	—	2	—	—	—	—	7	—	—	—	—	2	1
femur	—	—	3	—	—	—	—	—	—	6	—	1	—	1	4	—
patella	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tibia	—	—	2	1	3	2	—	1	3	1	1	—	—	—	1	3
tarsalia	—	—	2	—	6	2	—	1	4	1	—	—	—	—	—	2
metatarsus	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ph. I/II/III.	—	—	3	—	11	—	—	—	—	4	1	—	—	—	5	—
	1	1	34	1	57	9	1	2	1	36	9	2	1	14	27	13

A—Aurochs, B—Bison

The occurrence of 9—13/14th century large wild Bovida remains here connected with the German—Polish Lowland (Baltic Sea coastal area: 7 localities; middle territory: 6 sites; the margin of the Southern mountainous area: 5) and Southern-Europe (6 localities). The frequency occurrence is also naturally dependent on the number of archaeological excavations.

Bison remains or supposed Bison remains occur in Pomerany, Brandenburg, Saxony/Lower Silesia and Middle Ukraine.

The anatomical distribution of large wild Bovid bones as known from 17 localities (Table 3) nicely shows that approximately 50% of the identifiable bone remains belong to the so-called meaty-region. There are conspicuously few horn-cores, trunk-region bones and metapodia. Skull bones — except for horn-cores — are for all practical purposes missing.

Naturally, the distribution of bone remains from wild large Bovida is strongly influenced by difficulties in the identification and separation of wild/domesticated—Aurochs/Bison remains.

Table 4.

Bone measurements of wild large Bovid of some
medieval sites in Europe (in mm)

<i>Horn-core</i>	length		max. diamet.		min. piaemet.		basis circumf.	
Haithabu 1. bull	(370)		—		—		—	Aurochs
Hessens 2. cow	—		72		61		217	A
Santok 9. cow	280-340		70-72		50-52		190-200	A
Spandau 11. bull	570		115		89		—	A
Zalavár 20. cow	400		86		61		236	A
bull	620-650		109-148		88-112		315-400	A
<i>Skeletal parts</i>	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
<i>Humerus</i>								
Santok 9.	—	—	—	99	—	—	96	A
	—	—	—	114	—	—	109	A
	—	—	—	116	—	—	102	A
Meissen 15.	—	—	—	—	—	—	94	A
	—	—	—	103	—	—	93	Bison
	—	—	—	(107)	—	—	(92)	B
Zaalvár 20. bull	—	—	—	113	—	—	113	A
<i>Radius</i>								
Santok 9.	—	—	—	102	—	—	66	A
	—	—	—	105	—	—	61	A
	—	—	—	107	—	—	—	A
Meissen 15.	346	92,5	—	83	—	—	—	B
	—	—	—	72	—	—	—	B
Lukasevka 21.	—	116	—	—	—	—	—	A
<i>Metacarpus</i>								
Santok 9.	—	80	—	—	48	—	—	A
Lukasevka 21.	—	81	55,5	—	—	—	—	A
<i>Femur</i>								
Meissen 15.	—	(136)	—	—	—	—	—	A/B
	—	143	—	—	—	—	—	A/B
Zalavár 20. cow	—	—	40	115	—	53	144	A
bull	—	—	—	—	81	—	—	A
<i>Tibia</i>								
Santok 9.	—	—	—	85	—	—	65	A
Pultusk 13.	—	—	—	77	—	—	—	„A”
Meissen 15.	—	—	—	73	—	—	—	B
	—	(120)	—	—	—	—	—	A/B
Zalavár 20. bull	—	—	—	(73)	—	—	—	A inf.
Lukasevka 21.	—	—	—	79	—	—	59	A
	—	—	—	81,5	—	—	57,5	A
<i>Os phalangis I.</i>								
Santok 9.	77	44	37	41	—	—	—	A
	77	40	35	37	—	—	—	A
	75	37	30	34	—	—	—	A
	72	34	29	32	—	—	—	A
	71	35	30	—	—	—	—	A
	67	37	30	32	—	—	—	A

<i>Skeletal parts</i>	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
Meissen 15.	78	40	33	36	—	—	—	A/B
	77	45	37	38	—	—	—	A/B
	74	40	34	37	—	—	—	A/B
	71	37	30,5	34,5	—	—	—	A/B
Zalavár* 20.								
bull post.	69	40	34	37,5	41	25,5	29,5	A
bull ant.	68	45	38	42,5	43,5	25,5	30,0	A
cow post.	65	40	35	37	39	27	28	A
<i>Os phalangis</i> II.								
Santok 9.	51	41	34	—	—	—	—	A
	50	40	32	—	—	—	—	A
	49	36	29	—	—	—	—	A
	48	42	34	—	—	—	—	A
Zalavár 20.								
bull ant.	51	41	33	38	47	35	46	A
bull post.	50	41	32,5	34	45	30	35	A

1. greatest length (at the ph. I. „*” — median-sagitt. length), 2. prox. epiph. breadth, 3. smallest diaph. breadth, 4. dist. epiph. breadth, 5. prox. epiph. diameter, 6. smallest diaph. diameter, 7. dist. epiph. diameter.

	length	breadth	height	
<i>Astragalus</i>				
Santok 9.	88	59	50	A
	88	57	50	A
	84	—	—	A
	82	53	45	A
	79	51	45	A
Meissen 15.	88	57	47	B
	84	51	41	B
Lukasevka 21.	85	—	—	A
<i>Os phalengis</i> III.				
Zahren 16. ant.	95	30	50	A/B

The dimensions of both horn-cores and of postcranial skeletal remains (Table 4) are suggestive of strong, large Aurochs. The bull horn-cores dominantly belong to the so called middle-sized, 600—700 mms long horn-core category.⁴⁷ The cow horn-cores are considerably smaller. The dimensions of postcranial skeletal remains suggest a more homogeneous stock.

Writing on the Santok Aurochs, M. Sobocinski decided that “they were tall animals but were not very different in this respect from modern animals.”⁴⁸

⁴⁷ Krolopp, E.—Vörös, I., op. cit. 52.

⁴⁸ Sobocinski, M., op. cit. 137.

2. *Drinking-horn, made from a large Bovid horn*

Medieval and early modern drinking-horns made from the horns of "wild ox" or "Aurochs" are generally regarded as material proof of the existence of Aurochs during periods.⁴⁹ The data and dimensions of those Medieval and early modern drinking-horns which have been measured at all, are summarized in Table 5. Those horns used for this purpose are mounted with gold and silver rims, legs and statuettes. All of them have been shaped formed and worked. The bases of the horns — the mouth of the drinking-horns — are mostly wider than they were originally. Moreover, the two ends of the horns, their tips and bases are incurving to different degrees, thus the natural curve of the horns became distorted.

In my opinion the original shape of the horns, i. e. their crescent shape with twisted (with double and triple spirals) forms remained unchanged even after mounting. Therefore the alterations required by the decoration of the horns did not change the original shapes characteristic of the species/varieties. Manufacturing thus could not make the horn of e. g. a wild animal similar to that of a domesticated one; of a Bos into that of a Bison or could not turn a twisted horn type into a crescent-shape.

According to their forms/shapes drinking-horns can be divided into two groups: twisted (with double or triple spirals) and crescent-shapes (without a twist). Both forms can be both more opened and closed; both could be more elongated and arched.

2.1. *Drinking-horns with a twisted form*

The biggest specimen of this type is a horn found at Sutton Hoo (Viking period). Unfortunately it is not an original and only a reconstruction of it is available. The dimensions, curvature and tarpe of the reconstructed horn are authentic. The groundplan of the ship-burial is in the form of a large and long horn so it might also have been copied from a Middle-Middle-North European aurochs.⁵⁰ The Corpus Christi horn is made from a beautiful twisted horn of "Buffalo or wild ox"⁵¹; the Ribblesdale horn, with lightcoloured stripes is made from a "wild ox or buffalo from Gisburn Park".⁵² Moreover some other horns published by P. Stone without any dimensions belong to this category as well.⁵³

⁴⁹ Lengerken, H., Ur, Hausrind und Mensch. Wiss. Abh. 14 (1955) 156-., for further literature see here. Bökönyi, S., Trinkbecher aus Urhörnern in Ungarn. Säugetierkundliche Mitteilungen 4 (1956) 145—150.; Stone, P., Some famous drinking-horns in Britain. Part I. Apollo (April, 1961) 102—104., Part II. Apollo (May, 1961) 143—145.; Axal—Nilsson, G., Lykkehornet ett norskt dryckeshorn från 1300-talet. Viking 37 (1973) 29—48.

⁵⁰ Stone, P., op. cit. (April, 1961) 102., Fig. 2.; Bruce—Mittford, R., The Sutton Hoo ship burial. The trustees of the British Museum. (London 1979) 52—57., Fig. 42. The Taplow horn similarly might have been made from Aurochs horn. In: Stone, P., op. cit. (April, 1961) 102., Fig. 1.

⁵¹ Ibid. 103., Fig. 4.; ILN (21st March, 1959) 477.

⁵² Stone, P., op. cit. (May 1961) 144. Fig. 10.

⁵³ Id., op. cit. (April 1961) Fig. 5, 7.; Id., op. cit. (May 1961) Fig. 11—13.

2.2. Crescent-shaped Drinking-horns

The Lykke horn made from the horn of Central European domestic cattle;⁵⁴ the Dryckes horn;⁵⁵ the two Sigismund horns;⁵⁶ the Corvin horn⁵⁷ and the Camming horn⁵⁸ are all representative of this type. Other beautiful and highly typical crescent shaped horns are — unfortunately without dimensional data — the Haakon horn;⁵⁹ the Danish horn from the 15th century⁶⁰ and the German horn from the 16th century.⁶¹ This last shows an extraordinary resemblance to the Sigismund I. horn.

In my opinion, the identifications as regards the origin of the horns used for drinking-horns are not unambiguous. My opinion on the possibility of using horns of certain Bovids for this purpose is as follows:

Aurochs

A possible explanation why drinking-horns were made from the horns of large wild Bovida is that they have extremely large dimensions. In general, the horn-cores of known Medieval and early modern time cattle are really very small.

Aurochs remains without exact dates are known to come from: the peat-bogs of Schleswig-Holstein and include: the juvenile cow or bull horn from the Neddler Moor;⁶² the twisted (bull?) horn-pair from the Gnutz Moor⁶³ and the gigantic twisted horn of the Baderup Moor.⁶⁴ The apex of this last horn is compact to a length of 50—60 mms length.

The shapes, forms, and dimensions of these horns are correspond well with those of Mesolithic-Neolithic Aurochs horn-cores which also came to light from the peat-bogs of Schleswig-Holstein.⁶⁵

Both the horn-cores and horns of prehistoric Aurochs are bigger than those of Aurochs horn-cores from historical times and they are also bigger than those horns which were used for making drinking-horns during the Middle Ages and early modern times (Table 5). Medieval drinking-horns could not have been made from, that is; they could not have been “reduced” from these prehistoric Aurochs horns. Thus the horns of Medieval and early modern drinking-horns do not come from prehistoric Aurochs but they could be older than the goldsmith’s work with which they were decorated.

⁵⁴ Axal—Nilsson, G., op. cit. 47. Fig. 1.

⁵⁵ Ibid. 38., Fig. 4.

⁵⁶ Horn I = Inv. N° 1964. 17. 1,2. In: Cséfalvay, P., The treasury of Esztergom Cathedral (Budapest 1984) 12., Fig. 11.; Bökönyi, S., op. cit. (1956) 145—., Abb. 1.; Horn II = Inv. N° 1964. 18. 1,2. In: Cséfalvay, P., op. cit. 13., Fig. 12.; Bökönyi, S., op. cit. (1956) 145—., Abb. 2.

⁵⁷ Inv. N° 1964. 29. 1,2. In: Cséfalvay, P., op. cit. 14., Fig. 14.; Bökönyi, S., op. cit. (1956) 145—., Abb. 3.

⁵⁸ Lengerken, H. op. cit. 167., Abb. 236.

⁵⁹ ILN (24th January 1959) 125.

⁶⁰ Stone, P., op. cit. (April 1961) Fig. 6.

⁶¹ Id., op. cit. (May 1961) Fig. 8.

⁶² Requate, H., op. cit. 298., 309. Nr. 2., Abb. 1.

⁶³ Ibid. 302., 310. Nr. 51., Abb. 2, 3.

⁶⁴ Ibid. 300., 309. Nr. 14.

⁶⁵ Ibid. Tabl. 1, 2.

Table 5.

Data, measurements of horn and horn-core of large Bovid

	length	max. diam.	min. diam.	basis circum.	animal	period/century	provenance
Drinking-horn							
Sutton Hoo	1067*	178	—	—	Aurochs	Viking Age	unknown
Corpus Christi	623	144	—	—	"wild ox"	1st half of 14th	unknown
Lykke	525	120	—	—	cattle	middle of 14th	Middle Europe
Dryckes	410	—	—	—	cattle	14 th	unknown
Sigismund I.	680	108	102	355	"Aurochs"	before 1408	Rhein or French
II.	680	98	98	360	"Aurochs"	before 1408	Rhein or French
Corvin	660	105	103	360	"Aurochs"	about 1480	Lithuania
Cammin	690	—	—	340	"Aurochs"	16-17th	Pomerania
Ribblesdale	508	—	—	—	"wild ox"	16th	England
Eszterházy	ca 440	—	—	ca 285	Bison	17-18th	Hungary
Bánffy	(420)	90	—	290	Bison	17th	Hungary
Győr's Cathedral	285-380	72-92	71-88	230-305	Bison		
Horn							
Nedder Moor cow/ bull	(390)	—	94	260	Aurochs	prehistoric	Schleswig-Holstein
Gnutz Moor bull?	(665-660)	—	—	—	Aurochs	prehistoric	Schleswig-Holstein
Baderup Moor bull	750	128	102	357	Aurochs	prehistoric	Schleswig-Holstein
hunting-horn							
white cattle	350-790	—	—	—	cattle	17-19th	Hungary
cow	540-820	—	—	—	wild cattle	recent	Hungary
bull	540-720	—	—	—	wild cattle	recent	Hungary
ox	960-1010	—	—	—	wild cattle	recent	Hungary
Horn-core							
Haithabu	(370)	—	—	—	Aurochs	10-12 th	Schleswig-Holstein
Hessens	—	72	61	217	Aurochs	9-13 th	Lower Saxony
Santok	280-340	70-72	50-52	190-200	Aurochs	10-13 th	Pomerania
Spandau	570	115	89	—	Aurochs	10-11 th	Brandenburg
Zalavár	400-650	86-148	61-112	236-400	Aurochs	9-10 th	Hungary

* = reconstructed

In spite of the small number of finds available it can be observed that the horn-cores of early medieval Aurochs became smaller and shorter from South to North. The medieval bull horn-cores of Middle-Middle Northern European Aurochs are longer than the horns used for drinking-horns, while the diameter of their bases is also bigger. At the same time the horns of Aurochs cows were far smaller than the dimensions of horns used for drinking-horns (Table 4,5).

The horn-cores dimensions of 9–10th century Aurochs bulls in the Carpathian Basin, especially the dimensions of their bases are larger even in absolute value, than the dimensions of the mouth of drinking-horns (Table 5). Therefore, Middle — Middle-Northern European drinking-horns could not have been made from the horns of this Aurochs population either from a territorial, or from a formal point of view.

The drinking-horns listed above were manufactured after the 13/14th century extinction of Aurochs in Europe so that they could not have been made from Aurochs horns.

Bison

The horns and horn-cores of Prehistoric, Roman, and Medieval Bisons are, according to their specific characteristic, far smaller and shorter than those from the Aurochs.

Table 5. contains the dimensions of two 17–18th century Hungarian drinking-horns (the so-called Eszterházy and Bánffy drinking-horns)⁶⁶ made of horns from Bison bulls.

Both their length and the dimensions of their bases are conspicuously small. The diameter of the horn (max. diameter?) of a Transylvanian Bison bull (the so-called “Miska” of Schönbrunn) is 108 mms.⁶⁷ The dimensions of the two drinking-horns made of Bison horn and found in the grave of a 9–10th century Slavic prince at Chernaia Mogila (Ukraine) are unfortunately unknown, yet if their photographs⁶⁸ may be relied on they are made of small size Bison horns.

The drinking-horns mentioned above could not have been made of Bison horns because of their dimensions.

Long-horned large wild cattle

In my opinion the Middle and Middle-Northern European drinking-horns were made of the twisted or crescent-shaped horns of domesticated, semiwild, wild cattle, giant cow or bull, and not of Aurochs horns.

These long-horned wild cattle were reared in the open-air.

⁶⁶ Bökönyi, S., Zwei Trinkbecher aus Wisenthörnern. FA 12 (1960) 278–279. Taf. XLVI. 2., Abb. 74., Taf. XLVI. 1.; The Bison horns from the treasury of Győr Cathedral are smaller. In: Bökönyi, S., FA 16 (1964) 157–162. Fig. 71–73.

⁶⁷ Szalay, B. A., Der letzte Wisent in Siebenbürgen. Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt. 66 (1916) 16.

⁶⁸ Rybakov, B. A., Remeslo drevnej Rusi. (Moskva 1948) 283–290. Fig. 69, 70.

Among Medieval cattle the occurrences of these giant wild cattle was really very rare or perhaps their bone remains are still insufficiently known.⁶⁹

Some bones of giant cattle with bones having dimensions similar to those of Aurochs were found at Buda in the 14—15/16th century layers of the Castle.⁷⁰ The same locality also yielded a long, large cattle horn-core from the 16—17th century (Turkish period).⁷¹

At Kecskemét, a town on the Great Hungarian Plain where the rearing and export of wild cattle was practiced, 16—18th century layers yielded horn-cores of large long-horned wild cattle. The dimensions of the large twisted horn-cores found at Kecskemét⁷² are still smaller than those of the horn-cores and horns of Hungarian white cattle (= wild cattle) from the turn of the 19—20th centuries⁷³ (Table 5).

Hunting-horns made of the twisted, open horns of wild cattle are known in Hungary from the 17—19th centuries. Their length is from 350—790 mms⁷⁴ (Table 5).

A far better knowledge of Medieval and early modern giant wild cattle would be promoted by an increase in the number of certain bone remains (especially the material from Middle-European cattle-markets and butchers' stalls and in the first case large Masowian Bovid bone remains) as well as by comparative investigations of them.

3. Data on the criticism of Medieval and modern "Aurochs representations"

Our stereotypic proof of the Medieval/Early modern occurrence of Aurochs in Europe or more exactly in the E. part of Middle-Europe, are typically the animal representations from Herberstain/Gessner woodcuts and the so called "Thur" painting of Augsburg.

In the 1557 edition of S. F. Herberstain's "*Rerum Moskovitarum Commentarii*" there are two woodcuts by A. Hirsfogel, a Vienna cartographer and map-drawer, depicting a "black aurox" and a "withe Bison". According to Herberstain the "aurox" lives only in Masuria near the Lithuanian border. There are only a few of them and they are bred like animals in zoological gardens. These wild oxen differ from domesticated ones only in their colour.⁷⁵ On both woodcuts the animals are viewed from the right.

A. Hirsfogel made the woodcuts in accordance with Herberstain's description, although neither Herberstain nor Hirsfogel had personally seen an aurox

⁶⁹ Here, the question of whether these animal bones really belonged to Aurochs of giant wild cattle is passed over. The answer to this question will require further study. Some bone remains of large Bovid (Bison, Aurochs, or wild cattle?) are known e. g. from the 11—12th centuries layers of Alt-Lübeck and from the 9—13th centuries layers of Hessens. In: Nobis, G., op. cit. (1954) 186—197, 190., Tabl. 21., X., Diagram 13, 15.

⁷⁰ Bökönyi, S., BpR 20 (1963) 401—403.

⁷¹ Ibid. 401—403., Fig. 4.

⁷² Id., op. cit. (1974) 442.

⁷³ Makóvicsky's date are published by Wellmann, O., Pézsmatulok és Tulok. In Brehm, A.—Ébik, Gy., Az állatok világa. Emlősök 3. (Budapest 1929) 150.

⁷⁴ Kós, K., Népi eszközvilágunk ősrétégéből. In: Eszköz, munka, néphagyomány. (Bukarest 1979) 79—80., 85., Fig. 119, 126, 127.

⁷⁵ Lengerken, H., op. cit. (1955) 161—163.

or urox alias Tur (= "Aurochs"). This depiction of Tur (= "Aurochs") by Hirs-fogel fits fairly well into the scheme of representation for cattle at the end of 15th and in the beginning of the 16th century which includes Bos-ochs (ox); vacca-cow; taurus-bull; Urus, Bubalus, Wisent etc. representations. The picture of "black" aurox is highly similar to that of Bison, as regards its body proportions (length of body, the depth and length of the chest, hind quarters).

The "black" aurochs representation in Herberstein's 1557 book was taken or rather redrawn by Gessner in his book entitled "Tierbuch" which was published in 1563. This new picture shows a simpler "white" aurochs whose body proportions are similar to those of cattle ox or bulls. Subsequently this captionless picture of a "white" aurochs viewed from the right side was sometimes published from the opposing view as well (Herberstein 1571) and sometimes in the corresponding view (e. g. Gessner 1583, 1595, 1620) either with or without caption.

While Herberstein's (Aurox-Tur (= "Aurochs") picture and its Gessner variants usually are not regarded as authentic representations of the Aurochs, the "Thur" of the Augsburg painting is accepted by more people as an authentic drawn from a living Aurochs.⁷⁶

In 1827, H. Smith, an English zoologist, found an oil-painting in an antique shop in Augsburg and made a copy of it. According to H. Smith the picture shows a wild ox; an "Aurochs" which is also verified by an inscription in the corner of the original painting. The inscription gave the "Polish name" of the Aurochs, "Thur". Although in all probability the painting was made about 1525, the original painting has been lost. In my opinion it was painted later. The picture has characteristics which could belong either to a young bull⁷⁷ or a cow(?).⁷⁸

The Augsburg "Thur" picture is generally considered to authentically depict Aurochs in the forests of Eastern Europe even at the beginning of the 16th century. The name "Polish Thur" is thought to refer to Masury Aurochs. Moreover, Herberstein's information on Masury Aurox (Tur — "Aurochs") is known from this period. A century later Thur were still reared in the Jaktorow forest SW of Warsaw. They were registered and statistics on their extinction were recorded.⁷⁹

In my opinion the Augsburg "Thur" picture is not that of an Aurochs but of a regional variety of domesticated cattle, a long-horned and wild. My arguments are as follows: The Augsburg Thur (= "Aurochs") does not look like those large Aurochs bull and cow types known from Late Pleistocene — Early Holocene representations of this animal. Late Paleolithic and Mesolithic depictions of Aurochs in caves and on rock engravings in SW-Europe must be considered authentic since at that time domesticated Aurochs did not exist and these representations — in spite of the fact that they were made in different areas and come from different periods — are highly similar to each other. Thus, regardless of stylistic differences and in spite of different artistic traditions they give us a true and realistic picture of the animal based on keen observation.

Paleolithic and Mesolithic artists outlined the most characteristic contours of the body of this animal with defined drawing and colouring. It seems that the

⁷⁶ Ibid. For further literature see here.

⁷⁷ Ibid. 169.

⁷⁸ Zeuner, F., A history of domesticated animals. (London 1963) 204.

⁷⁹ Lengerken, H., op. cit. (1955) 167.

characteristics they considered most important in Aurochs are the same ones we do today.

On the basis of Paleolithic drawings and of fossil-subfossil complete skeletons, the most important characteristics of the statue of Aurochs are as follows: the trunk is long, the neck is short, the head is small in comparison with the body. The contour of the back is sinuous; high withers and pelvis, and a curved, deeply concave lumbar region. The head and neck rise from the trunk-line. The edge of the neck is generally concave. The throat region is more deeply concave. The head is long, low, and not fleshy. The chest is full and very deep. The breast-line is steep in front. The chest-abdomen line is long. The horns of cows are more curved than those of bulls.

On the contrary, however the Augsburg Thur has the following characteristics: the trunk is short, the neck is long; the head is big, even huge. Body proportions:⁸⁰ the length of the back is 5/9, that of the neck is 2/9, the height of the neck (throat) is 2/9, while the withers-height is 5/9 parts of the full body length.

The contour of the back is straight with scarcely rising withers. The head and the neck are in a line with the back. The edge of the neck is convex. The neck is strongly muscular, the line of the throat is almost horizontal. The head is long, deep, fleshy. The chest is shallow. The breast-line is not steep in front. Its entire habit is reminiscent of a phenotype of a primitive "meat producing" species.

If the Augsburg picture was painted in Middle Europe: 1. The "Polish Thur" name may refer to the Polish origin of both the customer and the painter. At the same time, it cannot be excluded that he spoke another Slavic language, eg. Russian, Czech, Slovakian, etc. 2. The name of "Polish Thur" may refer to the depiction of a cattle originating from Poland. In this case the name of this animal was inscribed in the corner of the painting.

If the name "Thur" was really inscribed in the corner of the Augsburg painting then — since the Slavic name of Aurochs, Bison, wild Bison, Bubalus, wild bull, wild ox, forest bull, forest ox, etc. is Tur (without an „h" in it) — the word was not written in accordance with Slavic (Polish) orthography. At the same time it corresponds with Medieval German orthography. For these reasons even the Polish character of the name of the animal cannot be proved let alone its origin. In the Augsburg painting the Slavic name of an animal was inscribed in accordance with German orthography.

At the beginning of the 16th century, Augsburg was an important centre and market for Hungarian, Polish, Moldavian and Austrian beef cattle exports. Thus, in Augsburg, different breeds of cattle of types and habits originating from different countries could be found.

Of these types, Hungarian cattle was considered the best for beef. Because of the wildness of these animals the Augsburg town council and the guild of butchers enacted certain measures to avoid accidents during cattle-driving.⁸¹

The Augsburg town council declared — among others things — that "Hungarian oxen are the best". Their meat can be characterized by a document from Augsburg as well; "zwischen polnisch und hungarisch Ochsenfleisch ain grosse

⁸⁰ Because of reduction the length of the animal on the pictures is exactly 9 cm.

⁸¹ Hankó, B., *Ősi magyar háziállataink* (Ancient Hungarian domestic animals). Alföldi Magvető. NS II/3. (Debrecen 1940) 27.

Unterschied sei..." (there is a great difference between Polish and Hungarian beef...) ⁸² This cattle was bred in the Hungarian Great Plain (e. g. near Kecskemét, see foot-note 72.). They were large wild cattle who were able to endure being driven for long periods without damage physically or to their health.

In my opinion, the Augsburg painting represents a wild cattle being driven to the cattle-market, and the Slavic name of the animal (with German orthography) was inscribed on the picture.

4. *The problem involved in using names of persons and places derived from the names of wild large Bovid, as zoogeographical evidence for the occurrence of Aurochs and Bison*

We have already mentioned the name of B. A. Szalay from Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu, Roumania) who collected data on Aurochs. In 1915, he published his book entitled "Der Wisent in Ortsnamen" in which he enumerated European topographical data connected with or derived from the names "Wisent" "Urus", "Zubr" and "Tur". He also compiled a bibliography and collection of data "Die Weltliteratur des Wisents und Ures" consisting of approximately 12.000 items which made it possible for him to make historical-zoological research. ⁸³ Unfortunately this work has remained unpublished.

Country	"Wisent"	"Urus"	"Zubr"	"Tur"
Niederland	—	1	—	—
Lower Saxony	3	6	—	—
Schleswig-Holstein	—	1	—	—
Mecklenburg	—	—	—	9
Pomerany	—	2	2	14
Mazury	—	7	—	16
Nord-Rhein	6	23	—	—
Westfalen	1	4	—	—
Brandenburg	—	2	—	1
Great Poland	—	—	4	12
	114	10	46	6
Hessen	2	11	—	—
Thüringen/Saxony	6	17	—	—
Lower Silesia	—	1	—	9
Lorraine	—	1	—	—
Luxenburg	—	1	—	—
Baden/Württemberg	4	25	—	—
Bavaria	20	84	—	—
Bohemia	—	3	2	26
Moravia	—	—	2	2
O./N.-Austria	6	38	—	1
	260	38	181	4

⁸² Takáts, S., Emlékezzünk eleinkről. (Budapest 1929) 334.

⁸³ Szalay, B. A., Hundert irrige Wisentbelege. (Neudamm—Berlin 1938) 104.

Country	"Wisent"	"Urus"	"Zubr"	"Tur"
Switzerland	2	11	—	—
Tirol	2	11	—	3
Schleisen/Salzburg	2	9	—	1
Steiermark	1	11	1	15
Kärnten	—	1	1	7
Krain	—	1	1	7
	87	7	44	3
Total:	461	55	271	13
				33
				122

In all he found 461 topographical names in Middle-Europe connected with the German "Wisent" (55), "Urus" (217), and Slavic "Zubr" (13) and "Tur" (122)⁸⁴

The areal distribution of topographical names listed above may be fairly well related to the extension of German and Slavic language areas and can help identify their overlapping territories. However, it cannot give any information on either the geographical extension of Aurochs or Bison and it has nothing to do with the frequency of their occurrence, which charges chronologically.

B. A. Szalay himself emphasized that only part of the names deriving from "Wisent-Zubr" and "Urus-Tur" refers to the wild Aurochs and Bison. He gives 7 semantic variations of "Wisent"⁸⁵ and 12 for "Urus"⁸⁶. Thus, he eliminated those names which, in his opinion were not connected with the wild species Aurochs and Bison. After this, 40 topographical names of Bison and 200 of Aurochs remained. This result allowed him to establish that during the Migration Period and in the Early Middle Ages the occurrence and number of Aurochs in Western and Middle Europe was 5 times greater than the Bison.⁸⁷ Osteological data and our knowledge of the history of species, however, contradict this suggestion and the dominant occurrence of topographical names connected with "Urus-Tur" in mountainous areas and in high mountains also make it unlikely.

B. A. Szalay has collected 216 topographical names of "Tur (= Aurochs)" from the area of historical Hungary but he considered only 65 of them to be certainly named after Aurochs.⁸⁸ Sixty-five percent of the "Tur" names may

⁸⁴ Szalay, B., Der Wisent in Ortsnamen. *Zoolog. Annalen* 7 (1915) 47—49.

⁸⁵ *Ibid.* 10.

⁸⁶ *Ibid.* 38—39.

⁸⁷ *Ibid.* 16, 49, 70.

⁸⁸ *Id.*, op. cit. (1917). See footnote N° 3. This work of Szalay, written in 1917, has not been published until now. His paper was prepared for the 16th vol. (1918) of the *Ann. Mus. hist.-nat. Hungarici* in Budapest but because of World War I was left out of the volume. That is why it seems even stranger that B. Szalay in his work entitled „Die Farbe des Ures“ (Der Zoologische Garten NF 3. Bd. 9—10. H. Leipzig) on p. 259, under footnote N° 21 quotes his own — unpublished — paper: „Geschichte des Ures in Ungarn. *Ann. Mus. Nat. Hungarici* 16 (1918) 1—60“. In 1931, B. A. Szalay planned to send an extended version of his paper to the *annals* again but he did not meet with success this time either. The linguist, J. Melich in his through study used B. Szalay's manuscript but Melich's work also remained unpublished. In this paper the linguist investigated the occurrences of the Slavic word 'tur' and of the Hungarian noun 'tur' (ulcus, chancre); as well as of the Hungarian verb 'tur, túrni' (to grub, turn up, to dig) in the topographical names of historical Hungary. In: Melich, J., *Dolgozatok II. Nyelvtudományi Értekezések* 41 (Budapest 1963) 92—94.

be found in the mountainous areas of the Northern Highlands where otherwise Bison lived during the Middle Ages and in certain periods of Modern Times.

In Rumania the distribution of 23 topographical names which refer to "Tur (= Aurochs)" is as follows: 14 are in Transsylvania, 5 lie along passes in the Carpathians, 2 are in Moldavia and 2 in Dobrogea.⁸⁹ The 70 topographical names formed from "Bour (= Aurochs)" and its derivatives are found dominantly in the lowland region of Moldavia and in the Eastern side of the Eastern-Carpathians. The interpretation of topographical names connected with "Zimbru (= Bison)" is more difficult because the word for 'zimbru' is identical to the Rumanian word for cembra pine (*Pinus cembra*) = zimbru!⁹⁰

On the basis of topographical names B. A. Szalay thought that in Hungary there were 3 times more Aurochs than Bison during the 8—11th centuries. Bone remains, however, do not corroborate his proposal. In his zoological, zoo-philological work, B. A. Szalay examined the origin and interpretation of the Latin and vernacular names of Aurochs and Bison and also the semantic changes.⁹¹ According to the most recent linguistic and zoological data, these interpretations are uncertain. The major part of them are based upon false etymologies. The correctness and the usefulness of topographical names of zoogeographical viewpoint can be appreciated only after reevaluation in light of new linguistic and zoological research. Yet, quite naturally, certain difficulties would still remain; e. g. animal names underwent considerable changes as regards both their meaning and in the semantic sphere during the development of Medieval and later Latin. In addition, the same name may have different meanings in the earlier histories of national languages than today. Moreover, in the same period, and in the same territory the same animal might have had other quite dissimilar names.

5. Extinction of Aurochs

The process of the extinction of Aurochs can be fairly well examined on the basis of bone remains. S. Bökönyi distinguishes three phases:⁹²

Phase 1 — Late Neolithic — Early Copper Age 3500—3000 B. C. An unconsidered mass hunting for Aurochs.

Phase 2 — The end of the Migration Period, 6—10th centuries. A. D. Aurochs becomes rare.

Phase 3 — Early Medieval Period, Medieval Period, when the complete extinction of Aurochs took place at different times in different areas.

Bone remains are really quite useful in establishing the date(s) of the extinction of the Aurochs. On the basis of these remains the latest periods when Aurochs were still extant, were the

⁸⁹ Filipescu, A., *Salbaticiuni din vremea stramosilor nostri*. (Bucureşti 1969) 55—62, Map. 54.

⁹⁰ Ibid. 86.

⁹¹ Szalay, B. A., op. cit. 1915, 1916, 1917, 1938.

⁹² Bökönyi, S., op. cit. (1963) 362—; *Id.*, op. cit. (1974) 104—105.

9—11th centuries in Eastern-Europe, Moldavia (USSR), South Moravia and in the Carpathian Basin (Hungary);

9—12th centuries in Saxony/Lower Silesia and Brandenburg;

9/10—13/14th centuries in Pomerany, Lower Saxony and Schleswig-Holstein.

If this chronological delay is based on real fact i. e. it is not the consequence of uncertainties in archaeological dating this suggests a continuous South/South-east to North/Northwest direction withdrawal with the extinction of the "atlantic" Aurochs. In the 13th century after its withdrawal to the territories of German—Polish Lowland the Aurochs finally became extinct in Europe.

All the written records referring to Aurochs from the period after the 13th century, should be reviewed. E. g. a common reference to the 10th century occurrence of Aurochs in Switzerland is found in the work of the monk Ekkehard IV.⁹³ He wrote the 9—10th century history of the St. Gallen monastery (*Casus Sancti Galli*) in the first half of the 11th century, based on oral tradition. In this work Ekkehard IV. mentions 'vesons', 'urus', and 'bos silvanus' as animal names. In my opinion, all three names are the German, Gallic and Latin names of the forest ox (wald ochs), Bison. The 'urus' mentioned by him could not have been the Aurochs, not least because the Aurochs reached the Alpine region of Switzerland only during a period of population expansion in the Late Neolithic-Eneolithic.

In Hungary, in the Carpathian Basin, the Aurochs became extinct in the 9—10th centuries, that is earlier than B. A. Szalay thought (according to him it happened in the 13th century). The data and also some extreme hypotheses concerning the origin of steppe white cattle in Hungary have been recently collected by J. Matolcsi.⁹⁴

The large, longhorned wild white cattle which appeared in Hungary in large number in the 16—17th centuries, could not have been derived directly from the Aurochs.

⁹³ Szalay, B., *Der grimmer Schelch*. Zool. Ann. 8 (1916) 152.; Hescheler, K.—Kuhn, E., *Die Tierwelt der prähistorischen Siedlungen der Schweiz*. In: Tschumi, O., *Urgeschichte der Schweiz I*. (Frauenfeld 1949) 276.

⁹⁴ Matolcsi, J., op. cit. (1982) 255—257.; earlier Bökönyi, S. op. cit. (1974) 142.—

AZ ŐSTULOK (BOS PRIMIGENIUS BOJ.) KORA-KÖZÉPKORI MARADVÁNYAI ÉS KIHALÁSA MAGYARORSZÁGON

A magyarországi fosszilis és szubfosszilis őstulok maradványok osteológiai leírása és osteometriai paraméterei viszonylag jól ismertek¹. A római, népvándorláskori és a kora középkori—középkori őstulok csontmaradványokból viszont lényegesen kevesebb áll a rendelkezésünkre.

Magyarországon a kora középkorban — jelenlegi ismereteink szerint — egyetlen helyen fordultak elő őstulok maradványok: Zalavár—Mosaburg 9—10. századi időszakában. Zalavár—Mosaburg őstulok leletanyag egy részét korábban Bökönyi Sándor publikálta⁶. Jelenleg a lelőhelyről 27 db őstulok csontmaradvány ismert (Table 3., 1.; Fig. 1—4). A zalavári őstulok csontméretei (Table 2) kisebbek a Kárpát-medence mezolitikus őstulokok (populáció I.) méreteinél. Érdekes, hogy a csontméretek, de különösen a szarvcsapok méretei egy nagy testméretű, hosszú szarvú állatot reprezentál. A zalavári 9—10. századi őstulok bika szarvcsapok azt mutatják, hogy a Kárpát-medencében ez a fenotípus volt elterjedve mintegy 5—6000 éven keresztül.

A zalavári őstulok leletanyag jelentőségét az emeli, hogy leírásuk és méret-paramétereik közlésével hozzájárulhat a kora középkori őstulok—bölény, őstulok—szarvasmarha osteológiai elkülönítéséhez.

A kora középkori—középkori őstulok történetét négy oldalról vizsgálhatjuk, közelíthetjük meg:

1., Közép-Európa 9 területéről 19, a Kárpát-medencében 1, Kelet-Európa 2 területének 6 lelőhelyéről összesen 306 db vad Bovida, őstulok (*Bos primigenius*) és bölény (*Bison bonasus*) csontmaradványt közöltek. A dolgozatban az idézőjelben levő fajnevek az eredeti publikációban vagy csak faunalistában (anyagdokumentáció nélkül) szereplő, vagy a véleményem szerint bizonytalan faji hovatartozású maradványok. A közölt vad Bovida csontmaradványok anatómiai megoszlását a 3., csontméreteit a 4. táblázat tartalmazza. Mind a szarvcsapok, mind a postcraniális csontvázelemek méretei erős, nagytestű őstulot jeleznek. Érdekes, hogy a szarvcsapok É-felé haladva megkisebbednek.

2., Az őstulok középkori—újkor eleji előfordulása tárgyi bizonyítékának tekintik a „vad ökör”, vagy „ostulok” szarvából készült középkori vagy újkor eleji ivókupákat is. A méretadatokkal rendelkező csavart és félhold alakú középkori vagy újkor eleji ivókupák méretadatait az 5. táblázat tartalmazza. Véleményem szerint ezek az ivókupák méreteiknél fogva sem őstulok, sem bölény szarvakból nem készülhettek. Elkészítési idejük — 14—17. század — szintén kizárja, hogy ezek őstulokszarvakból származnának. A közép-európai és a középészak-európai nagy ivókupák nem őstulokszarvakból, hanem házasított, szilaj, félvad, nagy méretű és hosszú szarvú szarvasmarha tehenek vagy bikák csavart vagy félhold alakú szarvaiból készültek.

3., Az őstulok késő középkori—újkor eleji előfordulásának további bizonyításakor stereotípe hivatkozunk a Herberstein/Gessner-féle fametszetek, és az ún. augsburgi „Thur” festmény állat ábrázolásaira is. Míg a Herberstein-féle Aurox — Tur („őstulok”) képet és a Gessner-féle változatait általában nem tekintik autentikus őstulok ábrázolásnak, addig az augsburgi festményen ábrázolt „Thur”-t már sokkal inkább a 16. század elején még élő őstulokról mintázott hiteles ábrázolásnak fogadják el⁷⁵. Az augsburgi „Thur” kép nem őstulot, hanem — testarányok és stílusjegyek alapján — egy hosszú szarvú, szilaj szarvasmarhát, egy tájfaftát ábrázol. Egy olyan szarvasmarhát, amelyet az augsburgi marhavásárba hajtottak, és a képre annak szláv nevét „tur” német írásmóddal (?) „Thur” jegezték fel.

4., Az őstulok előfordulás állatföldrajzi bizonyítékának volt sokáig tekinthető az „Urus” és a „Tur” szavakból, nevekből képzett személy és helynevek előfordulása és gyakorisága. A nagyszebeni pályaorvos Szalay A. B. állattörténeti munkáiban^{3–83–87} gyűjtötte össze azokat a helyneveket, amelyek szerinte a „Wisent”, az „Urus”, a „Zubr” és a „Tur” szavak alakjaival egyeznek meg. A leredukált helynévi anyagból megállapítja, hogy Nyugat- és Közép-Európában a népvándorlás korában és a kora középkorban az őstulok előfordulása (és meny nyisége) ötször nagyobb volt a bölényénél⁸⁶. Ennek teljességgel ellentmondanak mind az osteológiai, mind a fajtörténeti adatok, valamint az „Urus-Tur” helynevek domináns hegyvidéki, magashegységi előfordulásai is. A történeti Magyarország területén a 8–11. században Szalay A. B. a helynevek alapján megállapítja, hogy háromszor több őstulok élt, mint bölény. A csontleletek, valamint a „Tur” helynevek dominánsan szintén hegyvidéki előfordulása nem igazolják feltevését.

Bökönyi Sándor az őstulok kihalásának három szakaszát különíti el⁹¹:

1. késő neolitikum—kora rézkor; 2. népvándorlás kora vége; és 3. kora középkor.

Az őstulok kora középkori kihalása a csontmaradványok tükrében viszonylag jól nyomonkövethető:

ezek szerint a legkorábban pusztul ki, azaz

a 9–11. században fordulnak elő legutoljára őstulok maradványok Kelet-Európában Moldáviában, a Kárpát-medencében és Dél-Morvaországban;

a 9–12. században Szászország, Alsó Szilézia és Brandenburg területein; és

a 9/10–13/14. században Pomeránia, Alsó-Szászország és Schleswig-Holstein területein.

Ha ez a kronológiai eltolódás valós, és nem a régészeti datálás bizonytalansága okozza, akkor az „atlantikus” őstuloknak D—DK-ről É—ÉNy-i irányú folyamatos visszahúzódását, illetve végül kihalását jelzi.

A 13–14. században az őstulok visszavonulva a Német—Lengyel Alföld tenger melléki területeire, végleg kipusztul Európában.

ADATOK A TABÁNI TÖRÖK DÍSZKERÁMIA KELTEZÉSÉHEZ ÉS ETNIKAI HÁTTÉRÉHEZ

GERELYES Ibolya

1935—36-ban, a lebontásra ítélt tabáni városrész területén, az előbb Nagy Lajos, majd Garády Sándor vezetésével folytatott régészeti kutatások során igen figyelemre méltó török, illetve újabb kori leletanyag került elő.¹ Az eltelt ötven év során e leletek egy részét többen is publikálták. Elsőnek Nagy Lajos, aki a török anyag legértékesebb darabjait, az 1935-ös ásatás kerámiáit tette közzé.² Őt követően a leletanyagból többen is közöltek darabokat³, a kormeghatározás szempontjából igen érdekes együttes azonban eddig még nem került publikálásra.

Kutatásom során megpróbáltam a Nagy Tibor, illetve Garády Sándor által készített leltárkönyvek, valamint a Bónis Éva által közzétett Berinkei András féle feljegyzések alapján az előkerült leletanyagot rendszerezni. Elsődleges célom csak a tabáni török leletanyag pontosabb keltezése lett volna. Nagy Lajos közlésében ugyanis volt néhány sor, amely felkeltette a reményt, hogy a Tabánban éremmel keltezett török gödröket tártak fel.⁴ Ez pedig a hódoltság kori kerámia kutatást illetően nagy lépés lenne előre. Munkám során ez a feltevés — mint alább látni fogjuk — valóban beigazolódott, így már magában ez a tény is indokolta a leletanyag újbóli leközlését. Az anyag rendszerezése során azonban olyan kérdésekre sikerült választ kapnom, melyek új megvilágításba helyezik az egész itt feltárt anyagot, és ezáltal a ma még alig kutatott 17. század végi—18. század eleji kerámiaművességet. Ez, a hódoltságot közvetlenül követő időszak ugyanis a tárgyi kultúra kutatásának területén ma még fehér foltnak számít, hiszen a korszakot tulajdonképpen sem a régészet, sem a néprajztudomány nem vallja igazán magáénak.

¹ Az itt előkerült egyéb régészeti leletanyaggal e tanulmány természetesen nem foglalkozhat. Erre vonatkozóan: Bónis, É., *Die Spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest*. AH 47 (Budapest 1969), valamint Nagy L., TBM 4 (1936) 18—29.; Garády S., BpR 13 (1943) 184—193. és 14 (1945) 397—448.

² Nagy L., i. m. 28. XIV. tábla 2. kép.

³ Horváth H., TBM 5 (1936) 55—56. kép., Garády S., *Agyagművesség*. In: Budapest története III. Fekete L., Budapest a törökkorban (Budapest 1944) 389—394. CXXXVII—CXL. táblák. *Ua.*, i. m. 14 (1945) 435. 41. kép. Soproni O., *A magyar művészi kerámia születése*. A török hódoltság kerámiája (Budapest 1982) 94—95., 165., 2. tábla 4. kép. 18. tábla 5. kép.

⁴ Nagy L., i. m. 28. „Most Tabánban — feltűnő, hogy épen a magyar denárok pontosabb időt jelöltek meg s a felásott kerámiaanyag is messzebbmenő következtetésre alkalmas s ezek után elsősorban a budai oldalon talált agyagműves emlékeket szűkebb időhatárok közé sorozhatjuk be.”

Tanulmányomban a leletanyagnak kizárólag csak egy sajátos csoportjával, az úgynevezett díszkerámiával, a kívül mázatlan, belül változatos színés mázas, függesztőfüles tálak és tányérok csoportjával kívánok foglalkozni. A választást e kerámia-forma nagy száma tette indokolttá. Egyes gödrökben ugyanis az ásatások során szinte csak ez a leletanyag került elő.

Az e tárgykorban máig megjelent anyagközlések alapján úgy tűnik, hogy e forma Magyarország területén csak a 17. század második felében, illetve a század végén jelenik meg. E publikációk egy része sajnos — bár meghatározott helyről előkerült — de mégiscsak szórvány anyagot dolgoz fel. Így, még ha a szerzőkkel a végső következtetések levonásában egyet is értünk, ezeket a darabokat — nevezetesen a szolnoki török erődítmény leletanyagát, valamint az egri régi raktári kerámia-anyagot — e tárgycsoport keltezéséhez csak párhuzamokként használhatjuk fel.⁵ Az egri várban azonban olyan leletegyüttesek is kerültek elő, melyek elemzése minden bizonnyal közelebb viszi majd a kutatást e probléma megoldásához.⁶ Itt ugyanis zárt gödrökben, a szerzők által 18. századnak meghatározott anyaggal, valamint török talpastálakkal és kiöntőcsöves korsókkal együtt találtak sárgás-fehér anyagú, kívül mázatlan, függesztőfüles, belül mázas, függőleges peremű tálakat és tányérokat⁷, illetve ugyancsak török edények társaságában talpastál formát utánzó, de sárgásfehér anyagú, világosabb zöld mázas edényeket, valamint ugyanilyen anyagú, de belső oldalukon sötétzöld alaplázon fekete, csorgatott vonalakkal díszített tányérokat.⁸ A szerzők ezeket a vörös anyagú, vastag falú török edényektől eltérő sárgás-fehér anyagú darabokat magyar mesterek munkájának tartják.⁹ Bár véleményem szerint e mesterek etnikumát csak a 17. század végi 18. század eleji Eger etnikai összetételének pontos ismeretében lehetne egyértelműen meghatározni, annyi azonban mégis kitűnik, hogy a hódoltság végén, illetve a 18. század elején az egri vár területén új kerámia formák, illetve régi formák új technikai kivitelezésben jelennek meg és ezek egyértelműen elválnak a hagyományosan töröknek tartott 16–17. századi leletanyagtól. Mivel eddigi ismereteink szerint ez utóbbi leletanyag a hódoltság egész időszakán át, sem formájában, sem technikájában nem mutat sok változást, így a változások megjelenésével jogosan merül fel a gondolat, hogy ezen későbbi edényeket ne török mesterek munkáinak tartsuk.¹⁰

⁵ Kovács Gy., Török kerámia Szolnokon. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31 (Szolnok 1984) 33. sk., 33. tábla., Fehér G., EMÉ 10 (1972) 194., 197. sk., VII–IX. tábla. Ez utóbbi munka, annak ellenére, hogy raktári anyagot dolgoz fel, e késői leletanyag keltezésében nagy segítséget nyújt, mivel összehasonlító elemzést ad az országban előkerült török leletanyagról.

⁶ Fodor L.—Kozák K., EMÉ 8–9 (1970–71) 147–199.

⁷ Uo., 148.

⁸ Uo., 153.

⁹ Uo., 155.

¹⁰ Bár e kérdésről az alábbiakban még szó esik, itt mondanám el, hogy az egyszerűség kedvéért töröknek nevezem az egyértelműen a hódoltság korára keltezhető kerámiát, annak ellenére, hogy a szakirodalomban igen elterjedt az a nézet, melyet Fekete L. fogalmazott meg: „szinte bizonyos, hogy nálunk a török fazekasiparnak földrajzilag közelebb eső szerb és bosnyák ága honosodott meg, és azt csak a török impérium kiterjedése tette törökké.” L. Fekete L., Budapest a törökkorban. In: Budapest története III. (Budapest 1944) 224. E témakörben igen sok értékes adattal szolgál, és máig egyedülálló Fehér Gézának a pécsi török emléktárgyról írott tanulmánya. L. Fehér G., JPMÉ (1959) 103–149.

Ugyancsak e késői leletanyaggal, ezen belül is a dísztalakkal és tányérokkal, valamint ezek etnikai hátterével foglalkozott Mészáros Gyula a Szekszárdon és környékén előkerült „törökös” kerámiát elemző könyvében.¹¹ A „törökösnek” nevezett kerámia eredetét keresve a szerző elsősorban az úgynevezett csorgatott, vagy folytatott mázas dísztalak csoportjával foglalkozott, melyek feltűnően nagy mennyiségben kerültek elő Szekszárdon és környékén, elsősorban Mórágynon. E leletanyag külön érdekessége, hogy továbbélése a 19. századig követhető, s az ún. sárközi magyar kerámia egyenes előzményét jelenti. A dísztalak megjelenését Mészáros Gyula is legkorábban a 17. század második felére, végére helyezi, részben a Szekszárdon feltárt 18. századi fazekaskemence leletanyaga, részben pedig stíluskritikai megfigyelései alapján. Véleménye szerint „Mórág legkorábbi mázas kerámiája és a visegrádi Széchenyi utcai leletanyag között nagyrészt egyidejűség, míg ezekhez viszonyítva, a szekszárdi anyag esetében — az előbbieket folytatásaként — részben egyidejűség, részben utóidejűség mutatható ki.”¹² „Amennyiben pedig már a törökök számára is készült a visegrádi és mórági teljes belső felületet díszítő sáslevél-mintás, csorgatott mázas talasedény csoport, ezek keltezése a 17. század második felénél, illetve utolsó harmadánál korábbi időre nem nyúlhat vissza, már csak a levélzetet át- meg átszövő későhabán motívumok ténye miatt sem.”¹³ Igen figyelemre méltó a szerzőnek az a megfigyelése, amely szerint a fent elemzett kerámia-csoport azokon a helyeken jelenik meg, melyek lakossága a 17. század végi, 18. század eleji összeírások alapján egyértelműen rác volt.¹⁴

A Szekszárd környékihez hasonló, késői jellegű, csorgatott mázas töredékeket Visegrádról is ismerünk.¹⁵ Ezt az anyagot azonban az előkerülés bizonytalan körülményei miatt korhatározóként semmi esetben sem használhatjuk fel.

Az 1935—36-os tabáni ásatások során nagy tömegben kerültek elő a fentiekhez sok tekintetben hasonló, késői jellegű dísztalak és tányérok. Mint a bevezetőben már említettem, munkám során céлом elsősorban az volt, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok alapján megpróbáljam ezt az anyagot valamilyen módon rendszerezni. A Nagy Lajos által vezetett 1935-ös ásatás leletanyagát Nagy Tibor nem sokkal az ásatás befejezése után beletárolta,¹⁶ pontosabban az előkerült leleteket gödrönként leírta, a tárgyak azonban ekkor még leltári számot nem kaptak. Ebben a leltárkönyvben az őskori, kelta, római, középkori, török és újabb kori leletanyag egyaránt szerepel. Az 1936-os ásatásról ilyen jellegű leltárkönyv nem készült. Ennek leletanyagát már korszakonként különválasztották, s a bennünket érdeklő török és újabb kori anyagot az 1935. évvel együtt a Budapesti Történeti Múzeum két tabáni leltárkönyvébe — már leltári számokkal ellátva Garády Sándor leltározta be 1943-ban. Garády a leltárkönyvben — amikor tudta — feltüntette az adott tárgy előkerülési helyét is. Ez a legtöbb esetben gödörszámot jelentett, sokszor azonban sajnos csak a „Tabán,

¹¹ Mészáros Gy., Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei. (Szekszárd 1968)

¹² Uo., 28.

¹³ Uo., 43.

¹⁴ Uo., 19. sk.

¹⁵ Soproni O., Visegrádi folytatott mázas török kerámia. In: Művészettörténeti Tanulmányok 1956—58. (Budapest 1960) 35—50.

¹⁶ Bónis É., i. m. 13.

közelebbi lelőhelye ismeretlen” bejegyzés szerepel. E tanulmány terjedelme természetesen nem teszi lehetővé, hogy benne a teljes tabáni kerámia-anyag közlésre kerüljön, ezért a fenti adatok alapján megpróbáltam három olyan gödör anyagát kiválasztani, melyek leletegyüttese véleményem szerint a további kutatásoknak is kiindulópontjává válhat.¹⁷ A most közreadandó anyag két külön részre bontható, és két, egymástól jól elválasztható korszakot képvisel.

Az első korszakot az a három dísztal képviseli, melyek az 1935-ös ásatáson, az 51. gödörben egy leletegyüttesben kerültek elő.¹⁸ E gödör anyagának érdekessége, hogy a három tal egyértelműen hódoltság kori, zömében török edények társaságában került elő. Sőt — bár ez a közlés Nagy Lajos publikációjából kimaradt — a gödör anyaga valóban éremmel keltezett volt. A tabáni leltárkönyv leírása szerint az edényekkel együtt „II. Mátyás (1608—1619) körmői veretű denárja és magyar denár Rudolf korából (1576—1608)”¹⁹ került elő. A leletegyüttes egésze²⁰, valamint e pénzürmék alapján tehát jelenlegi ismereteink szerint e három dísztal lenne a legkorábbi az e tárgytypusból ismert darabok közül. Díszí-

¹⁷ Meg kell jegyezni, hogy Garády S. a leltározás során nem mindig volt pontos, így bár az egyes gödrök anyaga nagy tömegében így állt össze, egyes tárgyak esetében azonban esetleges tévedések is előfordulhattak.

¹⁸ Nagy L., i. m. XIV. t. 2.

¹⁹ Tabáni leltárkönyv 1935. 59.

²⁰ Mivel e tanulmány célja a dísztalak elemzése, és a leletanyag egészét képen Nagy L. már közzétette, nem tartottam szükségesnek, hogy jelen cikkben az együttes egészét a mai tudományos igényeknek megfelelően újból leírjam, a történeti hűség kedvéért azonban közlöm Nagy T. 1935-ös leírását. L. Tabáni leltárkönyv 1935. 59—64.

„51. gödör

a) II. Mátyás körmői veretű denárja és magyar denár Rudolf korából”

b₁—c₁) Vegyes újkori és vaskori töredékek.

a) belül, a peremén barna mázzal bevont török kori köcsög

b) Török kori durva anyagú edény.

c) Török kori korsó füllel és kifolyócsővel. A kifolyócső nyak és fül sárgásbarna zománcos.

d) Török kori korsó füllel és kifolyócsővel. A nyak alatt sávós díszítés. Külső oldalán sárgás-barna zománc.

e) Sárga anyagú, két füllel ellátott török kori edény.

f) Belül zománcos török kori talpastál. Pereme külső szélén rovátkolt díszítés.

g) Belül és kívül zöld zománcsal bevont török kori talpastál. Pereme alatt párhuzamos vonaldíszítés fut körül.

h) Belül zöld zománcos török kori talpastál. Belső részén a perem alatt párhuzamos vonaldísz fut körül.

i) Belül barna zománcos török kori csempe.

j) A nyaki részén és fülelénél zöld zománcsal bevont török kori kis kancsó.

k) Belül zöld zománcos török kori talpas kis tál.

l) Belül zöld zománcos török kori talpastál.

m) Zöld zománcos török kori talpas kis edény.

n) Belül zöld zománcos török kori talpastál.

o) Törökkori, belül növényi mintákkal díszített tányér (TB 223)

p) Török kori, belül sárga zománcsal bevont, peremén stilizált növényi mintákkal, belső korongján csillagmustrával díszített tányér. (TB 210).

r) Török kori tányér töredéke.

s) Belül téglavörös zománcsal bevont, arabeszket utánozó fehér festéssel díszített török kori tányér. (TB 253)

t) Késő vaskori edény fültöredéke.

u) Szürke edény peremtöredéke. A perem alatt három cm-re, egy másfél cm vastag benyomott sáv húzódik, ez alatt V alakú bekarcolt díszítés.”



1. ábra Török díztál, 17. sz. eleje. Ltsz.: TB 223.

Fig. 1. Decorated Turkish bowl, beginning of the 17th century. Inv. N° TB 223.

tését tekintve mindhárom tál sajátos, egyedi darab, formájukban azonban a 17. század második felében-végén megjelenő díztálak és tányérok előzményeinek tekinthetők.

E tálakat az ismétlődő publikációkban mindig másként határozták meg. Az 1. sz. tálát (1. ábra) Nagy Lajos és Garády Sándor törökként ismertette. Soproni Olivér merev, bár valóban logikus felosztása alapján, miszerint a virág-díszes tálak magyar, a geometrikus jellegűek török mester kezemunkáját dicsérik, e tálát magyarnak tartja.²¹ A 2. sz. (2. ábra) tálát Garády egészen egyszerűen „félmajolika renaissance tálcakaként” közölte újra.²² Legújabbban Kovács

²¹ Nagy L., i. m. 28., Garády S., i. m. (1944) 389–394., Soproni O., i. m. (1982) 165.

²² Garády S., i. m. (1945) 435.



2. ábra Török díztál, 17. sz. eleje. Ltsz.: TB 263.
Fig. 2. Decorated Turkish bowl, beginning of the 17th century. Inv. N° TB 263.

Gyöngyi szólt e kérdésről, aki a Garády által leköszölt összes tabáni tálat stíluskritikai alapon magyarnak véli.²³ Véleményem szerint a Tabán török-kori szerepét²⁴, valamint a leletegyüttes egészét ismerve, e tálat nem tekinthetjük magyar mester munkájának. E három darabot, az eddigi közlésektől és értékelésektől eltérően, szigorúan el kell különítenünk a 17. század végén, 18. század elején megjelenő díztálaktól. E tálak készítőjének vagy készítőinek etnikai meghatározása elvezet a régóta ismert, s e cikkben is jelzett problémához²⁵,

²³ Kovács Gy., i. m. 18.

²⁴ Fekete L., i. m. 94. sk.

²⁵ L. 10. j.

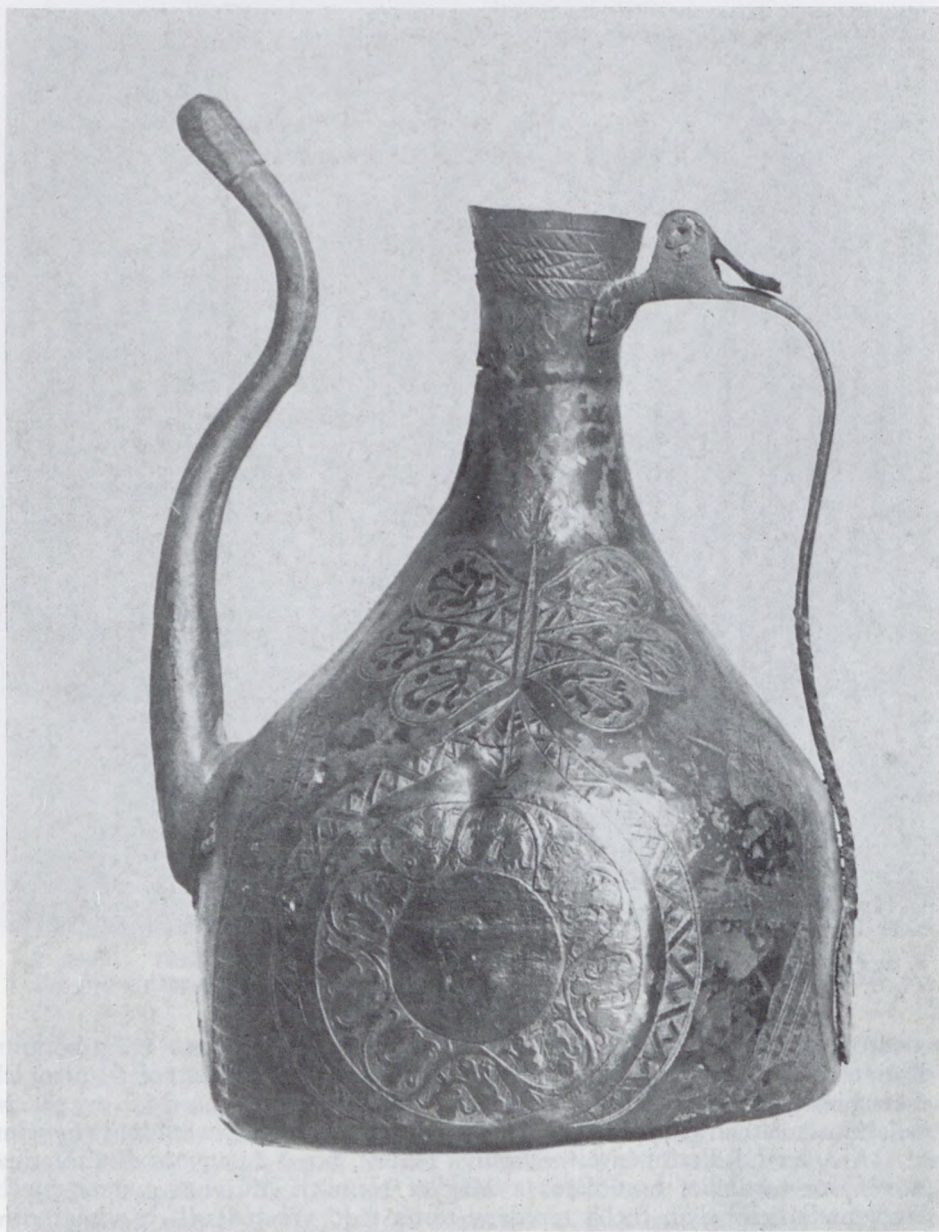


3. ábra Török dísztál, 17. sz. eleje. Ltsz.: TB 210.

Fig. 3. Decorated Turkish bowl, beginning of the 17th century. Inv. N° TB 210.

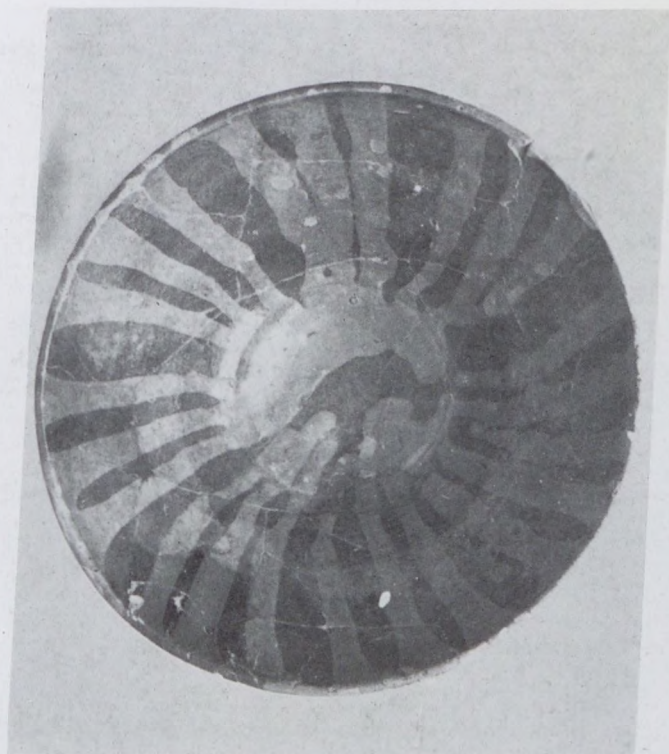
a török, illetve a balkáni mesterek kérdésköréhez. E kérdés az egész hódoltság kori török leletanyaggal kapcsolatban fennáll, így megválaszolása nem lehet e kisebb anyagközlő tanulmány feladata. E tálakkal, nevezetesen a 3. sz. (3. ábra) tállal kapcsolatban azonban két érdekes párhuzamra szeretném felhívni a figyelmet.

A 3. sz. tál díszítményeit vizsgálva feltűnt, hogy a peremet díszítő stilizált növénytörzsek mennyire hasonlatos a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő, budai lelőhelyű, török rézedény testét fedő vésett levél- és virágmotívumokhoz (4. ábra). Hódoltság kori leletanyagunk szoros balkáni kapcsolataira világít rá az a tény, hogy e török rézedény díszítménye viszont szinte teljes egészében azonos egy, a szófiai Etnográfiai Múzeum gyűjteményébe tartozó



4. ábra
Fig. 4.

Török rézedény, 16—17. század. Lelőhelye a budai Vár. Ltsz.: 55.456.C.
Turkish copper vessel, 16th—17th century. Provenance: Buda Castle. Inv.
N° 55.456.C.



5. ábra Csorgatott mázas török talpastál. Lelőhelye: Visegrád-Alsóvár. Ltsz.: 67.21.73.
Fig. 5. Turkish pedestalled bowl decorated with a glaze of flowing stripes. Provenance: Visegrád-Alsóvár. Inv. N° 67.21.73

török ibrikével.²⁶ A problémát még árnyaltabbá teszi, hogy az e tálon megjelenő csillagmotívumhoz igen hasonlót találhatunk Egerben „egy nagyméretű, kívülről többszínű mázzal fedett”²⁷ kiöntőcsöves korsón is, amely egyébként török és hódoltság utáni, 18. század eleji kerámiával együttesen került elő.

A most ismertetendő tabáni leletanyag második csoportját olyan tálak és tányérok alkotják, melyek a leletgyűttesek elemzése alapján tulajdonképpen már nem a hódoltság korára, hanem az azt közvetlenül követő időszakra jellemzőek. E leletcsoportnak is számos darabját közölték már, s a közreadó személyétől függően meghatározásuk is eltérő volt.²⁸ Általában az erre az időszakra keltezhető tárgyak meghatározásában a szakirodalomban elég nagy bizonytalanság uralkodik. Az alábbi anyag közreadásával a további kutatás számára szeretnék segítséget nyújtani. Ugyanis, mint a későbbiekben látni fogjuk, az

²⁶ *Fehér G.*, Problemi na zanjacinostovo prez turskovo vladicestvo v ungarskata arheologija. *Arheologija* (Sofia) 5 (1963) Kniga 4. 1—9. 3. kép, *Horváth H.*, i. m. 213.

²⁷ *Fodor L.*—*Kozák K.*, i. m. 154.

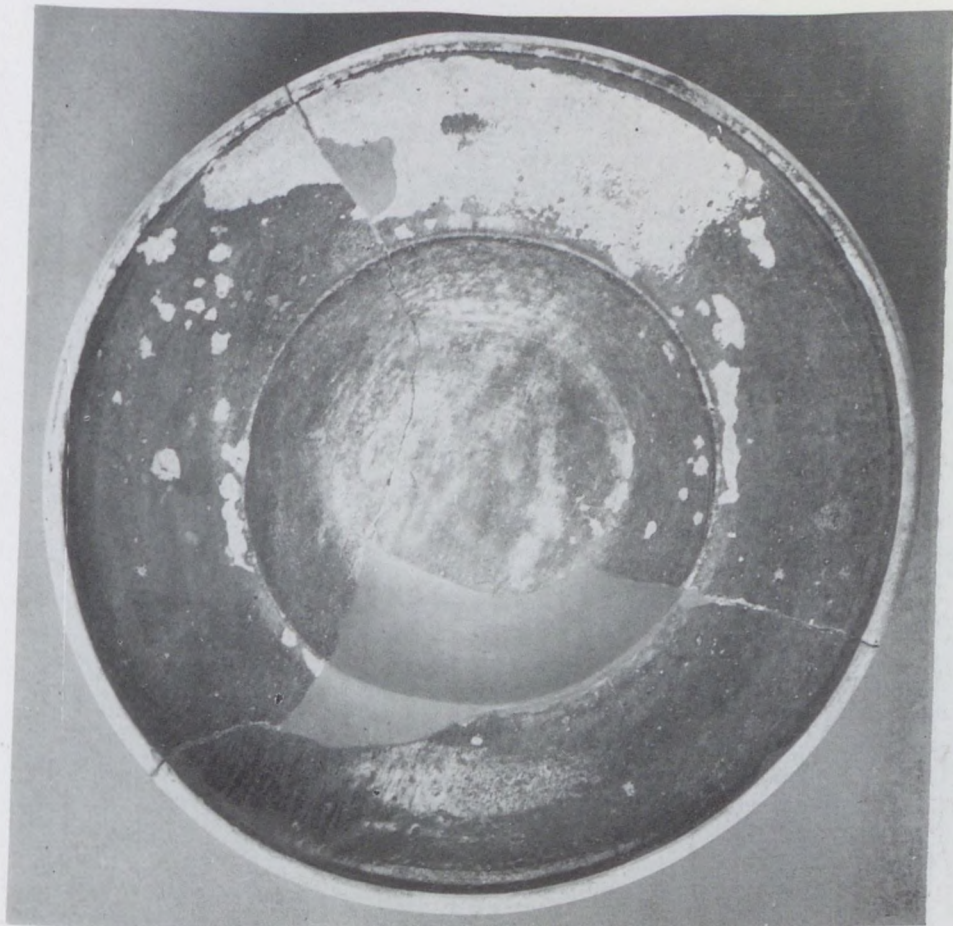
²⁸ L. 3. és 23. j.



6. ábra Dísztál, 17. sz. vége — 18. sz. eleje. Ltsz.: TB 205.
Fig. 6. Decorated bowl, end of the 17th — beginning of the 18th centuries. Inv. N° 205.

általam feldolgozott gödrökben évszámos tálak is kerültek elő, így e lelet-együttes ismerete az egyéb hasonló darabok meghatározását is remélhetőleg megkönnyíti majd.

Munkám során két gödör leletanyagát választottam ki, mégpedig az 1936-os ásatás 14. és 65. gödrét. Mindkét lelőhelyen viszonylag nagyobb számban kerültek elő csorgatott mázas tányérok. Mivel e tányérok díszítési módja az egyértelműen a 16—17. századra keltezhető török talpastálak díszítési módjával rokon (5. ábra), e tányérokat gyakran török készítményként, de mindenképpen „törökös” kerámiaként szokták meghatározni. A két általam vizsgált gödör leletanyagának együtteséből e kerámiatípus készítési idejére vonatkozó pontosabb adatokat



7. ábra Dísztál, 17. sz. vége. Ltsz.: TB 254.
Fig. 7. Decorated bowl. End of the 17th century. Inv. N° TB 254.

kaptam. Figyelembe véve, hogy a leltározás során esetleg tévedések is történhettek, mégis a leletek egésze alapján a következő kép bontakozott ki.²⁹

65. gödör³⁰

A gödör anyaga véleményem szerint két csoportra bontható. Az első csoportba olyan tálak tartoznak, melyek bár az egyértelműen a hódoltság korára meghatározott leletanyaggal nem egyeznek, mégis jellegükben a hódoltság kori török

²⁹ Sajnos vannak olyan darabok, melyek a Budapesti Történeti Múzeum raktárában hozzáférhetetlenek voltak, és éppen ez az évszámossal is közöttük volt. Az anyag leírásánál az általam nem látott tárgyakról Garády S. leírását adom közre, mindig idézőjelben.

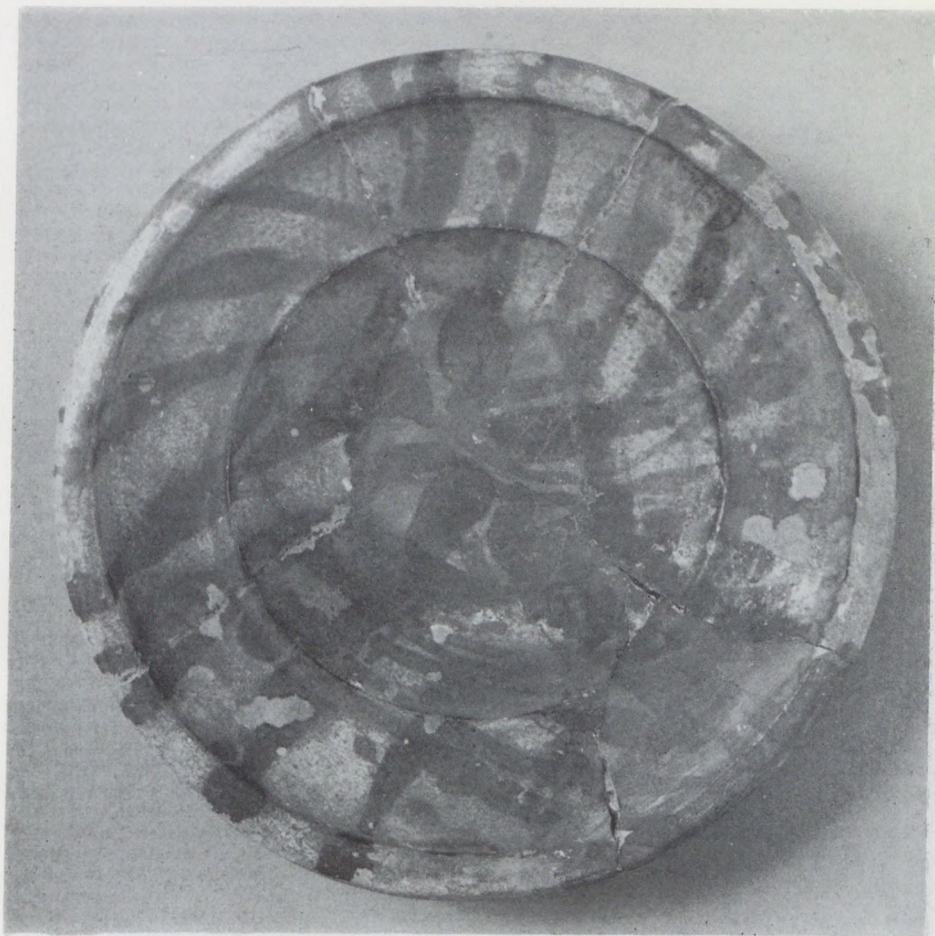
³⁰ Bónis, É. i. m. 29.



8. ábra Dísztál, 18. sz. eleje. Ltsz.: TB 564/a.
Fig. 8. Decorated bowl, beginning of the 18th century. Inv. N° TB 564/a.

kerámiához állnak közelebb. Készítésük korát véleményem szerint a 17. század végére kell helyeznünk. E tálak közös formai jellemzője: vörös vagy világosbarna agyag, kívül mázatlan, függesztőfüles. Belső oldalát és peremét máz díszítés borítja. Általában kisebb méretűek, mélyebb öblűek, szélesen kihajló, felfelé húzott peremmel, melyet befelé húzott, kívül megvastagított, legömbölyített szél zár le. Formailag közel állnak az 51. gödör 2. sz. táljához (TB 223.). A gödör anyagából ide sorolhatjuk a TB 204. 205. 250. 252. 253. 254. ltsz. tálakat (6—7. ábra). A TB 204. 205. ltsz. tálak tartoznak egyébként a csorgatott mázasok csoportjába.

A gödör anyagát elemezve egy későbbi jellegű csoport is különvált. E tálak is vörös vagy világosbarna agyagból készültek, kívül mázatlanok, függesztő-

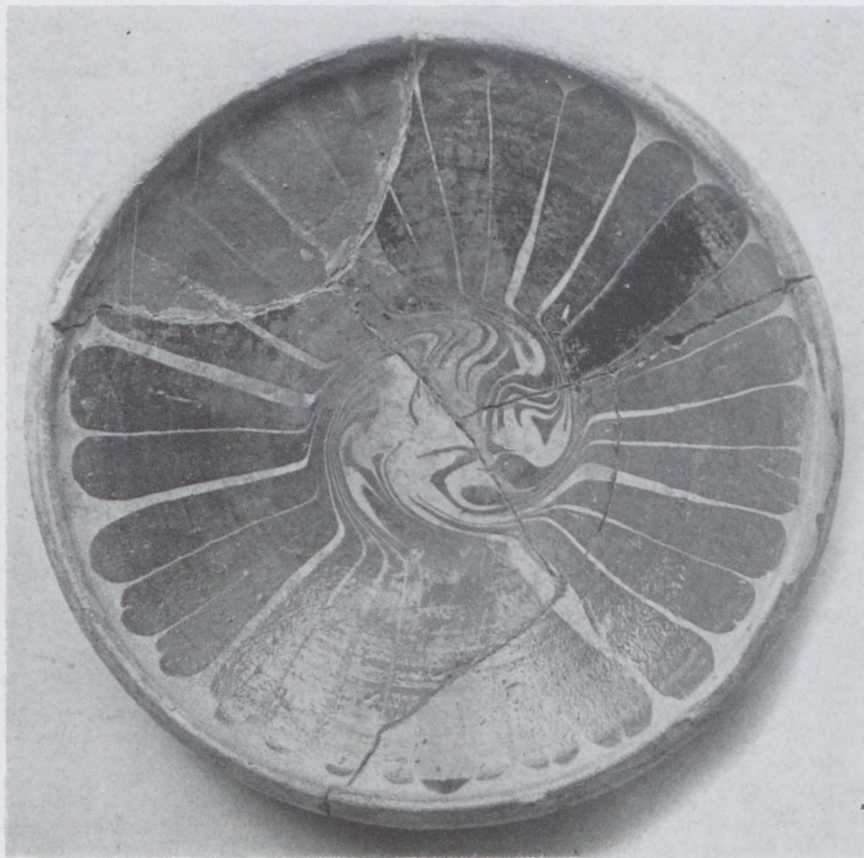


9. ábra
Fig. 9.

Dísztál, 18. sz. eleje. Ltsz.: TB 248.

Decorated bowl, beginning of the 18th century. Inv. N° TB 248.

fülesek. Általában sekélyebb öblű, lapos edények, peremük vastag széle függőlegesen felfelé húzott, kívül megvastagított, s kívül egy vagy több bordával tagolt. Mázuk fényesebb, egyneműbb és vastagabb, mint a korábbi daraboké. Ide tartoznak a TB 262. TB 263., valamint a TB 564/a ltsz. tálak (8. ábra). Talán egy kissé az átmenetet képviseli, bár bizonyosan a későbbi csoportba tartozik a TB 248. ltsz. tál is (9. ábra). A 65. gödör különös értéke abban rejlik, hogy innen két évszamos darab is előkerült. Az első egy 1701. évszámú habán töredék, a második a TB 213. ltsz. tál, mely Garády Sándor leírása szerint: „Sötétrózsaszínűre égetett. Kívül simított, belül fehér ónmázas alapon



10. ábra Dísztal, 17. sz. vége — 18. sz. eleje. Ltsz. TB 203.
Fig. 10. Decorated bowl, end of the 17th — beginning of the 18th centuries. Inv. N° TB 203.

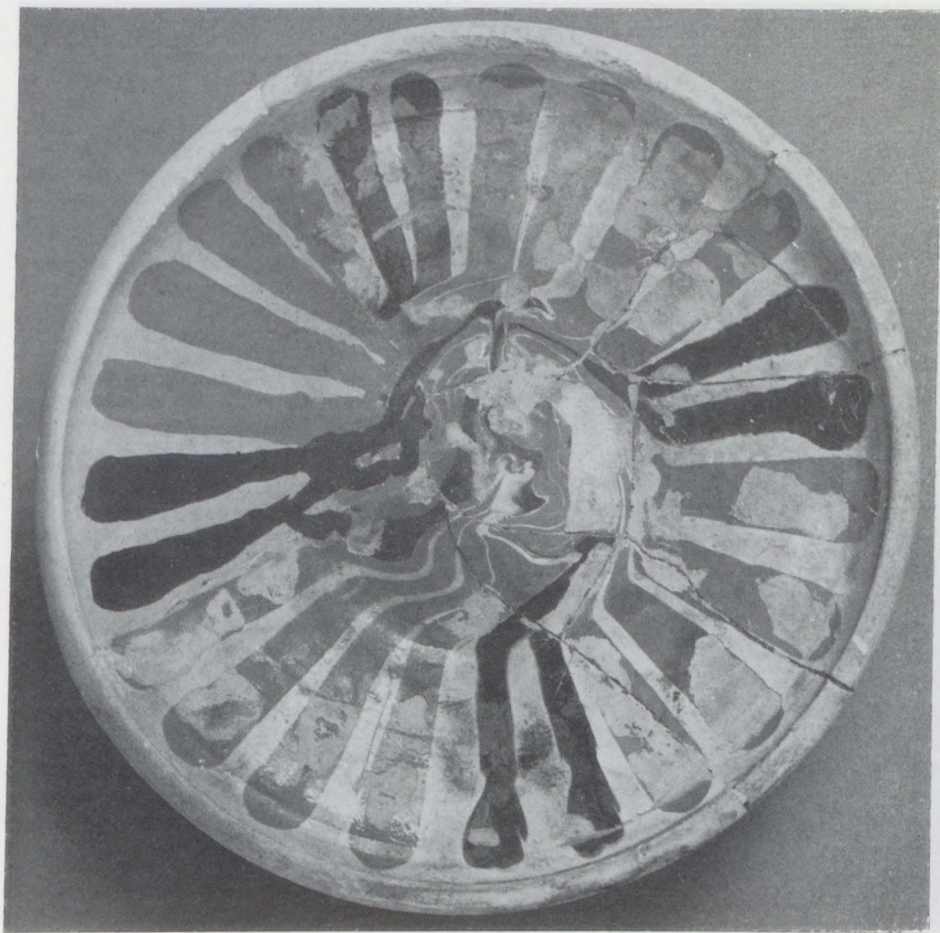
sötétbarna, vörösbarna, sárga és zöld színekkel egy kétfejű sas. Felette 1702-es évszám.³¹

14. gödör³²

A gödör anyagának kiemelkedő darabjai a TB 203, illetve a TB 226. ltsz. csorgatott mázas tálak. Egyedi jellegük miatt ugyancsak nagyobb figyelmet érdemelnek a TB 234. és a TB 261. ltsz. darabok (10–13. ábra). A gödör leletegyüttesének nagyobb része a 65. gödörben meghatározottak alapján a kissé későbbi csoportba tartozik. A 65. gödör TB 262. 263. és 248. ltsz. táljai jellegükben

³¹ Garády S. leírása. Tabáni leltárkönyv I. TB 213.

³² Bónis, É. i. m. 27.



11. ábra Dísztál, 17. sz. vége — 18. sz. eleje. Ltsz.: TB 226.

Fig. 11. Decorated bowl, end of the 17th — beginning of the 18th centuries. Inv. N° TB 226.

megegyeznek a 14. gödör TB 249. 251. 542. 572. 573. 574. ltsz. darabjaival. A leletegyüttes egészében nagy számban kerültek elő egyértelműen 18. századi jellegű töredékek. Így a TB 739. 740. 742. 743. 744. 745. 746. 759. 760. 761. 762—69. ltsz. tárgyak. A 65. gödör 1701. illetve 1702. évszamos darabjai, valamint a két gödör anyagában levő átfedések alapján mindkét leletegyüttest legkorábban a 17. század legvégére, de inkább a 18. század elejére, első két évtizedére kell kelteznünk. Ezen belül el kell különítenünk egy kisebb csoportot, amely az anyag jellege alapján 17. század végének tűnik (ez a 65. gödör első csoportja). A korábbi publikációkban sokszor törökként meghatározott csorgatott mázas talakat azonban ezen együttesek alapján mindenképpen a hódoltság kora utánra kell helyezni.



12. ábra Dísztál, 17. sz. vége — 18. sz. eleje. Ltsz.: TB 234.

Fig. 12. Decorated bowl, end of the 17th — beginning of the 18th centuries. Inv. N° TB 234.

Az ezen leletegyüttesek által meghatározott periódus a Tabán hódoltság utáni újratelepülésének időszaka. A Buda felszabadítását közvetlenül követő években a tabáni városrész lakatlanul állt, hajdani lakosai szétszóródtak az országban, vagy elhagyták azt.³³ Az első betelepülők 1690. novemberében jelentek meg. A Csernovics Árzen által vezetett menekülő rác családok közül hatszázat a budai adminisztráció a Tabánban telepített le.³⁴ Az 1696-os összeírás szerint a Tabánban 615 rác háztulajdonos és 431 lakó, tehát kb. 1000 rác családfő élhetett. Ezek legnagyobb része Csernoviccsal jöhetett, és elenyésző lehetett azok száma, akik

³³ Nagy L., TBM 13 (1959) 38.

³⁴ Uo., 62.



13. ábra Dísztál, 17. sz. vége — 18. sz. eleje. Ltsz.: TB 261.

Fig. 13. Decorated bowl, end of the 17th — beginning of the 18th centuries. Inv. N° TB 261.

esetleg a török alatt is itt lakván 1690 után visszaköltöztek. 1702-ben külön írták össze a katolikus és az óhitű rácokat: 250 katolikus, 461 óhitű családfőt. 1709-ben már 735 rác családfőről, tehát mintegy 5–6000 fős rác lakosságról olvashatunk.³⁵

E történeti adatok ismeretében értékelve a most közreadott anyagot, felmerül a gondolat, hogy e 17. század végi—18. század eleji, motívumkincsében valóban a hódoltság kori leletanyaggal megegyező, „törökösnek” mondható, ám formájában a hódoltság kori anyagtól teljesen eltérő kerámiát a hódoltság végén, illetve közvetlenül a hódoltság után Magyarország területén megtelepedő

³⁵ Uo. 68. sk.

rác lakosság munkájának tartjuk. E gondolat jegyében született Mészáros Gyulának a Szekszárd környékén fellelhető anyagot bemutató könyve is. A tabáni kerámia leletanyag szintén ezt az elképzelést látszik megerősíteni. Mindazonáltal e kérdésben bizonyosan akkor dönthetünk, ha az ország egész területén bizonyítható átfedést tapasztalunk ezen dísztalak, valamint a rác etnikumú lakosság megjelenése között.

Végezetül szeretném megjegyezni, elképzelhető — bár ennek bizonyítása még a további kutatás feladata — hogy esetlegesen, egyes tárgytípusok esetében, különbséget tehetünk a hódoltság korában Magyarországon megjelenő sajátos, a magyartól olyannyira elváló török leletanyag — melynek készítőit nevezhetjük „eltörökösödött balkáni szlávoknak” is³⁶ — és a török uralom időszaka alatt folyamatosan betelepülő, nyelvi—vallási különállását megtartó délszláv lakosság régészeti hagyatéka között. Ez utóbbi csoportba tartoznak a Tabánba 1690-ben betelepült rácok is.³⁷ Nem tartom véletlennek azt sem, hogy míg a jellegzetesen 16—17. századi török leletanyag a hódoltság után szinte nyomaiban sem marad fenn, addig a fent elemzett, a hódoltság koránál csak néhány évtizeddel fiatalabb, és nem a törökök által közvetített kerámiaművesség még a 19. századi néprajzi anyagban is nyomon követhető.

Anyagleírás

1935. évi ásatás. 51. gödör

1. Agyagtál. *Ltsz.*: TB 223.

Világosbarna agyag, korongon készült. Kívül mázatlan, függesztőfüles. A tál belül és pereme kívül mázas. Belül fehér engobe fölött világos, sárgás-fehér máz alapon 10 szirmú, vörösbarna színű virág. A virág alatt sötétbarnával kontúrozva két zöld levél, fölötté ugyancsak zöld színű, kis gránátmára emlékeztető dísz. A virág barnás-vörös szirmait alul nagyobb, majd egyre kisebbedő sötétzöld pettyek, zöld levelét pedig alul nagyobb, majd egyre kisebbedő barnásvörös pettyek veszik körül. A tál lapos fenekétől oldala meredeken felfelé húzott, pereme befelé húzott, kívül megvastagított, legömbölyített. Méretei: száj átmérője: 22 cm, fenék átmérője: 9,8 cm, magassága: 6,4 cm.

2. Agyagtál. *Ltsz.*: TB 263.

Világosbarna agyag, korongon készült. Külső oldala mázatlan, a perem alatt felfüggesztésre szolgáló átfúrt bütyök. Belül vörösesbarna mázas. Enyhe ívelésű lapos öble a perem alatt egy sárgás-fehér vonalkörrel, ezen belül a teret kitöltő hasonló színű, széles ecsetvonásokkal megrajzolt nyolcszirmú stilizált virággal díszített. Pereme befelé húzott, külső oldalán éles borda választja el a tál öblétől. Méretei: száj átmérője: 14,7 cm. fenék átmérője: 6,8 cm, magassága: 3,2 cm.

3. Agyagtál. *Ltsz.*: TB 210.

Világosbarna agyag, korongon készült. Kívül mázatlan, függesztőfüles, belseje és pereme mázas. Világos-sárga színű máz alapon a tál belsejében tengericsillagra emlékeztető díszítmény, a tál peremén körben stilizált növényi mintasor fut.

³⁶ Soproni O. alkalmazza szívesen ezt a meghatározást.

³⁷ Mészáros Gy. fent idézett könyvében is ez utóbbi csoportba tartozó délszláv etnikumról beszél.

Szélesen kihajló felfelé húzott peremét befelé húzott, kívül megvastagított, legömbölyített szél zárja. Méretei: száj átmérő: 28,5 cm, fenék átmérő: 13 cm, magasság: 5,5 cm.

1936. évi ásatás 65. gödör

*Agyagtál. Ltsz.: TB 204*³⁸

„A TB 203-hoz hasonló díszítésű, csak sokkal kezdetlegesebb, azonkívül a zöld levelek helyett elosztva hét fekete van. Méretei: száj átmérője: 14 cm, fenék átmérője: 8,1 cm.”

Agyagtál. Ltsz.: 205. (új száma: 53.87)

Világosbarna agyag, korongolt. Függesztőfüle nincs. Kívül mázatlan, belül világossárga színű szemcsés matt máz alatt festve, váltakozva egy fekete és kettő vagy három barnászörös festékcíki. E festékcíkok a tál alján szabálytalanul, márványosan összefolynak. Az egész díszítés rossz minőségű, primitív ecsetkezelésű. A tál oldala meredeken felfelé húzott, pereme erősen befelé húzott, kívül megvastagított, legömbölyített. Méretei: száj átmérője: 15,8 cm, fenék átmérője: 6 cm, magassága: 8,2 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 213.

„Sötétrozszaszínűre égetett. Kívül simított, belül fehér ónmáz alapon sötétbarna, vörös, sárga és zöld színekkel egy kétfejű sas. Felette 1702-es évszám. Méretei: száj átmérője: 23,5 cm, fenék átmérője: 8,4 cm, magassága: 4,3 cm.”

Agyagtál. Ltsz.: 248.

Világosbarna agyag, korongon készült. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belül és peremén kívül világoszöld mázalapon sötétbarna, a peremtől szabálytalanul lefutó mázcsíkok. A tál öble sekély, a tagolt peremtől éles borda választja el, szélesen kihajló pereme kissé felfelé húzott, külső széle legömbölyített, befelé húzott. Méretei: száj átm.: 20 cm, fenék átm.: 10,6 cm, mag.: 3,8 cm

Agyagtál. Ltsz.: TB 250.

Vörös agyag, korongon készült. Kívül mázatlan, függesztőfüle hiányzik. Belül sárgás-barna mázalapon sötétebb barna mázfoltok. Szélesen kihajló, kissé felfelé húzott peremét befelé húzott, kívül legömbölyített szél zárja. Méretei: száj átm.: 16 cm, fenék átm.: 7,5 cm, magasság: 4,5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 252. (új száma: 53.86)

Világosvörös agyag, korongolt. Külső oldala mázatlan, függesztőfüles. Belül világos, vízzöld alapon sötétebb zölddel pettyezett. Szélesen kihajló, kissé ferdén felfelé húzott peremét külső oldalán legömbölyített, megvastagított szél zárja. Méretei: száj átm.: 15,8 cm, fenék átm.: 6,6 cm, mag.: 5,2 cm

Agyagtál. Ltsz.: TB 253. (új száma: 53.89)

Világosbarna színű, korongolt. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belül fehér engobe nyomok fölött világossárga alapon sötétzöld mázpettyek. Kifelé hajló,

³⁸ A TB 203 ltsz. edény leírását l. a 14. gödörnél.

erősen felfelé húzott peremét, befelé húzott, kívül legömbölyített, kissé megvastagított szél zárja. Méretei: száj átm.: 17 cm, fenék átm.: 8 cm, mag.: 5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 254.

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belső oldalát fehér engobe alap fölött egyszínű sötétzöld máz borítja, amely az edény öblében kissé foltossá, erezetté válik. Mély öblű tál, szélesen kihajló, erősen felfelé húzott peremmel, melyet befelé húzott, kívül megvastagított, legömbölyített szél zár le. Méretei: száj átm.: 22,2 cm, fenék átm.: 9,5 cm, mag.: 6,2 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 562. (új száma: 53.85)

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, belül világos krém színű máz alapon zöld színű, zeg-zug vonalban csorgatott máz díszítés. A tál öble sekély, kissé ferdén felfelé húzott peremét függőleges, kívül három bordával tagolt szél zárja. Méretei: száj átm.: 17 cm, fenék átm.: 8,9 cm, mag.: 4 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 563.

Világosvörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, belül és peremén kívül sötétzöld mázalapon fehér színű, zeg-zug vonalban csorgatott máz díszítés. A tál öble sekély, pereme szélesen kifelé hajló, kissé felfelé húzott felső részén egyenesre levágott, kívül három bordával tagolt, függőleges szél zárja. Töredék. Méretei: $5,4 \times 9$ cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 564/a. (új száma: 53.88)

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, fehér színű engobe nyomaival. Belül világos, sárgás-fehér mázalapon szabályosan festett, a tál közepén márványosan összefutó mázcsíkok. Színezésük váltakozva: egy zöld, hat barnászvörös. A tál peremén is a csíkozást követő színű pettyek. A tál oldala meredeken felfelé húzott, függőleges vastag peremének külső oldalát egy sekély hornyolat két részre tagolja, felső széle egy cm széles, ferdén levágott. Töredék, nagy része kiegészítés. Mérete: $14 \times 10,6$ cm.

TB 564/b. ugyanilyen töredék. Méretei: $9,1 \times 4,5$ cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 565.

„Jól iszapolt, fakó rózsaszínűre égetett, kívül simított, belül fehér ónmázon violásbarna, indiai vörös és zöld díszítés. Méretei: $9,5 \times 6,6$ cm.”

Agyagtál. Ltsz.: TB 566.

„Jól iszapolt, fakó rózsaszínűre égetett, kívül simított, belül sötétbarna mázon fehér-vörös-barna és zöld dísz. A perem fehér. Méretei: $2,8 \times 14,5$ cm.”

Agyagtál. Ltsz.: TB 567.

„Ugyanolyan anyagú, alakú és díszítésű, mint az 566. sz. darab. Valószínűleg hozzátartozik. Méretei: $14,7 \times 10,2$ cm.”

Agyagkancsó. Ltsz.: TB 626 (új száma: 53.84.)

Világosbarna agyag, korongolt. Belül világos, sárgás-fehér máz fedi, kívül világoszöld alapon sötét, barnászöld mázfoltok. Az edény teste kis talpgyűrűn áll.

Fenéktől fokozatosan kihasasodik, vállánál kissé összeszűkül, majd újra szélesedik a szája felé. Sima, függőleges peremének széle legömbölyített. Egyfűlű. Méretei: száj átm.: 8 cm, fenék átm.: 7,6 cm, mag.: 20 cm.

Agyagkancsó. Ltsz.: TB 627.

„Finoman iszapolt, rózsaszínűre égetett, alakra nézve a 626. sz.-hoz hasonló, kívül violásbarna, márványszerű máz, belül sárgás-fehér máz. Méretei: mag: 17,2 cm.”

„*Habán edények kisméretű töredékei*”. Ltsz.: TB 791—794.

„A TB 794. ltsz. töredék a felső szélén látható számtöredékből ítélve 1701. év-számú. Méretei: $7,6 \times 3,5$ cm.”

Agyagtál. Ltsz.: TB 795.

„Jól iszapolt, csontszínűre égetett, kívül fénytelen, belül és peremén ragyogó fehér ónmáz, fölötté olommázas barna, sárga, zöld dísz. Méretei: $5,6 \times 3,6$ cm.”

1936. évi ásatás 14. gödör

Fazék peremtöredéke. Ltsz.: TB 141.

„Jól iszapolt, világossárgára égetett, belseje simított, pereme zöld, részben sárga mázas, kívül sötét vörösbarna alapon fehér és világosbarna színű pont, vonal és hullámvonal díszítés. Méretei: $6,0 \times 5,2$ cm.”

Agyagtál töredéke. Ltsz.: TB 142.

„Jól iszapolt, rózsaszínűre égetett, kívül simított, belső oldalán mázas: indiai vörös alapon két vékony fehér és egy vastagabb sötétzöld mázcsik. Méretei: $5,6 \times 2,9$ cm.”

Agyagtál töredéke. Ltsz.: TB 145.

„Finoman iszapolt, rózsaszínűre égetett, kívül simított, belül barna és indiai vörös alpmáz. A barna mázon egymásba fűződő zöld és fehér levélszerű alakzatok. Méretei: $11,5 \times 7,3$ cm.”

Agyagtál. Ltsz.: TB 203.

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, pereme alatt felfüggesztésre szolgáló átfúrt bütyök, amely mellett G-szerű bekarcolás van. Belseje mázas. Fehér alapon túlnyomó részt barna és három zöld ecsettel festett, szájperegnél félkörrel kezdődő, az edény közepe felé egyenletesen keskenyedő, virágsziromra emlékeztető díszítés tölti ki a tál öblét. E szabályos díszítés az edény közepén márványosan összefut. Szélesen kihajló pereme kissé felfelé húzott, kívül megvastagított, legömbölyített, befelé húzott szél zárja. Méretei: száj átm.: 18 cm, fenék átm.: 5,3 cm, mag.: 3,9 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 226.

Világosbarna agyag, korongolt. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belül világos, sárgás-fehér alapon váltakozva két sötétbarna, négy vörös színű, szabályosan felfestett mázcsik, e díszítés a tál közepén márványosan összefut. Az edény oldala meredeken felfelé húzott, pereme befelé húzott, kívül legömbölyített, megvastagított. Méretei: száj átm.: 19 cm, fenék átm.: 10,5 cm, mag.: 5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 233.

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belül sötétbarna mázalapon zöld és fehér mázfoltok fedik az edény alapjából kiemelkedő, finoman megmunkált hullámvonalas dísz. Mélyöblű tál, erősen befelé húzott, kívül legömbölyített, megvastagított perem keretezi. Méretei: száj átm.: 28,6 cm, fenék átm.: 12,4 cm, mag.: 8 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 234. (új száma: 53.75)

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belül fehér alapon világosabb és sötétebb zöld, sötétbarna és sárga máz díszítés, amely a következő: szélesen kihajló, kissé felfelé húzott, külső szélén legömbölyített, felül ferdén levágott peremén három, illetve két sor világosabb zöld színű, koncentrikus kör közé sötétzöld és barna színű ferde vonalkák sorát fogták. A tányér öblében három világoszöld színű koncentrikus kör közepén világossárga alapon sötétbarna színű, kinyílt virágra emlékeztető, finoman meghúzott, íves vonalakból álló díszítés. Méretei: száj átm.: 22,5 cm, fenék átm.: 11,6 cm, mag.: 5,4 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 249. (új száma: 53.79)

Világos rózsaszínű, korongolt. Kívül szemcsés, barnászöld máz fedi, belül világoszöld alapon sötétzöld, csaknem fekete színű zeg-zug mintára emlékeztető szabálytalan, díszítés. Lapos, öble egészen sekély. Széles, csaknem teljesen vízszintesen kihajló peremét kívül legömbölyített, kissé befelé húzott, belső szélén egy kisebb sekély hornyolattal tagolt szél zárja. Méretei: száj átm.: 26 cm, fenék átm.: 13 cm, mag.: 3,5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 251. (új száma: 53.76)

Vörös agyag, korongolt. Külső oldalát kissé szemcsés, világosbarna máz fedi, belső oldala és pereme bordó mázas, fehér színű, szabálytalan alakzatban lecsorgatott, zeg-zug mintára emlékeztető máz díszítéssel. Szinte teljesen lapos tál, széles, vízszintes peremét, behúzott, kívül legömbölyített perem zárja. Méretei: száj átm.: 23 cm, fenék átm.: 13,5 cm, mag.: 2,5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 261.

Vörös agyag, korongolt. Kívül mázatlan, függesztőfüles. Belül barnás-piros alapon ívsorokból és hullámvonalakból álló, fehér mázzal rajzolt díszítés, e fölött szabálytalanul rácsorgatott világosabb zöld színű mázcsíkok. Az edény oldala meredeken felfelé húzott, magas pereme befelé húzott, kívül legömbölyített megvastagított. Méretei: száj átm.: 22,2 cm, fenék átm.: 10 cm, mag.: 6 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 268.

„Finoman iszapolt, fehérre égetett, kívül-belül fehér ónmáz majolika, kék virágos díszítéssel. Méretei: száj átm.: 28 cm, fenék átm.: 9,2 cm, mag.: 6,4 cm.”

Agyagedény töredéke. Ltsz.: TB 532.

„Durván iszapolt, csontszínűre égetett, kívül vörös-barna színű festéssel. Méretei: 5,4×4,1 cm”.

Agyagtál. Ltsz.: TB 542.

Világosvörös színű, korongolt. Kívül szemcsés barna máz fedi, belül világoszöld

alapon fehér színű, zeg-zug mintára emlékeztető szabálytalan alakzatú máz díszítés. Sekély öblű, lapos tál, vízszintesen kihajló széles peremét legömbölyített, enyhén befelé húzott szél zárja. Méretei: $14,0 \times 7,2$ cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 543.

„Jól iszapolt, rózsaszínűre égetett, kívül simított, belül fehér ónmázon violásbarna vonalakkal zöld és barna díszítés. Méretei: $26,0 \times 14,0$ cm.”

Agyagtál. Ltsz.: TB 568.

„Jól iszapolt, rózsaszínűre égetett, kívül simított, hullámos felületű, belül és a peremén csontfehér ónmázon indiai vörös, zöld és violásbarna díszítések. Méretei: száj átm.: 39,5 cm, fenék átm.: 19,2 cm, mag.: 9,9 cm.”

Agyagtál. Ltsz.: TB 569. (új száma: 53.72)

„Jól iszapolt, fakó rózsaszínűre égetett, kívül simított, belül csontfehér ónmáz az alapon vörös, zöld és violásbarna díszítés. Méretei: $16,5 \times 14,4$ cm.”

Agyagtálka. Ltsz.: TB 570.

Korongolt. Kívül-belül világoszöld alapon sötétzöld mázpettyekkel díszített félgömb alakú csészeforma, vízszintesen kihajló, kissé felfelé húzott, kívül legömbölyített peremmel. Méretei: száj átm.: 17,8 cm, fenék átm.: 7,8 cm, mag.: 7 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 571.

Világosvörös, korongolt. Kívül-belül világos alapon sötétebb zöld elfolyó mázcsíkok és pettyek díszítik. Vízszintesen kihajló, kissé felfelé húzott peremét legömbölyített szél zárja. Töredék. Méretei: fenék átm.: 10,5 cm, mag.: 3 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 572.

Korongolt. Kívül sárgászöld színű szemcsés máz, belül sötétzöld alapon fehér színű szabálytalanul lecsorgatott máz díszíti. Lapos tálforma, szélesen kihajló peremét kívül legömbölyített, belső oldalán kis éllel tagolt szél zárja. Méretei: száj átm.: 23 cm, fenék átm.: 13,2 cm, mag.: 2,3 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 573.

Világosbarna színű, korongolt. Kívül barna színű, szemcsés máz fedi, belül barnásbordo alapon világoszöld színű, szabálytalanul lecsorgott máz díszítés. Sekély öblű, lapos tál, szélesen kihajló, külső szélén függőlegesen megmagasított, kívül megvastagított peremmel. Méretei: száj átm.: 19,4 cm, fenék átm.: 9,9 cm, mag.: 4,5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 574 (új száma: 53.73)

Világosbarna színű, korongolt. Kívül barna színű, szemcsés máz fedi, belül sötétbarna mázalapon, világoszöld színű, zeg-zug mintára emlékeztető szabálytalan dísz. Sekély öblű tál, melyet erősen felfelé húzott, szélesen kihajló perem keretez. A peremet függőlegesen felfelé húzott, kívül négy bordával tagolt egyenes szél zárja. Méretei: száj átm.: 21,5 cm, fenék átm.: 12,5 cm, mag.: 4,5 cm.

Agyagtál. Ltsz.: TB 575.

A leltárkönyvi rajz alapján török talpastál. „Fakó rózsaszínűre égetett, kívül az

alsó része simított, a felső és a belseje sötétzöld mázas. Méretei: száj átm.: 11,1 cm, 7,2 cm, mag.: 8,4 cm.”

Majolika tál. Ltsz.: TB 739 (új száma: 53.69)

Korongolt. Kívül-belül világos, rózsaszínes-fehér máz fedi. A lapított félgömb alakú csészeforma belsejében zöld színű levéldíszítés. Az edény függőleges, legömbölyített peremén szintén zöld színű mázpettyek, fülén, amely két, víz-szintesen kiképzett levélforma, szintén zöld színű máz díszítés. Méretei: száj átm.: 12,7 cm, fenék átm.: 6,5 cm, mag.: 5,2 cm.

Majolika tál füllel. Ltsz.: TB 740.

„Ugyanolyan anyagú, mint a 739, sz., kívül-belül fehér ónmáz, kék és sárga díszítéssel. Méretei: száj átm.: 12,8 cm, fenék átm.: 6,7 cm, mag.: 5,8 cm.”

Majolika tál. Ltsz.: TB 742

„Ugyanolyan, mint az előbbieket, fehér ónmázon kék és viola díszítés. Méretei: 6,1×3,7 cm.”

Majolika edény töredéke. Ltsz.: TB 743

„Finoman iszapolt, csontszínűre égetett, fehér ónmázon violásbarna határvonalak, kék és zöld díszítés. Habán. Méretei: száj 5,2×4,4 cm.”

Majolika edények töredékei. Ltsz.: TB 744—745.

„Ugyanolyan anyagú és mázú, mint a 743. sz., sárga, viola és zöld díszítéssel. 744. korszak: méretei: 5,8×4,8 cm. 745. töredék méretei: 6,2×4,8 cm.”

Majolika edény töredéke. Ltsz.: TB 746.

„Habán, ugyanolyan színezéssel és anyaggal, mint az előzőek. Méretei: 4,7×3,5 cm.”

Majolika tál füle és pereme. Ltsz.: TB 759.

„Finoman iszapolt, csontszínűre égetett. Kívül-belül ónmáz, kék díszítéssel. Méretei: 7,3×3, 3×3,0 cm.”

Majolika korsóska. Ltsz.: TB 760.

„Habán. Ugyanolyan anyagú, mint a 759. sz. edény, fehér ónmáz, kívül violaszín habos máz. Méretei: fenék átm.: 4,1 cm, mag.: 6,5 cm.”

Majolika edény töredéke. Ltsz.: 761.

„Finoman iszapolt, rózsaszínre égetett, kívül zöldesfehér, belül fehér ónmáz, külsején kékes-szürke díszítés. Méretei: 5,0×3,1 cm.”

Habán edények kisméretű töredékei. Ltsz.: TB 762—769.

Fazék. Ltsz.: TB 825 (új száma: 53.68)

„Sárgásfehérre égetett, egyik oldalán füstös, kívül sűrűn rovátkolt, belül és a peremén aranyásárga mázas. Méretei: száj átm.: 9,2 cm, fenék átm.: 5,7 cm, mag.: 10,5 cm.”

DATA ON THE CHRONOLOGY AND ETHNIC BACKGROUND OF DECORATED TURKISH CERAMICS FOUND IN THE TABÁN (BUDA)

This paper will review the archaeological finds from three pits during the 1935—36 excavations in the section of Budapest known as the Tabán.

Three decorated Turkish bowls came to light in the material of pit N° 51 from the 1935 excavation are the oldest representatives of this type known so far from Hungary (*Fig. 1—3.*). Especially of interest in this association of finds is that, in addition to these decorated bowls, two coins, together with primarily Turkish pottery were found. One of the coins is a Mátyás II. (1608—1619) denarius minted at Körmöc. The other one is a Hungarian denarius from the age of Rudolf (1576—1608).

The material from the two other pits — N° 14 and 65 from the 1936 excavations — is considerably younger. These pits contained pottery which can be dated to the end of the 17th century and the beginning of the 18th century. The chronological identification of the material was facilitated by two fragments with dates of the year of manufacture on them found in pit 65. They are: a fragment of a Habán ceramic ware inscribed with a date of 1701 and a fragment of a decorated bowl bearing an inscription of 1702. The two pits yielded the same pottery types therefore these two materials can be regarded as contemporaneous with each other. This paper stresses the importance of the so-called glaze with flowing stripes on bowls identified by earlier research as being either Turkish products or Hungarian made in a Turkish style (*Fig. 6, 8—11.*). Studying these bowls as well as this whole late material, the idea suggests itself that perhaps these finds have some relationship with those Catholic or Ortodox "Rác" (Serbian) groups which in 1690 and during the following years settled in the Tabán after their escape from Serbia.

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató

Készült az MSZ 5601 – 59 szabvány szerint

B/5 alakban 22,16 A/5 ív terjedelemben, 800 példányban



86/2449 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

